

Г. В. Самойленко

**Тарас Шевченко
і Ніжинська вища школа**
Монографія

Ніжин
2013

УДК 378(477. 51):821.161.2.09
ББК 74.584(4Укр–4Черн.)+83.3(4Укр.)5–8
С17

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. Миколи Гоголя)
Протокол № 2 від 20.09.2013 р.

Рецензенти:

Ковальчук О. Г. – професор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя доктор філологічних наук.

Моціяка О. М. – доцент кафедри української літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя кандидат філологічних наук

Самойленко Г. В.

С17 Тарас Шевченко і Ніжинська вища школа : монографія / Г. В. Самойленко. – Ніжин : Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2013. – 156 с. : іл.
ISBN 978-617-527-105-6

У книзі вперше на значному фактичному матеріалі розкрито різноманітні вияви взаємовідносин Т. Шевченка з випускниками Ніжинської вищої школи, а також факти відзначення пам'яті поета та вивчення його творчої спадщини.

Книга адресована науковцям, студентам, педагогам, краєзнавцям і всім шанувальникам творчості письменника.

УДК 378(477.51):821.161.2.09
ББК 74.584(4Укр–4Черн.)+83.3(4Укр.)5–8

ISBN 978-617-527-105-6

© Г. В. Самойленко, 2013
© НДУ ім. М. Гоголя, 2013

*В. В. Мате. Портрет Т. Г. Шевченка
Офорт. 1911*

За своє понад двохсотлітнє існування Ніжинська вища школа, заснована у 1805 р. і відкрита у 1820 р., до якої входили Гімназія вищих наук кн. Безбородька (1820–1832), Фізико-математичний (1832–1840) та Юридичний ліцеї (1840–1875), Історико-філологічний інститут кн. Безбородька (1875–1919), а в післяреволюційний час інституту педагогічного спрямування, з 2004 р. – Ніжинський державний університет імені Миколи Тоголя [1], була пов'язана з іменем Тараса Шевченка. Це були найрізноманітніші безпосередні зв'язки з її випускниками, з одними більш тісні, з іншими побіжні, а вже після смерті Великого Кобзаря викладачі та студенти навчальних закладів здійснювали вивчення та популяризацію творчості поета і художника, турбувалися про увіковічення його пам'яті.

Про зв'язки Т. Шевченка з випускниками Ніжинської вищої школи збереглися деякі свідчення у спогадах сучасників, в епістолярній спадщині Шевченка та листах до нього, у книгах "Шевченко. Документи та матеріали" (К., 1950) та в "Дневнике художника" А. Мокрицького, в дослідженнях Петра Жури "Шевченковский Петербург" (Л., 1964), "Літо перше" (1979), "Дума про огонь" (1985), "Третя зустріч" (1970), Георгія Негілька "Тарас Шевченко і Чернігівщина" (Ніжин, 1992), Станіслава Реп'яха "Тарасові сліди. Марево" (Чернігів, 1993) та ін. Проте визначена нами проблема так і залишилася не до кінця розкритою. Віддаючи данину поваги попередникам, зазначимо, що значна частина фактів не була введена до наукового обігу і розглянута в тісному контексті з визначеною проблемою.

Ліцей кн. Безбородька.
Літографія К. Савицького. ХІХ ст.

Життєві та творчі взаємини Т. Шевченка з випускниками Гімназії вищих наук кн. Безбородька (1838–1843)

Випускники Ніжинської вищої школи, особливо дореволюційного часу, після завершення навчання їхали до столиці Російської імперії С.-Петербурга, щоб там знайти свою долю, влаштуватися якомога краще і забезпечити своє майбутнє, піднятися службовими східцями щонайвище. Деяким це вдалося, інші, після поневірянь у пошуках "доходного" місця і не знайшовши його, поверталися назад в Україну. Є. Гребінка у листі до свого товариша по Гімназії вищих наук кн. Безбородька М. Новицького писав: "Петербург – це колонія освітніх малоросів. Усі присутственні місця, всі академії, університети заповнені земляками".

П. Ф. Борисенко. Літографія
Зустріч Т. Г. Шевченка з І. М. Сошенком і Літньому саду.

Так, у столиці опинилися випускники Гімназії вищих наук кн. Безбородька Микола Гоголь, Нестор Кукольник, Петро Редкін, Костянтин Базилі, Василь Любич-Романович, Микола і Василь Прокоповичі, Аполлон Мокрицький і його брат Іван, брати Тимофій та Іван Пащенки, Євген Гребінка,

Олександр та Іван Данилевські, Іван Халчинський, Андрій Бородін, Микола Данченко (Немирович), Платон Лукашевич, Петро Мартос, Іван Симоновський, Євген Гудима та інші [2], а також випускники Фізико-математичного та Юридичного ліцеїв: Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Микола Гербель, Микола Макаров, Андрій Горонович, Роман Тризна, Михайло Лазаревський та інші. З більшістю із них Тарас Шевченко зустрічався, проживаючи у С.-Петербурзі, де він з'явився 3 лютого 1831 р. у зв'язку з переїздом до столиці пана П. Енгельгардта, кріпаком якого він був.

Помітивши малярський талант Шевченка, пан віддав Тараса на навчання до майстра живописного цеху В. Ширяєва, який змушував хлопця виконувати підрядні роботи, пов'язані з фарбуванням дахів, парканів, стін у будинках тощо. І все ж доля зглянулася над ним, коли звела його із земляком, студентом Петербурзької академії мистецтв, художником Іваном Сошенком, який помітив талановитого хлопця, що у світлу білу петербурзьку ніч малював у Літньому саду міфологічні статуї. Про це Шевченко розповів у повісті "Художник" та "Автобіографії". І. Сошенко у своїх спогадах трохи по-іншому про це говорить. Проте, як би там не було, саме з цього часу і почався новий етап у житті юного Шевченка, бо Іван Максимович перейнявся розповіддю Тараса про своє кріпацьке життя і потурбувався, щоб йому допомогли. Двоє випускників Ніжинської гімназії вищих наук, на той час студент Петербурзької академії мистецтв, учень К. Брюллова Аполлон Мокрицький та письменник і педагог Євген Гребінка, одразу ж включилися до пошуків шляхів визволення Тараса, використовуючи свої приватні знайомства, зокрема, українцем за походженням родом з Пирятинщини художником і скульптором В. І. Григоровичем, М. Ю. Віельгорським, В. А. Жуковським, К. П. Брюлловим та ін. І. Сошенко згадував: "У цей час я був добре знайомий з відомим малоросійським письменником Є. Гребінкою. От з ним я насамперед і порадився, як же допомогти нашому землякові. Гребінка щиро поставився до моєї пропозиції, почав часто запрошувати Тараса до себе, давав йому читати книжки, переказував різні відомості і т. ін." [3, с. 53].

Євген Павлович Гребінка (1812–1848) на цей час уже улаштував своє власне життя. Після закінчення Гімназії вищих наук у 1831 р., перших проб пера в літературі [4] він майже три роки служив у 8-му Малоросійському козацькому полку, а на початку 1834 р., вийшовши у відставку, оселився в С.-Петербурзі, влаштувавшись спочатку в Комісії духовних училищ при Синоді, а з 1838 р. і до кінця життя працював викладачем словесності у Дворянському полку та у Другому кадетському корпусі і користувався повагою учнів [5, с. 815].

Починаючи з 1831 р., Є. Гребінка друкувався у різних виданнях. А в 1834 та 1836 рр. вийшов українською мовою його збірник байок "Малоросійські приказки", які були написані переважно у Ніжині під час навчання у гімназії і підтримані вчителем латинської мови, письменником І. Кулжин-

ським. В 1837 р. з'явився збірник повістей і оповідань "Рассказы пирятинца". У різних періодичних виданнях були надруковані повісті "Лука Прохорович" (1838), "Верное лекарство" (1840), "Кулик" (1844), "Доктор" (1844), "Записки студента" (1841), "Путевые записки зайца" (1844) і, нарешті, зібрання творів "Романы, повести и рассказы" у 8 томах (1847–1848). Це видання не було завершено у зв'язку зі смертю Є. Гребінки у грудні 1848 р.

Переїхавши до С.-Петербурга, Є. Гребінка опинився в колі своїх друзів, "ніжинських однокоритників", а також інших діячів культури. Тому він ще до викупу Шевченка з кріпацької неволі почав брати його на різні літературно-мистецькі зустрічі. Так він потрапив до придворного живописця Олексія Венеціанова, познайомився з конференц-секретарем Академії мистецтв Василем Григоровичем, який у свою чергу відрекомендував Шевченка відомому на той час поету Василю Жуковському. Зустрічі з відомими людьми, книжки, які давав читати Є. Гребінка, впливали на допитливий розум обдарованого юнака, який відчув потребу у подальшому навчанні.

*Т. Шевченко. Портрет Є. П. Гребінки.
Акварель. 1937*

Протягом 1837 р. Шевченко бував у Є. Гребінки на літературних вечорах, де збиралися не лише випускники Ніжинської гімназії вищих наук, а й літератори Петербурга. У цей час стало модним проводити в столиці такі

зібрання. Є. Гребінка жив на казенній квартирі Другого кадетського корпусу, де він працював учителем і був ще не одружений, а тому, коли отримував посилки від батьків із України, то гостинно запрошував своїх товаришів скуштувати батьківських ласощів і поговорити на літературні теми.

Учасник таких зустрічей літератор Іван Панаєв згадував: "Цього разу в Гребінки зійшлося численне товариство і, між іншим, Шевченко, який починав уже користуватися великою популярністю серед своїх співвітчизників; товариші по службі – О. О. Комаров і Прокопович (товариш Гоголя по Ніжинському лицю і приятель його)..." [3, с. 63].

На вечорах у Є. Гребінки проходило знайомство і укріплювалися відносини з В. Далем, М. Маркевичем, І. Сошенком, А. Мокрицьким та ін. Бував Шевченко разом з Є. Гребінкою на літературно-мистецьких вечірках і в інших представників культури. Поступово він став відомим. Хоча, як зазначає І. Панаєв, досить знаний на той час літератор, який входив до кола В. Белінського і добре орієнтувався у літературному житті, "освічені світські літератори дивилися на Шевченка з погордою і недовірою, ще більше, ніж на Кольцова, і з інтересом, змішаним з іронією, дивилися на нього, коли він співав малоросійські пісні, весело підтанцьовуючи під рідні звуки" [6]. Особливо виявляв Шевченко свої національні риси, коли потрапляв у близьке для нього середовище. Саме тому він охоче бував у Є. Гребінки, з яким любив співати українські пісні. І Тарас, і Євген мали гарні голоси, знали багато народних пісень і інколи, за сприятливих умов, відводили цим свою поетичну душу.

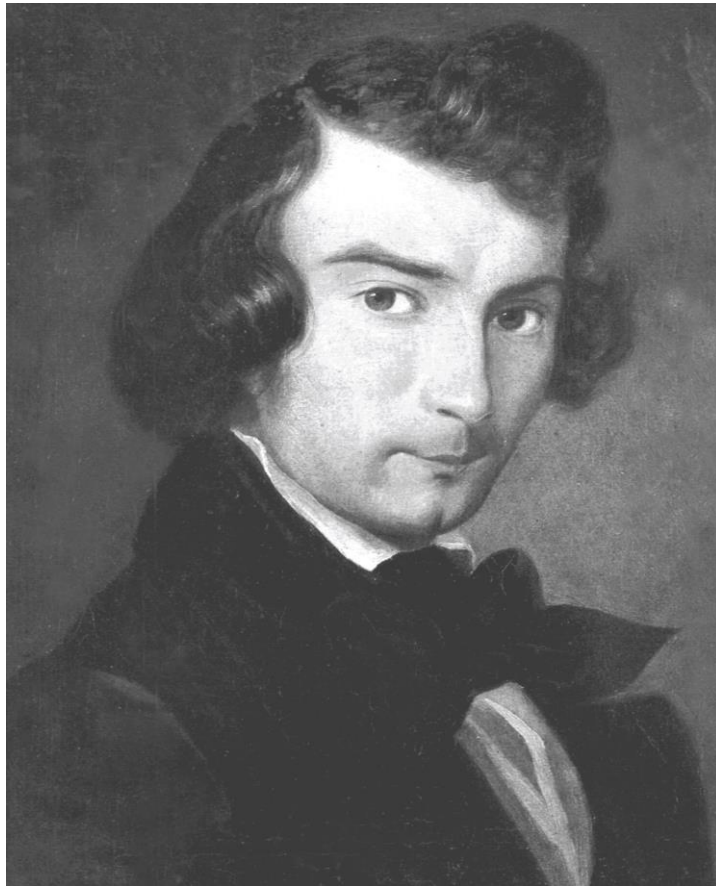
Дружба між Є. Гребінкою і Шевченком продовжувала зміцнюватися. У 1837 р. Тарас Григорович написав його портрет, який довгий час у шевченкознавстві вважався як портрет невідомого [7]. Використовуючи слова М. Маркевича, Україна, музика, природа, поезія навіки по'єднала Шевченка і Гребінку.

Тарас Шевченко читав свої твори Є. Гребінці, і на це вказував І. Панаєв. А в листі до Г. Квітки-Основ'яненка від 18 листопада 1838 р. Є. Гребінка писав: "А ще тут є у мене один земляк Шевченко, що то за завзятий писати вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, то тільки цмокни та вдар руками об поли!"

Крім І. Сошенка та Є. Гребінки, про подальшу долю Шевченка думав ще один земляк, випускник Ніжинської гімназії вищих наук Аполлон Миколайович Мокрицький (1810–1870), який у цей час навчався в С.-Петербурзькій академії мистецтв у відомого художника Карла Брюллова.

Довідавшись від І. Сошенка про Шевченка, А. Мокрицький почав інтенсивно проводити роботу, пов'язану з викупом талановитого юнака з кріпацької неволі. "Щоденник" А. Мокрицького заповнений багатьма згадками про це. Вперше подібний запис з'явився 18 березня 1837 р. А. Мокрицький на літературному вечорі у К. Брюллова радився зі своїм вчителем про звільнення Шевченка [8].

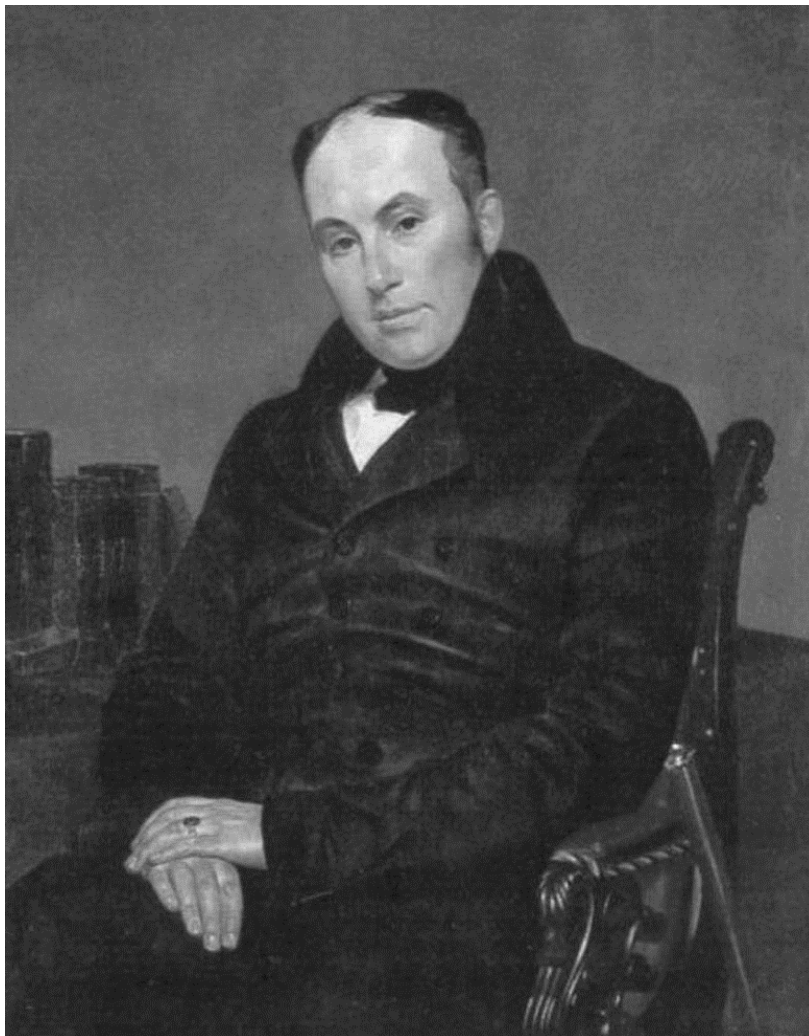
*А. М. Мокрицький. Автопортрет.
Олія. 1840*

А 31 березня 1837 р. А. Мокрицький читав на квартирі К. Брюллова у присутності свого вчителя та В. Григоровича вірш Шевченка, який надзвичайно сподобався К. Брюллову, бо в ньому він зумів відчутти думки і почуття талановитої молоді людини, а тому вирішив будь-що витягнути юне обдарування з кріпацького стану. І після цього зав'язалася розмова про реальну допомогу Шевченку. До цієї справи залучили і поета В. Жуковського. У "Щоденнику" А. Мокрицького знаходимо запис від 2 квітня 1837 р.: "Після обіду покликав мене Брюллов. У нього був Жуковський, він хотів знати подробиці про Шевченка. Слава Богу, справа наша, здається, піде на лад... Брюллов почав сьогодні портрет Жуковського і вельми схоже" [9, с. 116].

К. Брюллов поділився з В. Жуковським, О. Веніціановим, В. Григоровичем та А. Мокрицьким своїм планом: написати портрет В. Жуковського і розіграти його у лотерею, а за отримані кошти викупити Шевченка. К. Брюллов з великим інтересом писав портрет поета, яким зацікавилась царська родина. Портрет В. Жуковського, виконаний великим майстром, вразив усіх витонченістю і правдивістю. А. Мокрицький, який копіював цей портрет, згадував: "Ой, як важко копіювати його, проте яка користь підлаштовуватися під його правильний пензель. З його праць вчимося дивитися на натуру. У малюванні у нього від початку і до кінця скрізь помітний його пензель, до найдрібніших деталей. Ось так вміє не багато митців читати і передавати натуру, зокрема

витонченість форм, природну грацію і характерність як в цілому, так і в частинах. В портреті Жуковського він виглядає досконало. Ви бачите огрядного чоловіка, що спокійно сидить у кріслі і спокійно сперся на спинку крісла. Голова дещо схилена у правий бік, нахилившись вперед. Руки складені так, що кисті лежать вище колін (auf dem Fub), ліва, прикриваючи іншу, залишає пальці її видимими. В правій тримає він рукавички. Обличчя спокійне, погляд скерований на уважне сприйняття, проте здається, що зайнятий внутрішньо. На чолі дума не тяжка, але відрадна, заспокійлива. Він весь, здається, обдумував подвиг свій, перебуваючи після завершення праці у спокої" [9, с. 154].

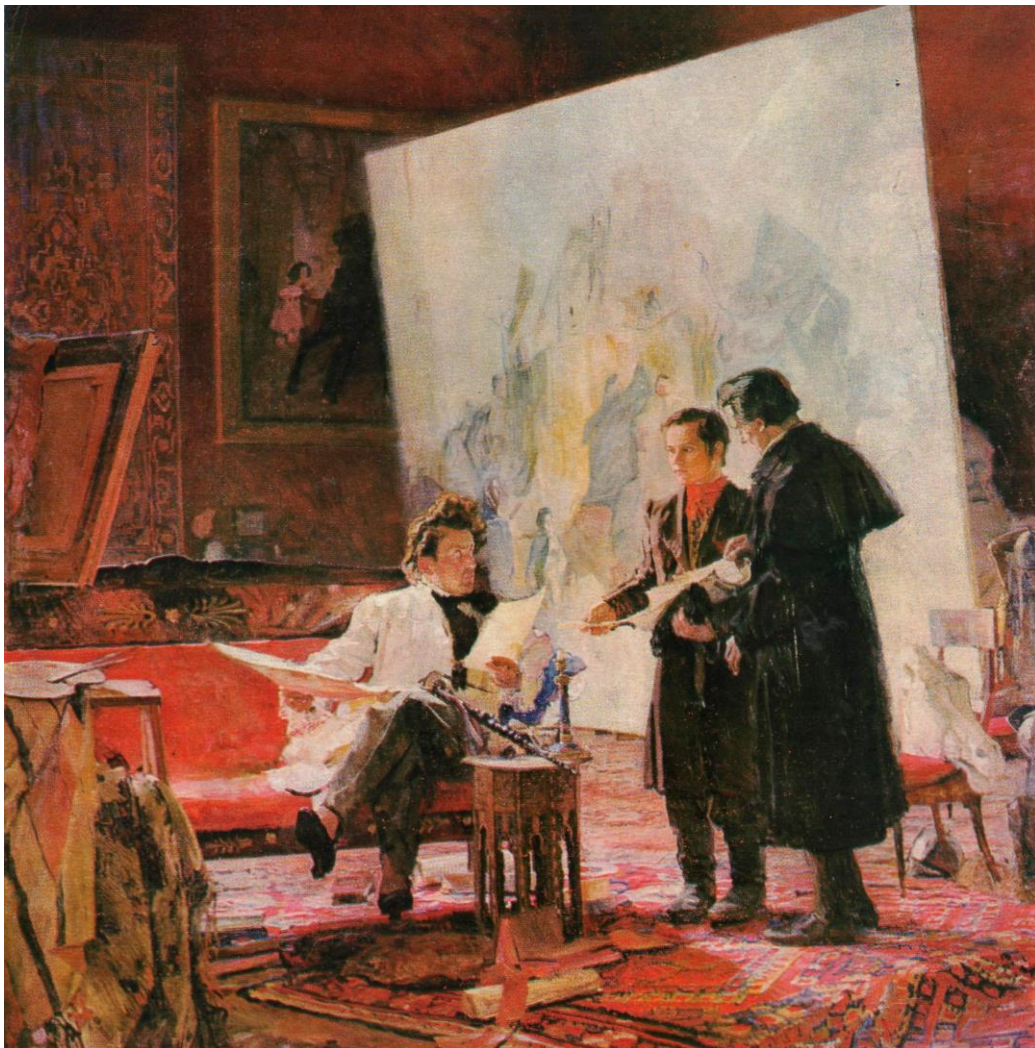
У "Щоденнику" А. Мокрицького зафіксована ще одна цікава деталь. 28 квітня 1838 р. Аполлон Миколайович разом із Шевченком перебували в класі Академії мистецтв, і їм повідомили, що прибув спадкоємець престолу. "Справді, не минуло й півгодини, як його високість завітав до нас. Ми з Шевченком прийняли його, він запитав мене про Брюллова, потім дивився велику картину, – відгукувався схвально. Подивившись усе дуже уважно, запитав, чи можна пройти в інші кімнати. Пішли, побачив він портрет Жуковського і був ним надзвичайно задоволений" [9, с. 152; 3, с. 61].

*Портрет В. А. Жуковського. К. П. Брюллов.
Олія. 1838*

Шевченко переживав за стан своєї справи. І. Сошенко згадував: "Душевний стан Тараса у цей час був жахливим. Довідавшись, що справа про його звільнення, задумана такими впливовими людьми як Венеціанов, гр. Вієльгорський, Жуковський, незважаючи на всю їх впливовість, вперед не посувається, він прийшов якимось до мене страшенно схвильований" [3, с. 54].

Через деякий час задум К. Брюллова все ж був здійснений. Портрет розіграли в лотерею. До виручених коштів додали свої внески М. Вієльгорський, К. Брюллов та В. Жуковський, а також гроші за розіграну копію портрета поета, зроблену М. Д. Биковим [10, с. 113–116, 120–123]. Ці факти стверджують, що думка про основну роль у збиранні коштів на викуп Шевченка царської родини не відповідає дійсності. Нарешті, у "Щоденнику" А. Мокрицького 25 квітня 1838 р. з'являється запис: "Годині о другій пішов я до Брюллова, застав його в робочій кімнаті з "Пертською красунею"... Невдовзі з'явився Жуковський з графом Вієльгорським. Прийшов Шевченко, і Василь Андрійович вручив йому папір про його звільнення і забезпечення прав громадянства. Приємно було бачити цю сцену" [9, с. 151].

Г. С. Меліхов. Тарас Шевченко в майстерні К. П. Брюллова.
Олія. 1952

Ще до свого викупу Т. Шевченко у 1837–1838 рр. бувати, майстерню К. Брюллова, де слухав поради художника, зустрічався з його учнями. Тарас Григорович продовжував бувати у А. Мокрицького. "Чай пив з парубками Сошенком і Шевченком у трактирі", – фіксує він у "Щоденнику". Трохи пізніше з'являється запис: "Прийшов Шевченко, потім Петровський" (Петро Степанович Петровський – художник, який навчався у цей час в Академії мистецтв).

П. Сулименко. Вручення відпускної Т. Г. Шевченку

Після звільнення Шевченка з кріпацької неволі та зарахування його вільнослухачем Академії мистецтв у клас К. Брюллова поет деякий час мешкав у квартирі свого вчителя. Розширилося коло знайомих. А найголовніше – Шевченко потрапив у середовище К. Брюллова, який своїм учням не лише давав уроки художньої майстерності, а й приділяв увагу їх інтелектуальному розвитку. Шевченко цінував у К. Брюллова як його великий талант, так і його людяність. Пізніше він з особливою теплотою розповість про свого вчителя у повісті "Художник". Як і в попередні роки, Шевченко залишався в центрі уваги А. Мокрицького. 5 та 9 квітня 1838 р. вони разом відвідали зали Ермітажу, де ознайомилися з працями відомих художників Ван-Дейка, Рубенса, Веласкеса, Гвідо Рені та інших. А. Мокрицький вчив Шевченка проникати в особливості художньої манери митців.

Неодноразово вони бували разом у Є. Гребінки. Запам'яталися відвідини квартири Є. Гребінки А. Мокрицьким разом з Шевченком 8 та 10 березня 1839 р. 9 березня Шевченкові виповнилося 25 років, але про святкування цієї дати в спогадах про поета та "Щоденнику" А. Мокрицького не сказано нічого. 8 березня було пов'язане зі звісткою про від'їзд із Петербурга

В. Штернберга разом з В. Далем в Оренбурзький край. І Шевченко шкодував, що не попросився з другом. 8 березня 1839 р. А. Мокрицький у "Щоденнику" зазначив про від'їзд із Петербурга художника Василя Штернберга: "Після класу прийшов Шевченко й дуже шкодував, що не застав Штернберга й не попросився з ним. Ми йдемо до Євгена". 10 березня вони знову у Є. Гребінки, де застали Лагоду, розглядали малюнки В. Штернберга до альбому Є. Гребінки, години дві вели розмову, повечеряли малоросійською ковбасою і пішли додому [9, с. 162].

Антон Іванович Лагода, чиновник із Петербурга, батько художниці О. А. Лагоди-Шишкіної, був знайомий з багатьма діячами художньої культури, в тому числі з Є. Гребінкою, А. Мокрицьким та ін. У 1839 р. Т. Шевченко намалював його акварельний портрет.

Значна частина знайомих А. Мокрицького та Є. Гребінки входили і до кола Шевченка. З А. Мокрицьким Шевченко підтримував зв'язки до 1841 р., до того часу, коли художник виїхав до Рима продовжувати своє навчання.

Стосунки з Є. Гребінкою набували різнобічного характеру.

З 1838 р. Тарас Шевченко працював не лише як живописець, що пробував свої сили у різних жанрах: живописі, малюнку, технічній акварелі, сепії, офорті, а й виражав своє наболіле у поетичних творах. Він цікавився сучасною українською літературою, зокрема творами Г. Квітки-Основ'яненка, з якими ознайомився у бібліотеці Є. Гребінки. Під впливом прочитаного у журналі "Отечественные записки" (1839) нарису "Головатий" Шевченко написав свій вірш "До Основ'яненка" і разом з листом переслав поезію адресатові. Г. Квітка-Основ'яненко у листі-відповіді від 23 жовтня 1840 р. з захопленням говорив про цей твір. А поезію "Перебендя" Шевченко присвятив Є. Гребінці (пізніше ця присвята з невідомих причин була знята). Таким чином, твори Шевченка поступово ставали відомими діячам української культури.

З поетичними віршами Шевченка був знайомий не лише Є. Гребінка, а ще один студент Ніжинської гімназії вищих наук кн. Безбородька Петро Іванович Мартос (1811 – після 1875), якого у 1826 р. відрахували разом з О. Данилевським, М. Прокоповичем за розповсюдження вільнолюбивих творів. О. Данилевський та М. Прокопович поновилися в гімназії, а П. Мартос залишився за межами навчального закладу і пішов служити з лютого 1827 р. унтер-офіцером Другого уланського полку. У 1837 р. він вийшов у відставку й оселився у Петербурзі, знав декілька іноземних мов, мав хорошу бібліотеку, підтримував зв'язки з Є. Гребінкою, Н. Кукольніком, М. Глінкою, К. Брюловим та ін. У 1839 р. Петро Мартос через Є. Гребінку познайомився з Шевченком. У своїх спогадах П. Мартос писав: "Шевченка я знав близько. Я познайомився з ним наприкінці 1839 року в Петербурзі, у милого, доброго земляка Є. П. Гребінки, котрий рекомендував мені його як талановитого учня К. П. Брюллова. Я просив Шевченка намалювати мій портрет аквареллю, і для цього мені треба було їздити до нього. Квартира його була на Василівському острові, недалеко від Академії мистецтв" [3, с. 69]. Під час

сеансів на квартирі Тараса Григоровича він ознайомився з його віршами у рукописах. У своїх спогадах П. Мартос зазначає, що під час одного із сеансів він попросив дати йому прочитати вірші. "Шевченко витяг з-під ліжка луб'яний ящик, наповнений клаптями паперу, і подав мені. Я сів на ліжко й почав розбирати їх, але ніяк не міг дати ради. "Дайте мені оці бумаги додому, – сказав я, – я їх прочитаю"... Візьміть, коли хочете, тільки, будьте ласкаві, нікому не показуйте і не говоріть"... Узявши папери, я одразу ж пішов до Гребінки, і ми з великими труднощами сяк-так дали їм лад і, що могли, прочитали" [3, с. 69]. Проте у цих спогадах є неточності. Є. Гребінка був знайомий з поезією Шевченка значно раніше. У листі до Г. Квітки-Основ'яненка від 18 листопада 1838 р. поет писав: "Він [Шевченко] мені дав гарних стихів на "Збірник" [11, с. 595].

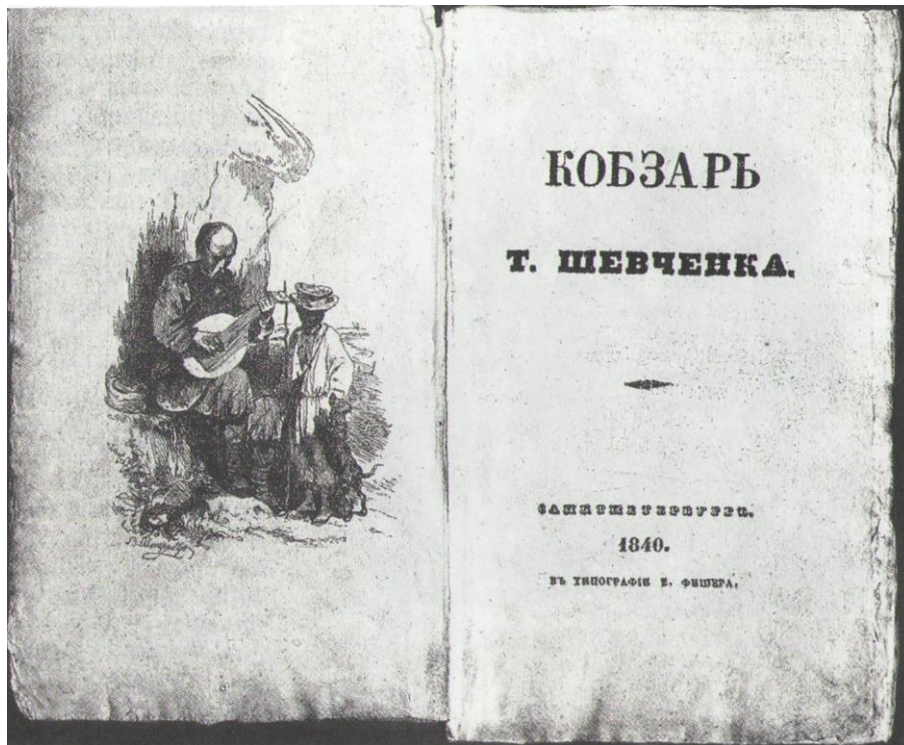
П. І. Мартос. Акварель невідомого художника (Т. Шевченко?). 1840

Є. Гребінка у цей час готував збірник "Ластівка", куди і включив уривок із п'єси І. Котляревського "Москаль-чарівник", повість Г. Квітки-Основ'яненка "Сердешна Оксана", байки Л. Боровиковського, поезії Є. Гребінки, В. Забіли, О. Афанасьєва-Чужбинського, П. Куліша та ін., а також деякі народні пісні, прислів'я і приказки тощо. Сюди Є. Гребінка включив і 5 віршів Шевченка: "Причинна" ("Рече та стогне Дніпр широкий"), "Думка" ("Вітре буйний, вітре буйний"), "На вічну пам'ять Котляревського", "Думка" ("Тече вода в синє море") і "Думка" ("Тяжко, важко в світі жити"), а також уривок з поеми

"Гайдамаки", до якого він робить примітку: "Порадував нас торік Шевченко "Кобзарем", а тепер знов написав поему "Гайдамаки". Гарна штука, дуже гарна, така смачна, мовляв, як у спасівку та у жаркий день після обіду гарний кавун! І їси, і ще хочеться – і читаєш, і не одірвешся. Оце вам для приміру з неї перва глава. А там дальше усе лучше й лучше" [21 а].

Є. Гребінка залучив до редагування збірника і самого Шевченка. У листі до Г. Квітки-Основ'яненка від 13 січня 1839 р. Є. Гребінка писав: "У меня здесь есть чудесный помощник – Шевченко, человек удивительный..." [11, с. 597]. Допомога Шевченка, як свідчать дослідники, була досить конкретною, зокрема, правка байки П. Писаревського "Собака і Злодій". Як вказує перший дослідник цензурного примірника "Ластівки" П. Картавов, уривок з поеми Шевченка "Гайдамаки", який був поданий як автограф поета, редагував Є. Гребінка [12, с. 13]. Збірник "Ластівка" вийшов у 1841 р. на кошти В. Полякова. Серед позитивних і негативних відгуків виділяється стаття О. Афанасьєва-Чужбинського, у якій автор схвально говорить про поезії Шевченка. Є. Гребінка, надрукувавши в "Ластівці" твори Шевченка, таким чином включав їх у загальнолітературний контекст. Крім цього, він знайомив поета з тогочасними українськими літераторами.

У 1839 р. Є. Гребінка відібрав 8 значних творів Шевченка і вирішив із згоди автора видати їх окремою збіркою, яку назвали символічною назвою "Кобзар", що навечно закріпилася за поетом. Петро Мартос згодився дати гроші на видання збірника, про що він розповів у своїх спогадах і які широко цитуються у різних працях про Шевченка. Їх автор дещо перебільшує свою роль у підготовці "Кобзаря" до друку. Тут першість все ж таки належить Є. Гребінці, але П. Мартос дав свої кошти на видання збірника молодого поета. І в цьому його велика заслуга, бо таким чином відбулася популяризація творів Шевченка. Не обійшлося без П. Мартоса і у переговорах з цензором П. Корсаковим. Хоча, як свідчать архівні документи, які наводить шевченкознавець В. Бородін, до цензурного комітету збірник подавав не П. Мартос, а Є. Гребінка: "У реєстрі рукописів, розглянутих 1840 р. про "Кобзар" записано: дата подання до цензури – 7 березня, назва – "Кобзар, малороссийские песни и стихотворения", кількість сторінок – 20, від кого надійшов рукопис – "от г. Гребенки", цензор – Корсаков, дата схвалення – 7 березня, дата повернення з комітету – так само 7 березня, видано рукопис Іванові Левченку" [12, с. 13, 79]. У швидкому цензурному вирішенні дозволу на друкування "Кобзаря" відіграли власні добрі відносини Є. Гребінки з цензором П. Корсаковим, з яким він познайомився на одній із товариських вечірок у Шевченка. Як свідчить дата дозволу цензора на друкованому "Кобзарі" – 12 лютого 1840 р., П. Корсаков читав приватно твори Шевченка, зробив відповідні купюри, а 7 березня лише переглянув тексти, підготовлені до друку. 18 квітня 1840 р. П. Корсаков підписав квиток про випуск "Кобзаря" із друкарні Є. Фішера. В. Бородін, який порівнював різні видання "Кобзаря", відзначив, що цензурне втручання П. Корсакова найменш вразливе.

Титульна сторінка "Кобзаря" Т. Г. Шевченка. 1840 р.

Більшість поезій у "Кобзарі" мали присвяти. Цим Шевченко виражав вдячність людям, які зробили чимало доброго у його житті. Так, поезія "Перебендя" була присвячена Є. Гребінці (пізніше Шевченко зняв цю присвяту), поема "Катерина" була адресована "Василю Андрійовичу Жуковському на пам'ять 22 квітня 1838 року", а поему "Іван Підкова" поет присвятив своєму другові, художникові Василю Івановичу Штернбергу, який рано пішов із життя і написав чимало своїх картин на українську тематику. Твір "Тарасова ніч" був присвячений Петру Матросу як вдячність за турботу про публікацію його творів (пізніше ця присвята теж була знята). Баладу "Тополя" поет присвятив Парасці Степанівні Петровській, сестрі свого друга художника Петра Петровського, який разом із Шевченком відвідував клас свого вчителя К. Брюллова. Шевченко бував у родині Петровських, з хвилюванням слухав українські пісні у виконанні Параски і в її альбомі і "в знак пам'яті 1840 року" намалював тополя – символ української землі. До "Кобзаря" увійшли також вірші "До Основ'яненка", з присвятою Г. Квітці-Основ'яненку, та "Думки" ("Нащо мені чорні брови").

Збірник "Кобзар" розпочинався програмною поезією "Думи мої, думи мої, лихо мені з вами!", у якій визначені основні теми творів поета, що увійшли до збірника, а також виражена туга за батьківщиною. Сама назва збірника сприймалася як поезія народного співця про долю простого люду, про рідний край.

Вихід "Кобзаря" у світ був важливою подією не лише в житті Шевченка, а і в загальнолітературному контексті. Для українців ця книга була усвідомленням того, що вони є велика нація, яка може мати свою прекрасну літера-

туру, створену рідною мовою, літературу, яка піднімає значення національної гідності, збуджує народ до боротьби за свобод. Іван Франко пізніше писав: "Ця маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла мов джерело чистої, холодної води, зясніла невідомою досі в українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову" [13, с. 107].

Згодом перше видання "Кобзаря" доповнюватиметься новими творами Шевченка, бо царська цензура дозволяла видавати вірші поетові лише у збірниках під цією назвою. Народ звикав до цієї назви і чекав нових видань, при цьому розповсюджуючи поезії у численних списках, заучуючи їх напам'ять і передаючи із вуст у уста. Проте не слід забувати і тих перших Шевченкових друзів та знайомих, зокрема ніжинців Євгена Гребінку і Петра Мартоса, які потурбувалися про появу першого віршованого збірника поета.

Шевченко через П. Мартоса передав свою книгу "Кобзар" Г. Квітці-Основ'яненку, який проживав у Харкові, про що згадується у його листі від 23 жовтня 1840 р. до поета. Що ж до Є. Гребінки, то він добре знав твори Шевченка, про що свідчать 5 епіграфів із віршів поета до його роману "Чайковський" (1843) – три з поеми "Гайдамаки" та по одній з "Перебенді" та "Думи мої".

1840 р. для Шевченка був особливим. Вихід "Кобзаря", нагородження його срібною медаллю за живописний твір сприяли розширенню його особистих знайомств і спілкувань із широким колом літераторів, художників та інших діячів культури. Хроніка життя і творчості Шевченка засвідчує, що поет 24 квітня 1840 р. був на літературному вечорі в ресторані, де були присутні Федір Толстой, скульптор і живописець, віце-президент Академії мистецтв, Федір Чижов, математик і письменник, Петро Корсаков, письменник, перекладач, цензор, Олександр Струговщиков, поет і перекладач та багато інших.

В. І. Штернберг. Портрет Тараса Шевченка. Олівець. 1840

Це коло знайомих збільшувалося з кожним днем. Так, на літературно-музичному вечорі у О. Струговщикова 27 квітня 1840 р. було присутніх понад 40 чоловік і серед них М. Глінка, К. Брюллов, Ф. Толстой та інші. На ньому був присутнім і Шевченко. А 9 травня 1840 р. він разом зі О. Струговщikovим, М. Глінкою, Ф. Толстим та багатьма іншими знову був на літературному вечорі у Миколи Маркевича, де зустрівся ще з одним випускником Гімназії вищих наук кн. Безбородька в Ніжині 1829 р. Нестором Васильовичем Кукольником (1809–1868).

На цей час Н. Кукольник був уже відомим прозаїком і драматургом, автором поетичної драми "Торквато Тассо" (1833), яка була написана ще в Ніжині і завершена в Петербурзі, п'єси "Рука Всеvyšнього отечество спасла" (1834), підтриманої царською сім'єю, історичних повістей і романів, який себе бачив "генієм", що переріс О. Пушкіна і покликаний воскресити високу поетичну традицію.

Перша зустріч Шевченка з Н. Кукольником відбулася 24 квітня 1840 р. на літературному вечорі у М. Маркевича. П. Мартос згадував: "Саме тоді перебував у Петербурзі Григорій Степанович Тарновський [господар знаменитої садиби в Качанівці, приятель М. Глінки, В. Штернберга та багатьох діячів культури. – Г. С.], з ним я познайомив Шевченка, а незабаром приїхав Микола Андрійович Маркевич, посварившись з московською цензурою за свою "Історію Малоросії" і сподіваючись у петербурзькій знайти поблажливішу. Я звів його з найдобришим Петром Олександровичем [Корсаком, письменником і цензором "Кобзаря"] і водночас познайомив з ним і Шевченка" [3, с. 70]. Слід уточнити, що з П. Корсаком М. Маркевич познайомився трохи раніше, хоча зустріч з цензором Шевченка відбулася в цей час. До речі, П. Корсаков схвально відгукнувся про збірник "Кобзар" у газеті "Маяк" (1840, № 6).

Шевченко зустрічався також з Н. Кукольником у поета і перекладача О. Струговщикова 27 квітня 1840 р. Це була велика чоловіча вечірка. Серед численних гостей були композитор М. Глінка, скульптор і художник граф Ф. Толстой, художники брати О. і К. Брюллови, три брати Кукольники, письменник В. Сологуб, актори О. Ладі (Нестеров) і І. Сосницький, літератори В. Белінський, О. Нікітенко і І. Панаєв, художники А. Горонович і Я. Яненко та багато інших. Точилися жваві розмови, звучала музика, М. Глінка знайомив товариство з уривками своєї опери "Руслан і Людмила", а М. Маркевич, який разом з композитором писав у Качанівці в Україні лібрето до опери [16], наспівував окремі мелодії та українські пісні.

9 травня 1840 р. М. Маркевич давав прощальний вечір перед від'їздом в Україну, який співпав з іменинами господаря. Шевченко був на цьому зібранні і подарував йому свій вірш "Н. Маркевичу" ("Бандуристе, орле сизий!"). На цьому вечорі були Платон і Нестор Кукольники.

К. П. Брюллов. Портрет Кукольника. 1836

М. Маркевич у своєму "Щоденнику" 4 березня 1840 р. записав: "Штернберг Василь Іванович. На 11-й лінії в будинку Доннерберга: Шевченко Тарас Григорович. Ibidem". А далі йде запис за 24 квітня 1840 р., коли відбувся відомий вечір у М. Маркевича: "Вечір і за четверту годину після півночі у мене гості: Чижов, Мартос, Каменський, Струговщиков, Корсаков, граф Толстой, Булгарін і Кукольник... Це чудовий у моєму житті вечір... А Кукольник уже нападав на Мартоса, критикував Шевченка. Запевняв, що спрямування його "Кобзаря" шкідливе й небезпечне. Мартос впадав у відчай. Нестор додав, що тепер необхідно заборонити мови: польську, малоросійську і в остзейських губерніях німецьку. Ми сміялися, і я додав, що німців, поляків, татар і самоїдів треба зробити греко-католиками" [3, с. 72]. До речі, згодом П. Мартос загубив інтерес до Шевченка, перелякавшись його віршів, проникнутих "возмутительным духом" [14]. В шевченкознавстві "Записки" П. Мартоса викликали гостру критику за наклеп на поета, за звинувачення у виступі проти панів [15, с. 62].

*Юрій Балановський. Зустріч Т. Г. Шевченка
з В. Г. Бєлінським на вечорі у О. М. Струговщикова. 1952*

5 липня 1840 р. Шевченко був присутнім на одному із літературних вечорів ("на середах") у Н. Кукольника, на яких збиралося багато людей (до 80 чоловік). Ці вечори користувалися великою популярністю, бо на них бували М. Глінка, автор багатьох романсів на слова Н. Кукольника, оперні співаки та драматичні актори, поети та інші діячі культури, зокрема К. Брюллов і його учні. Ці зібрання відомі ще під назвою "братии трех великих художников" (М. Глінка, К. Брюллов, Н. Кукольник). Шевченко любив оперу М. Глінки. Пізніше, 25 січня 1843 р., у листі він зазначав: "А тепер через день дають "Руслана і Людмилу". Та що то за опера, та ну! А надто як Артемовський співа Руслана, то так, що аж потилицю почухаєш. Далєбі, правда" [17, т. VI, с. 26]. З С. Гулаком-Артемовським Шевченко познайомився у 1839 р. на одній із таких вечірок, проникся до нього глибокою повагою і підтримував зв'язки з ним усе своє життя.

М. Маркевич зафіксував у "Щоденнику": "Зате вечір чудний! У Нестора зібралися: Греч, Булгарін, граф Толстой, Чернишов, Каменський, Чижов, Струговщиков, Прокопович, Шевченко, Яненко та багато інших. (Коротше кажучи, нас було 30 чоловік), ми слухали вдруге "Холмского" [3, с. 73] (п'єса Н. Кукольника "Князь Холмский").

Як бачимо, зустрічі Шевченка з Н. Кукольником були хоча більш-менш систематичними і повторювалися декілька разів протягом 1840 р.,

але вони не мали близького характеру. Ставлення Н. Кукольника до України і діячів української культури було зверхнім. Купаючись у славі, коли представники світського товариства зачитувались історичними творами Н. Кукольника, проникнутими монархічними ідеями, коли на сцені йшли подібні театральні вистави і коли в салонах звучали його романи в музичній обробці М. Глінки, коли він потрапив у товариство відомих діячів російської культури, пихатість молодого письменника відчувалася у всьому. Тож не випадково, що і відносини Шевченка з Н. Кукольником не склалися, бо це були митці різного світобачення і розуміння життя суспільства. Цим і пояснюється негативне сприйняття Н. Кукольником "Кобзаря". 26 квітня 1860 р. у листі до Я. Кухаренка Шевченко передав вітання петербурзьким знайомим, у тому числі і Кукольнику, але це був лише крок ввічливості. Участь Шевченка у літературно-мистецьких вечорах, а також вечірках, на яких були присутні численні представники світського товариства, сприяла пізнанню поетом цього середовища, окремих представників якого він буде схвально згадувати все життя, інших висміювати і розвінчувати у своїх творах. Молодому Шевченку хотілося як талановитому поетові і художнику стати врівень з іншими, які вже здобули відомість і славу. Тим паче, що про його "Кобзар" було чимало схвальних відгуків, йшли замовлення на портретні роботи.

Т. Г. Шевченко. Автопортрет. Туш. 1843.

Серед випускників Ніжинської гімназії вищих наук кн. Безбородька, які входили в коло петербурзьких діячів культури, крім уже згаданих, були також Єгор Гудима (товариш Є. Гребінки та А. Мокрицького, на той час викладач географії у Дворянському полку (1837–1842 рр.)), Микола Дан-

ченко (Немирович) (товариш М. Гоголя, братів Миколи і Василя Прокоповичів, А. Мокрицького та Н. Кукольника, у останнього він був активним членом "Кукольниковской братии") [18], Микола Прокопович (друг М. Гоголя та товариш Є. Гребінки) та інші. Тогочасні документи не зафіксували їх тісні дружні чи творчі стосунки з Шевченком, хоча вони входили до кола близьких знайомих, бували на літературно-музичних зібраннях, вечорах у Є. Гребінки, Н. Кукольника, М. Маркевича, О. Струговщикова, М. Глінки та в інших товариствах. Це були не лише спілкування товаришів по одній компанії, а земляків, що мало для Шевченка особливе значення.

Таким чином, випускники Ніжинської вищої школи на першому етапі життя і творчості Шевченка відіграли визначальну роль, допомогли йому позбавитися кріпацтва, зайнятися улюбленою творчою справою – малюванням, допомогли видати перший поетичний збірник творів, ввели в коло відомих діячів культури.

***Д*одорож Шевченка по Україні у 1843 р. та зустрічі з випускниками Ніжинської вищої школи**

Покращення матеріального достатку Шевченка за рахунок його мистецьких робіт дало можливість поету здійснити поїздку в рідну Україну. 13 травня 1843 р. він, як свідчать деякі джерела, разом з Євгеном Гребінкою та його сестрою Людмилою, яка навчалася в Олександрівському училищі у Смольному, виїхали із Петербурга і по білоруському тракту добиралися у рідний край. Кожен із них уявляв зустріч з Україною по-своєму. І хоча Є. Гребінка майже щороку приїздив на батьківщину, почуття радості не полишало поета, і він виразив їх у віршованій формі:

Опять передо мной знакомые поля,
И села мирные с цветущими садами,
И речки тихие, и песни соловья,
И степи вольные, покрытые цветами.
Все так же, как в былые дни,
Безбрежно тянутся зеленые поляны,
И степью голою несутся табуны,
И одинокие стоят курганы.
Везде звучит Украины язык,
И песня родины так сладостно-уныла...
Со мной опять все то, к чему я так привык,
Что сердце так тепло из детства полюбило [19, т. 1, с. 112].

Дещо ідеалізовано хотів, мабуть, побачити свій рідний край і Шевченко через 14 років розлуки з Батьківщиною. Проте, як свідчать спогади сучасників, знайомство поета з дворянськими садибами і долею кріпаків у них вносило смуток у його світосприйняття, розчарування і біль. І про це говорять його відвідини садиби Григорія Степановича Тарновського в Качанівці. З її господарем Шевченко познайомився у С.-Петербурзі завдяки своєму другові художнику В. Штербергу у 1839 році. А в 1842 р. поет подарував Г. Тарновському свою поему "Гайдамаки". У листі до нього Шевченко писав: "Я думаю, вы меня хорошенько побранили за "Гайдамаки". Было мне с ними горя, насилу выпустил цензурный комитет, возмутительно да и кончено, насилу кое-как я их уверил, что я не бунтовщик. Теперь спешу разослать, чтобы не спохватились. Посылаю вам три экземпляра, один возьмѣть собі, другой отдайте Н[иколаю] Андреевичу maestro Маркевичу, третій Віктору Забілі на заочное знакомство" [47, с. 218].

Т. Г. Шевченко. Катерина. Олія. 1842

Шевченко привіз господарю свою картину "Катерина", яка поповнила його велику художню галерею. У садибі Г. Тарновського любили бувати художник В. Штернберг, композитор М. Глінка, поет В. Забіла, історик і поет, музикант М. Маркевич та багато інших діячів культури. Перебування

в Качанівці викликало у поета неоднозначне враження. Познайомившись із знаменитим хором та оркестром Г. Тарновського, які під час перебування М. Гоголя першими виконували уривки з опери "Руслан і Людмила", написані композитором у садибі, і демонстрували свою майстерність, Шевченко не міг не відмітити тяжке життя цих талановитих кріпаків. У повісті "Музикант" він створив яскравий образ кріпосника поміщика Арновського, прообразом якого і був господар Качанівки. В повісті автор гнівно заявляє: "О если бы я имел великое искусство писать! Я написал бы огромную книгу о гнусностях, совершающихся в с. Качановке". Але треба пам'ятати, що Арновський – це художній образ, в якому знайшли втілення риси багатьох поміщиків того часу.

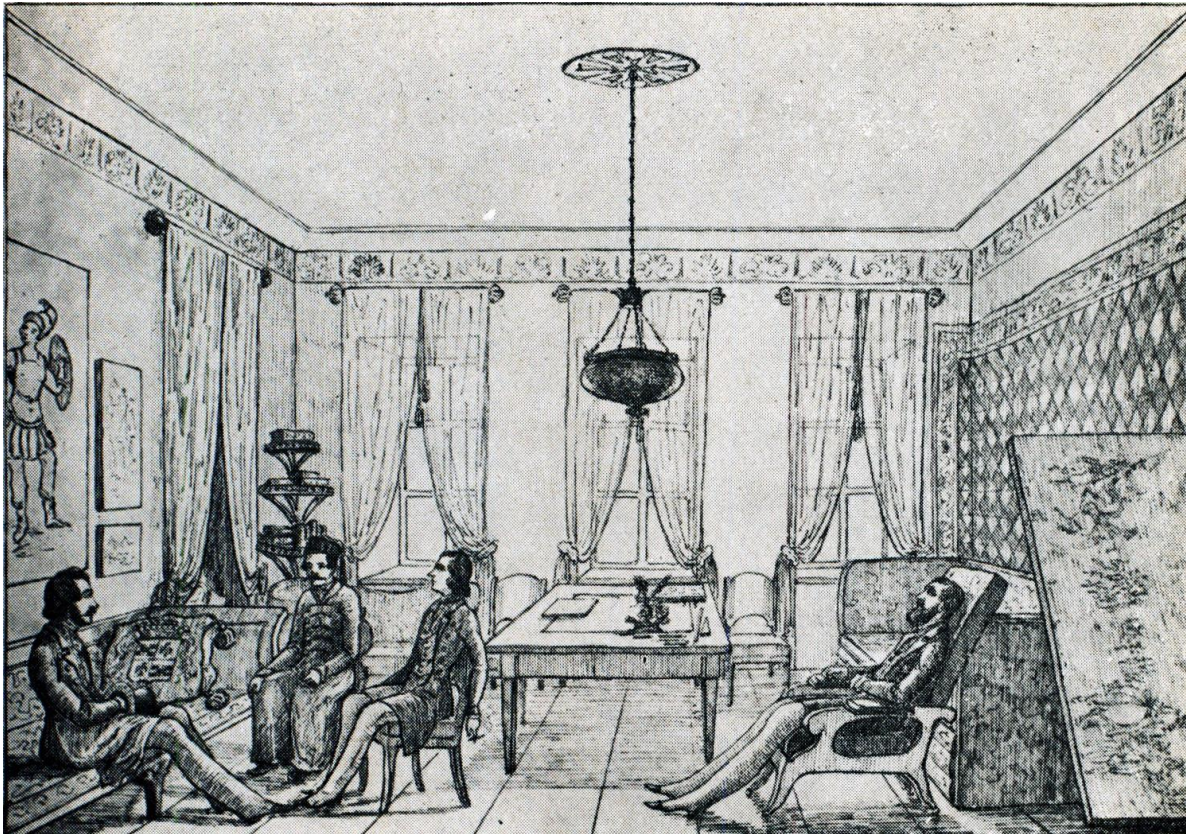
*В. І. Штернберг. У Качанівці у Г. С. Тарновського. 1838
(за столом М. Глінка (справа) і М. А. Маркович. Стоїть Г. С. Тарновський,
за мольбертом В. Штернберга)*

У такому емоційному стані Шевченко поїхав до Києва, відвідав Межигірський монастир (біля села Нові Петрівці під Києвом), знову повернувся до міста, де познайомився з М. Максимовичем, В. Білозерським, П. Кулішем, здійснив замальовки різних куточків древнього міста, а потім

поїхав у своє рідне село Кирилівку, звідки у другій половині червня вирушив у садибу батьків Є. Гребінки на хутір Убіжище, де в цей час письменник перебував у відпустці.

Шевченко опинився у тихому спокійному сімейному середовищі, в якому давно не був. Хутір Убіжище, який ще називали частіше Яр (або Глибокий Яр), знаходився у долині на березі невеличкої річечки Мокра Орлиця. Садиба Гребінків була оточена старим садом, а далі були луки, поля та лісові насадження. Це створювало особливу атмосферу для відпочинку. Є. Гребінка в одному з нарисів писав: "Уже я так думаю, що нема й на світі кращого місця, як Полтавська губернія. Господи боже мій милостивий, що за губернія! І степи, і ліси, і сади, і байраки, і щуки, і карасі, і вишні, і черешні, і усякі напитки, і воли, і добрі коні, і добрі люди – усе є, усього багацько!" ("Таке собі до записків", 1841) [20].

Я. П. де Бальмен. Кімната у будинку Т. Г. Волховської. 1830-ті рр.

29 травня 1843 р. Є. Гребінка разом із Шевченком виїхали в село Мойсівка (Мосівка), в якому його власниця Тетяна Густавівна Волховська (1763–1853) давала бал. Уже склалася традиція двічі на рік влітку і взимку влаштовувати такі зібрання. Цього разу він був присвячений іменинам покійного чоловіка господарки садиби, що мала досить похилий вік. У цей день сюди приїздили сусіди Полтавської, Київської і Чернігівської губерній. Серед численних гостей були і досить освічені, з прогресивними поглядами дворяни.

Будинок Т. Волховської був типовою спорудою тогочасної поміщицької садиби з численними кімнатами, великими танцювальними та банкетними залами, чудово освітленими. Будівля була розташована в старовинному парку, прикрашеному специфічною архітектурою та скульптурою.

О. С. Афанасьєв-Чужбинський. Гравюра XIX ст.

На балах у Т. Волховської було завжди весело, приїздило багато молоді, яка була рада появі нової особи. Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський (1816–1875), випускник Ніжинського фізико-математичного ліцею кн. Безбородька 1835 р., який служив у Белгородському полку і 1843 р. подав у відставку, повернувшись до своєї садиби у селі Ісківці Пирятинського повіту, вперше прибув на бал у Мойсівку і згадував: "Товариство зібралось чималеньке. За протекцією одного приятеля, я мав кімнатку, хоч і не затишну, але окрему, так що, незважаючи на невігоди, був усе-таки влаштований краще за багатьох інших. Пам'ятаю, що після гамірного сніданку я повернувся до себе покурити і почитати. Проходячи повз голов-

ний під'їзд, я почув голоси: "Гребінка! Гребінка!" – і зупинився. Євген Павлович під'їздив до ганку в супроводі незнайомця. Вони вийшли. Супутник його був середній на зріст, кремезний; на перший погляд обличчя його здавалося звичайним, але очі світилися таким розумним і променистим світлом, що мимоволі я звернув на нього увагу. Гребінка одразу ж привітався зі мною, взяв за плечі і, штовхнувши до свого супутника, познайомив нас. Це був Т. Г. Шевченко" [3, с. 90].

Так у Мойсівці відбулася зустріч ще з одним випускником Ніжинської вищої школи Олександром Афанасьєвим-Чужбинськом, який з великою повагою поставився до автора збірника "Кобзаря" (1840) і написав йому присвяту, вірш "Шевченкові", що був опублікований у збірнику І. Бецького "Молодик" (1843).

Гарно твоя кобза грає,
Любий мій земляче:
Вона голосно співає,
Голосно і плаче.
І сопілкою голосить,
Бурею лютує,
І чогось у бога просить,
І чогось сумує.
Ні, не люди тебе вчили:
Мабуть, сама доля,
Степ, та небо, та могили
Та широка воля!
Мабуть, часто думка жвава
Труни розкривала
І козацька давня слава,
Як сонечко, сяла;
І вставали з домовини
Закуті в кайдани
Вірні діти України:
Козаки й гетьмани.
І святі кістки біліли
Спалених в Варшаві;
І могили кровавили
Прадіді безглаві.
Мабудь, ти учивсь співати
На руїнах Січі,
Де ще рідна наша мати
Зазирає в вічі;
Де та бідна мати просить
Кожну душу щирю,

Хто по світу кобзу носить,
Щоб співати миру
Про козацтво незабутнє,
Вірне, стародавнє,
Про життя козацьке смутне,
Смутне, але славне.
Знаю ж, братику рідненький,
Як учивсь ти грати:
Ти послухав теї неньки –
Тай став нам співати.

20 листопада 1841 р.

Т. Шевченко був ще під враженням прочитаного вірша, а тому вдячне ставлення до автора перекинулося і на перші особистісні стосунки з ним під час зустрічі у Мойсівці. О. Чужбинський, згадуючи про цю зустріч, підкреслював, що він "міцно обнявся зі мною. Подорожнім треба було вмитися і привести одяг у порядок. Я запросив їх до своєї кімнати. Гребінка скоро пішов униз, а Тарас Григорович залишився зі мною... Шевченко кілька разів сказав мені своє щире "дякую", котре, як відомо всім, хто добре знав його, мало особливу чарівність в устах славного Кобзаря" [3, с. 90]. Два дні пробув Шевченко у Мойсівці. Спілкування з О. Чужбинським закріпили їх дружні відносини, "і, розлучаючись, дали один одному слово побачитись при першій нагоді, вказавши різні місцевості, де приблизно розраховували бути в певний час" [3, с. 91]. Ці зустрічі відбувалися згодом як у рідному селі О. Афанасьєва-Чужбинського Ісківцях, куди приїздив Шевченко, так і в інших місцях, куди зводила їх доля, про що скажемо пізніше.

Переважна більшість гостей Мойсівки з великим зацікавленням поставилася до Шевченка. "Поет, очевидячки, був зворушений блискучим прийомом, і після звичайного представлення господині, яка зовсім не розуміла, кого їй представляють, Шевченко усівся між дамами в товаристві С. О. Закревської. Цілий день він був предметом загальної уваги, за винятком двох-трьох осіб, які не визнавали не тільки української, а й російської поезії і марили лише Гюго і Ламартіном. Швидко Шевченко став наче свій з усіма і був як дома" [3, с. 90].

Приїзд у Мойсівку, цей "Український Версаль", дав можливість Шевченку познайомитися з цілою групою цікавих для нього представників дворянського середовища, зокрема родиною Закревських: Софією Олександрівною, яка на той час уже опублікувала декілька літературних творів, її братами Віктором і Платоном та дружиною останнього Ганною Іванівною, у яких поет трохи пізніше побував у селі Березова Рудка і намалював їх портрети.

В. Бакало. Портрет Я. П. де Бальмена

У Мойсівці відбулася зустріч Шевченка з Яковом Петровичем де Бальменом (1813–1845), випускником Ніжинської гімназії вищих наук кн. Безбородька (1832), який після навчання вступив у Белгородський уланський полк і служив у армії у різних підрозділах на Харківщині – та в Одесі. Це був талановитий юнак, який проявляв свою мистецьку майстерність у живописі та літературі. Після нього залишилося декілька повістей, написаних у стилі романтизму [27], а також ілюстрації.

Дослідник творчості Я. де Бальмена А. Кузьменко стверджує, що автором повістей, підписаних "А. Закревська", є саме цей молодий літератор, який у 1837 р. познайомився з В. Жуковським і з видавцями "Современника". У цьому ж році в Петербурзі у Є. Гребінки, якого Я. де Бальмен знав по навчанню в Ніжині, відбулося знайомство з Шевченком [22]. Проте це не підтверджено документально. Немає підтвердження і заявці Мечислава Гаско про зустріч Я. де Бальмена і Шевченка в Одесі 1841 р. Дослідник пише: "Ми знаємо, що в 1841 році, згідно із записом у новоросійському адрес-календарі, Яків Петрович, як гусарський штабс-ротмістр (кавалерійський чин, що відповідав штабс-капітанові в піхоті), служив тут. Отже, мабуть, в Одесі, а не в Мойсівці відбулося перше знайомство Тараса Григоровича з Яковом Петровичем, після якого і починається переписування та ілюстрування творів Кобзаря. І подія ця могла статися 1841 року, десь наприкінці вересня чи на початку жовтня" [23]. Проте, як свідчить "Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка" В. Анісова і Є. Середи, у цей час

Шевченко нікуди не виїжджав із Петербурга і займався живописом в Академії мистецтв, складав місячні екзамени, здав до Петербурзького цензурного комітету рукопис поеми "Гайдамаки" [24].

І все таки більшість дослідників творчості Кобзаря схиляється до думки, що зустріч Я. де Бальмена і Шевченка відбулася вперше саме у селі Мойсівка, куди Яків Петрович, перебуваючи у відпустці, приїхав за звичкою до своєї хрещеної на бал. Я. де Бальмен, очевидно, був уже знайомий з "Кобзарем" Шевченка, мав уявлення про поета. Яків Петрович у юні роки підтримував зв'язки з прогресивно налаштованою дворянською молоддю, яка була пов'язана з декабристським рухом: С. І. Муравйов-Апостол, В. О. Глінка, Ф. Г. Вишневський, Репніни-Волконські, Капністи. Все це не могло не відбитися на формуванні поглядів Якова де Бальмена. Це був юнак з романтичною закоханістю в літературу, живопис, історію козацької України. Прогресивні ідеї професорів Ніжинської гімназії вищих наук кн. Безбородька зачепили Якова де Бальмена, який навчався в ній у 1830–1832 рр., лише опосередковано. Яків Петрович прийшов у гімназію, коли Микола І у зв'язку зі "Справою про вільнодумство", звинувативши професорів К. Шапалінського, М. Белоусова, Ф. Зінгера, І. Ландражина у розповсюдженні серед молоді шкідливих ідей, звільнив їх з роботи і наказав відправити на заслання чи вислати за кордон. Залишились в гімназії студенти, які були свідками цих подій, і з деякими із них спілкувався Яків де Бальмен: Є. Гребінка, В. Домбровський, Є. Гудима, Л. Рудановський, П. Катеринич. Зустріч Шевченка і Я. де Бальмена – це зустріч двох однодумців. Щоденники і спогади не залишили слідів про їх спілкування, але ми можемо здогадуватися, що за час дводенного спілкування в садибі Т. Волховської вони могли не одну годину провести разом, бо багато в них було спільного у розумінні суспільних проблем. І це підтверджується їх поведінкою один до одного, яка проявилася в подальшому. 22 січня 1844 р. Шевченко знову зустрівся з Я. де Бальменом та В. Закревським у Івана Михайловича Корбе у селі Вейсбахівка. Про це свідчить жартівливий лист до М. Маркевича, який вони всі разом підписали йому.

Близьким другом Я. де Бальмена духовно був Віктор Закревський, який належав до демократичного кола тодішньої молоді. У Мойсїївці зійшовся з ним і Шевченко і бував у нього в селі Березова Рудка. У цьому селі у своїй садибі проживав двоюрідний брат Віктора Микола Васильович Закревський (1808 – після 1862 р.), який закінчив Гімназію вищих наук кн. Безбородька (1822–1830) і на час перебування Шевченка в Березовій Рудці був попечителем хлібних запасів магазинів (1842–1848), у 1848 р. був суддею Пирятинського повітового суду, у 1848–50 рр. обирався також повітовим предводителем дворянства. Шевченко бував у братів Закревських у Березовій Рудці також у 1845–1847 рр. Як свідчать деякі дослідники, по дорозі до села поет заїжджав у садибу Я. де Бальмена Линовицю.

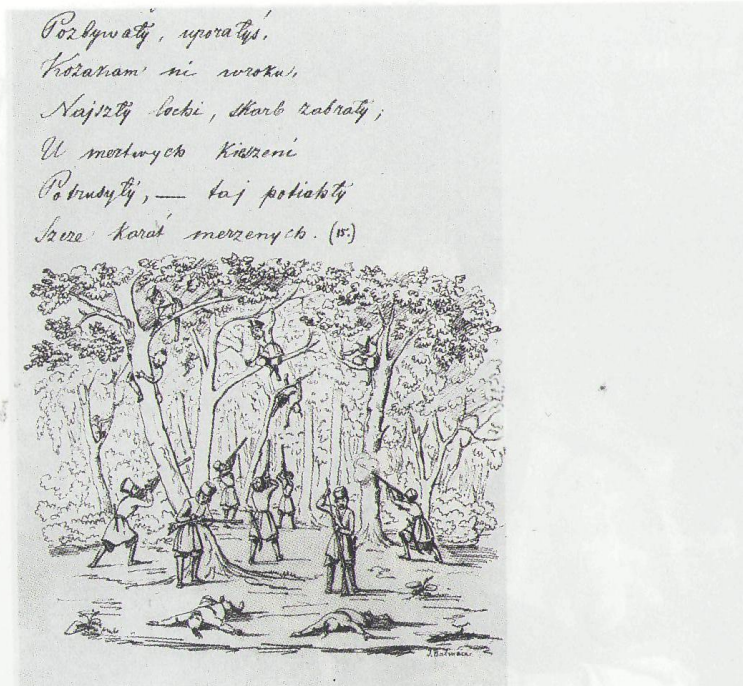
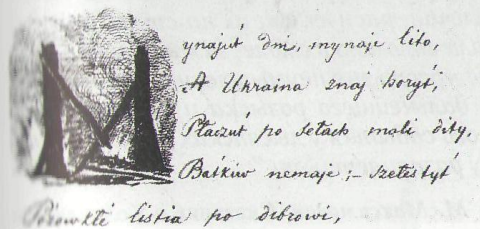
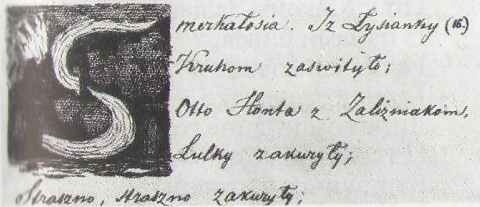
Я. П. де Бальмен. Автопортрет. Олівець

Глибока повага до поета з боку Я. де Бальмена проявилась у тому, що він підготував рукописне видання творів Шевченка, власноручно переписавши їх польськими літерами, куди увійшли "Кобзар" (1840) і поема "Гайдамаки" (1841), які були вже опубліковані і розповсюджувалися в Україні, а також поема "Гамалія", написана Тарасом Григоровичем у 1842 р. і, можливо, передана ним під час зустрічі в Мойсівці, бо ця редакція відрізняється від інших і має епіграф. Можна передбачити, що Шевченко якимось чином знав, що готуються до видання його твори, і поновив у "Кобзареві" уривки, які були вилучені цензурою.

До видання рукописного збірника "Wirszu T. Szewczenka" Я. де Бальмен, який у цей час служив в Одесі, залучив свого родича по материнській лінії художника Михайла Башилова. Разом вони і проілюстрували книгу, кожен із них виконав по 39 малюнків: Я. де Бальмен – поеми "Гайдамаки" та "Гамалія", а М. Башилов – "Перебендю", "Катерину", "Тополю", "До Основ'яненка", "Іван Підкова", "Тарасова ніч". Крім цього, до всіх творів "Кобзаря" (1840) М. Башилов зробив заставки та орнаменти. В даному рукописі знаходимо також три портрети Шевченка.

На першій сторінці книги та на заставці над поемою "Тарасова ніч" зображення поета зроблене М. Башиловим. У першому випадку до поясне зображення поета, а в другому – Шевченко стоїть з кобзою в руці і вітер розгойдує його волосся. Портрет на заставці над поемою "Гайдамаки" здійснений Я. де Бальменом. Яків Петрович намалював Шевченка, що

сидить за столом і, схилившись над рукописом, читає його, а навколо нього стоять зосереджені, немовби воскреслі в уяві поета, козаки, тримаючи в руках бунчуки та булави.

Яків де Бальмен. Ілюстрації до поеми "Гайдамаки"

Я. П. де Бальмен. Ілюстрації до рукописного "Кобзаря". 1840

Весь малюнок сповнений експресивністю і життєствердною позицією і митця і його героїв. Це одне із цікавих прижиттєвих портретних зображень Шевченка.

Я. П. де Бальмен. Шевченко серед своїх героїв. 1840.

Я. де Бальмен і М. Башилов завершили свою роботу в 1844 р., і цю рукописну книгу творів Шевченка Яків Петрович надіслав своєму другові Віктору Закревському у Березову Рудку з супроводжуючим листом від 20 липня 1844 р.: "Посылаю тебе, милый Викто, плоды наших трудов – моих и Михаила Башилова".

"Все главные творения Тараса с виньетками. Они писаны латинскими буквами для того, чтобы в случае фантазии Тараса издать это за границей; все могли бы читать – в особенности поляки. Это тебе не подарок, а только посылается под твоё сохранение, про случай приезда самого Тараса, кому этот труд посвящен, и делать с ним Он может, что ему заблагорассудится" [25].

Т. Шевченко у 1845 р. побував у Березовій Рудці у В. Закревського, який і передав йому рукописний збірник, конфіскований жандармами у 1847 р. під час арешту поета. На запитання слідчого III відділу 21 квітня 1847 р., "хто ілюстрував рукописну книгу ваших творів і чи не належить той, хто стільки займався вашими віршами, до злочинних слав'яністів", Шевченко відповів: "Ілюстрував мої твори граф Яков де Бальмен, який служив ад'ютантом у одного із корпусних генералів і вбитий на Кавказі в 1845 році, і якийсь Башилов. З першим я бачився один раз, а іншого зовсім не знаю. Вірші мої подобались, може, тільки тому, що по-малоросійськи написані" [26].

Я. П. де Бальмен. Автопортрет. Олівець

Доля Я. де Бальмена, цього талановитого художника і письменника з прогресивними, демократичними поглядами юнака, склалася важка. Із Одеси його перевели в 5 піхотний корпус на Кавказ. 14 липня 1845 р. у віці 32 років він загинув у одній із військових сутичок. Шевченко, довідавшись про загибель свого друга, почав писати поему "Кавказ" і присвятив йому цей твір.

І тебе загнали, мій друже
єдиний,
Мій Якове добрий!
Не за Україну,
А за її ката довелось
пролить
Кров добру, не чорну.

Час спілкування Шевченка і Я. де Бальмена був коротким, але творчо насиченим, помітним у біографіях обох митців і значущим у вітчизняній культурі.

Подальшого розвитку набули і відносини Шевченка з Олександром Афанасьєвим-Чужбинським. Спогади останнього дають можливість відтворити перебування поета в рідному селі О. Чужбинського Ісківцях Прилуцького повіту (нині Лубенського району Полтавської обл.) влітку-восени 1843 р.

Ісківці розташовані на березі невеличкої річки Сліпород, притоки Сули, яка заросла очертом та осокою. І Шевченко любив бувати тут, зустрічатися і розмовляти з селянами. Мати І. І. Кривецького, яка працювала у О. Чужбинського покоївкою, розповідала, як Шевченко любив ходити до села Моцківки, де було багато козацьких курганів-могил, по дорозі співав пісні, милувався природою. "Пішла на леваду, рву квіти, коли чую – щось листям зашелестіло, глянула крізь кущ – він, Тарас, ходить, нюхає квіти, листочок зірве й так довго-довго в нього вдивляється. Присіла я за кущем, а сама дивлюся на нього, а він постояв та й пішов понад річкою. А що вже про волю любив говорити та про бідних людей, що в панській неволі! Усе, бувало, щось із паничем сперечаються про волю" [28].

У цей час О. Афанасьєв-Чужбинський залишив військову службу, розчарувався у ній, вийшов у відставку у чині поручика і вдома займався літературною діяльністю, зокрема, захопився польською літературою, творчістю А. Міцкевича, перекладав Д. Байрона, писав ліричні поетичні твори. Шевченко цікавився роботою товариша, який у своїх спогадах писав: "Тарас Григорович з іноземних мов знав одну лише польську і перечитав на ній багато творів. Як навмисно в той час я ретельно займався польською літературою – і в мене назбиралося чимало книг і журналів. У негоду Шевченко не встає, бувало, з ліжка, лежить і читає... До Міцкевича відчував якийсь особливий потяг. Знаючи Байрона лише з кількох російських перекладів, Тарас Григорович художницьким чуттям угадував велич світового поета; але, читаючи прекрасні переклади Міцкевича з Байрона, він завжди приходив у захоплення, особливо від "Доброї ночі" з "Чайльд Гарольда"... Кілька разів брався він до перекладу ліричних п'єс Міцкевича" [29]. Любив Шевченко і поему "Дзяди" А. Міцкевича. "У 1844 році розлучились ми надовго". Цими словами завершує О. Афанасьєв-Чужбинський спогади про свої зустрічі з поетом у перший його приїзд в Україну 1843 р.

У Мойсівці Шевченко знайомився з багатьма представниками дворянської молоді, і ці перші зустрічі закріпилися надовго. Так, мойсівське спілкування з Олексієм Капністом, сином відомого російського письменника, автора комедії "Ябеда", Василя Капніста, який був пов'язаний з декабристським рухом, продовжувалося у його родинному селі Ковалівці Пирятинського повіту, а також у Яготині у Репніних і знайшло відбиток у поетичній творчості Шевченка.

Інколи зустрічі в селі Мойсівка набирали в подальшому інтерес, а потім згасали. Так трапилося ще з одним представником Ніжинської гімназії вищих наук кн. Безбородька Платоном Якимовичем Лукашевичем (бл. 1806–1887), відомим на той час фольклористом і видавцем збірки "Малороссийские и червонорусские народные думы и песни" (1836). Родом він був із Березані.

І. Зайцев. Портрет П. Я. Лукашевича. 1852

Навчався в Ніжинській гімназії разом з М. Гоголем, про що свідчать відомості про їх успішність. Саме в Ніжині у П. Лукашевича виникає потяг до українського фольклору. Матеріал до "Малороссийського словаря, собранного Платоном Лукашевичем с 1824–1849" значною мірою юний дослідник збирав у Ніжині та його околицях. До речі, подібну "Книгу всякой всячины, или Подручную энциклопедию" вів і М. Гоголь у 1826 р. Саме під час навчання у гімназії П. Лукашевич здійснює і перші фольклорні публікації. Проте у зв'язку з переводом директора гімназії І. Орлая до Рішельєвської гімназії в Одесі туди приходить і П. Лукашевич і закінчує її у 1828 р. Подорожі за кордон, зустрічі з Я. Колларом і В. Ганкою посилили його інтерес до вивчення фольклору.

П. Лукашевич, проживаючи деякий час у С.-Петербурзі, підтримував зв'язки саме з випускниками Ніжинської гімназії вищих наук. На час знайомства Шевченка з П. Лукашевичем останній проживав у своїй садибі в Березані, підтримував зв'язки зі своїм товаришем по Ніжинській гімназії кн. Безбородька О. Данилевським, другом М. Гоголя, який підштовхнув його продовжити займатися збиранням фольклору та народних легенд і вірувань. Саме його фольклорні матеріали і зацікавили Шевченка.

Публікація не лише збірника "Малороссийские и червонорусские народные думы и песни" (1836), дум "Самійло Кішка", "Козак Голота", якими зачитувався М. Гоголь, а й інших матеріалів зробило П. Лукашевича відомим серед інтелігентського середовища.

П. Лукашевич був цікавим співрозмовником і під час бесіди запросив поета відвідати його садибу, де він жив самотником. У кінці серпня 1843 р. Шевченко поїхав у Лубни, а потім у Березань. Ця дата підтверджується листом фольклориста до М. Погодіна та до І. Срезневського. У листі до останнього від 23 жовтня 1843 р. він писав: "Нещодавно, після приїзду до мене одного давнього мого товариша і пана Шевченка, я був утягнутий на довгий час до літературної діяльності і зважився написати для журналу Погодіна вищезгадану мою статтю (мається на увазі "Передісторичний слов'янський світ". – Г. С.)" [29]. Відомо, що ця стаття написана була під впливом розмов з Олександром Данилевським, про якого згадує П. Лукашевич у листі від 13 жовтня 1843 р. до М. Погодіна, сповіщаючи, що в цьому році його відвідав Олександр Семенович Данилевський, його добрий товариш по класах Ніжинського ліцею [30].

Дослідник творчості Шевченка П. Жур робить з цього висновок: "Отже, в листах Лукашевича йдеться про серпневі відвідини Березані Данилевським і Шевченком. Зустрівшись із Шевченком на Полтавщині, Данилевський міг зацікавити поета розповідями про фольклорні записи і історичні документи, зібрані Лукашевичем, і взявся супроводжувати Шевченка до Березані, тим більше, що це було по дорозі до Києва" [31].

Нам би дуже хотілося розкрити ще одну сторінку взаємин Шевченка з випускниками Ніжинської гімназії вищих наук 1828 р., другом М. Гоголя Олександром Семеновичем Данилевським (1809–1888), якого 17 червня 1843 р. призначили на посаду інспектора 2-го шляхетного пансіону при 1-й Київській гімназії. Але лист П. Лукашевича до І. Срезневського не дає точної відповіді на питання, чи разом О. Данилевський і Шевченко були у П. Лукашевича у Березані, чи порізно в серпневі дні. Жодне додаткове джерело не підтверджує факт, хоча теоретично це і могло статися.

Про перебування Шевченка у Березані свідчить також лист П. Лукашевича до відомого галицького поета-просвітителя, фольклориста Івана Вагилевича, який надрукував у літературному альманасі "Русалка Дністрова" поему "Мадей", що зацікавила Тараса Григоровича: "Письмо Ваше від 3-го липня із Львова ледве дотягло послідніх чисел серпня... Коли Вашу листину отримав, той час з паном Шевченком читовали Вашого "Мадея" [32]. Відомо, що І. Вагилевич високо цінував творчість Шевченка.

П. Лукашевич, який підтримував зв'язки з галицькими літераторами, пообіцяв надрукувати в С.-Петербурзі деякі матеріали. В осінньому листі 1843 р. до Якова Головацького фольклорист писав: "Літопис Львовская хорониться у мене, як зіниця ока, а що ще не тиснена, то тим нічого не потеряно, дасть бог вийдетъ і, може, в луччу годину, а ще до неї другу і сукупно її издам. Через Шевченка в ноябрі отправлю її в Петербург в цензуру" [33].

Читання творів із бібліотеки П. Лукашевича, ознайомлення з фольклорними записами, а також розмови про подорож П. Лукашевича на Запоріжжя, куди збирався і Шевченко, читання віршів поета – ось основні

заняття, якими займався Тарас Григорович. Очевидно, не всі вірші, поеми однозначно сприймав П. Лукашевич. У своєму листі до І. Срезневського він писав: "Шевченко обіцяв мені переробити своїх "Гайдамаків": так він називав своїх земляків, ґрунтуючись на хибних свідченнях польських письменників, із них черпав свої напіввигадки" [34].

Березань на той час було невеличким містечком, у якому проживало 3500 жителів. Дві дерев'яні церкви – основні прикраси міста. Шевченко любив гуляти понад невеличкою річкою Недра, а також на околицях міста, де були великі кургани-могили. 9 жовтня 1843 р. в Березані Шевченко написав вірш "Розрита могила", в якому були виражені настрої і почуття поета, пов'язані з експлуатацією царськими сатрапами, поміщиками закріпаченого українського народу, колись вільних козаків, а в кінці XVIII ст. перетворених на рабів. Ці настрої укріпились у Шевченка, коли він пізнав справжнього Платона Лукашевича, який був жорстоким кріпосником по відношенню до своїх селян. А скільки було тоді таких Лукашевичів в Україні, які жорстоко знущалися з селян. І поет не міг пробачити це Лукашевичу. Перший біограф Шевченка М. Чалий згадував: "Якось лютої зими цей самий Лукашевич присилає пішки свого кріпака в Яготин до Шевченка (за 30 верстов звідти) у якійсь незначній справі і суворо наказує йому повернутися з відповіддю того самого дня. Дізнавшись про цей нелюдський наказ слuzі, Тарас Григорович не хотів йняти віри, але факт залишався фактом, і йому довелося гірко розчаруватися у своїй думці про людину, яку він вважав у стосунках із селянами великим лібералом. Не маючи права залишати посильного до наступного дня, він написав його панові листа, сповненого жовчі й обурення, з повідомленням, що назавжди пориває своє знайомство з ним. Кріпосник Лукашевич, одначе, на цьому не зупинився і відповів Тарасу Григоровичу листом, в якому все звів до того, що в нього 300 душ таких йолопів, як Шевченко. Розповідаючи під свіжим враженням про цей випадок князні Рєпніній, Шевченко ридав, як дитина" [35].

Шевченко розірвав свої відносини з П. Лукашевичем, бо не зміг пробачити йому жорстокого поводження зі своїми слугами-кріпаками. Після цього і П. Лукашевич змінив своє ставлення до Шевченка, негативно оцінював його твори, а поему "Сон" пропонував "віддати спаленню й вічному прокляттю" [36]. Як бачимо, були і такі особи із ніжинських "однокоритників", як їх тоді називав М. Гоголь.

Перша поїздка Шевченка в Україну наближалася до завершення. Були здійснені останні візити до Рєпніних у Яготин, до Г. Тарновського у Качанівку, до В. Закревського у Березову Рудку, залишилися спогади про відвідини рідних місць і про зустрічі з братами та сестрами, про знайомство з багатьма цікавими людьми, про поїздку у містя Запорізької вольниці, про побачене тяжке життя українського селянства, яке заповонило душу поета. З цими враженнями і повернувся Шевченко до Петербурга.

У Петербурзі (1844–1845 рр.)

У лютому 1844 р. Шевченко через Москву повернувся до С.-Петербурга, а 25 березня 1845 р. він покинув столицю і поїхав знову в Україну. Цей короткий період перебування в столиці – це рік напруженої роботи в Академії мистецтв, коли необхідно складати щомісячні екзамени, бо треба було, нарешті, закінчувати навчання і визначитися в житті. Не полишав Шевченко і друге своє захоплення – літературу, яка давала йому можливість висловити свої думки і мрії. У цей рік він займався виданням поем "Галелія" і "Тризна", альбому "Живописна Україна", організацією підписки на видання цього альбому та збором грошей на викуп своїх сестер і братів із кріпацької неволі.

Особливого часу на компанійські вечірки, які часто закінчувалися пияцтвом, не було, та й Шевченко був уже іншим. Якщо в кінці 30-х – на поч. 40-х рр. він намагався увійти в середовище дворянської інтелігенції, що зосереджувалась у Петербурзі, визначитися в ній, а тому відвідував літературно-мистецькі вечірки, які відбувалися у К. Брюллова, М. Глінки, О. Струговщикова, Є. Гребінки, Н. Кукольника та ін., то тепер, краще пізнавши життя простого народу, зрозумів і своє призначення.

В Петербурзі із випускників Ніжинської вищої школи ще залишились Є. Гребінка, М. Прокопович, Н. Кукольник, М. Данченко (Немирович), П. Редькін, І. Мокрицький та інші. Проте зустрічі з ними були лише в тих компаніях, куди інколи заглядав і Шевченко. Студент Академії мистецтв В. Ковальов, який вступив до навчального закладу у 1844 р. і жив на одній квартирі з поетом, згадував: "Тарас Григорович тоді дружив з Брюлловим К. П., у якого часто збиралися двоє братів Кукольників, вечори в них закінчувалися не завжди добре. Брюллов нарешті не витримав і, порвавши з Кукольниками, згодом казав: "Чорти б їх побрали, я мало не став через них безпросипним п'яницею" [3, с. 85]. У Шевченка і Н. Кукольника завжди були різні суспільно-мистецькі інтереси. І хоча Н. Кукольник у цей час був на вершині слави й офіційної підтримки, видавав мистецьку "Художественную газету" (1836–1841), але дороги у них були різні, бо різні були батьківщини, тож і служіння їм було різне.

Шевченку було ближче товариство простих людей. "Траплялося, що Тарас Григорович, коли, бувало, схочеться розважити душу народною піснею, виходив до нас за перегородку, сідав на єдиний у кімнаті дерев'яний диван і казав: "Анумо, хлопці, заспіваймо!" Карпо брав свою скрипку, Гудовський тримав баса – і за допомогою наших молодих тоді голосів лунала пісня, і ми забували наші тяжкі злидні. Найчастіше

співали пісню на слова Тараса Григоровича: "Ой повій, вітре, з великого луку та розвій нашу тугу", цю пісню він і співав з нами, і керував співом; і мотив до неї був підібраний ним же, співали, певна річ, без нот" [3, с. 85].

Повернувшись до С.-Петербурга, Шевченко продовжував у 1844 р. бувати у Є. Гребінки, про що свідчить один із учасників літературних зібрань цього часу Микола Мамбеллі, офіцер, якого пізніше звинуватили у зв'язках з петрашевцями. Але це буде пізніше, а нині він стверджував: "... Я зустрів Шевченка у Гребінки. Шевченко завжди виявляв сильну прихильність до своєї батьківщини Малоросії... Усе малоросійське його радувало і захоплювало. Мотив чи пісня малоросійська викликали сльозу з очей патріота" [3, с. 175].

Автор спогадів залишив і портретну характеристику Шевченка. У зв'язку з тим, що подібних замальовок майже не збереглося, подаємо її повністю: "Він середній на зріст, широкоплечий і взагалі міцної, сильної статури, в талії широкий через особливу будову кісток, але аж ніяк не товстий: обличчя кругле, борода і вуса завжди поголені, а бакенбарди облямовують усе обличчя, волосся підстрижене по-козацькому, але зачесане назад; він не чорнявий і не білявий, але ближче до чорнявого – не лише волоссям, а й кольором червонястої шкіри; риси обличчя звичайні; міміка і загальний вираз фізіономії виявляли відвагу, невеликі очі блищали енергією" [3, с. 175].

У деяких дослідженнях про Шевченка відзначається, що відносини з Є. Гребінкою у поета стали холоднішими. Зустрічалися вони все рідше. І це пояснюється, як нам здається, двома причинами. З березня до червня 1844 р. був для обох літераторів напруженим часом. Обидва наполегливо працювали. Шевченко хотів отримати диплом художника, а Є. Гребінка, працюючи у навчальному закладі, завершував і видавав свої романи і повісті "Быль не быль и не сказка" (Библиотека для чтения, 1844, т. 67), "Доктор" ("Отечественные записки", 1844, № 3), "Путевые записки зайца" СПб., 1844) та ін.

Є. Гребінка поспішав, бо у червні 1844 р. він терміново виїхав додому, бо в його холостяцькому житті намічалися зміни: він одружувався з онучкою відставного штабс-капітана, який мешкав у селі Рудка Лубенського повіту. У листі до свого друга Льва Свічки Є. Гребінка писав: "... Наконец наше дело, которое мы с тобой знали три года, кончилось – и я сговорен и обручен с Марией Васильевной Ростенберг, 30 числа этого месяца мы венчались и уезжаем в Петербург" [19, с. 616–617]. Це було щасливе одруження, через півтора року у молодого подружжя народилася дочка Надійка. Але Шевченка уже не було в Петербурзі.

Розповідаючи про особистісні відносини двох художників слова, слід пам'ятати, що Є. Гребінка завжди з повагою ставився до Шевченка, до його творчості. Так, в історичному романі "Чайковський", який вийшов у 1843 р. і був визнаний кращим романом автора, Є. Гребінка до 5 розділів твору підібрав з віршів Шевченка слова, які служили до них епіграфами. Під час

перевидання роману у 1848 р., коли Шевченко був уже заарештований і відданий у солдати, коли на Шевченка дивилися як на державного злочинця, Є. Гребінка не зняв слів поета з роману, а лише не вказав їх автора. Проте, як відмітив відомий український літературознавець П. Филипович, "Гребінчене захоплення Шевченковими творами було сильне, але не глибоке – якесь "гастрономічне", панське" [37].

А. М. Мокринський. Портрет Є. П. Гребінки. 1830-ті рр.

Зі свого боку, і Шевченко пам'ятав про те, що зробив для нього Є. Гребінка. Проте їх погляди на важливі проблеми того часу, пов'язані з Україною, були різні. Обидва вони любили свою Вітчизну, присвячували їй свої твори, зверталися до козацької історії України, про що свідчать повісті і романи Є. Гребінки "Нежинський полковник Золотаренко" (1842), "Чайковський" (1843) та ін., а Шевченко – "Гайдамаки" (1841), "До Основ'яненка" (1839) та ін., проте слід пам'ятати, що більшість творів Є. Гребінки останнього часу були написані російською мовою і порушували загальноросійські проблеми. Шевченка найбільше хвилював стан українського закріпаченого народу, його безправ'я. Хоча і Шевченко напише поеми "Слепая" та "Тризна", а пізніше декілька повістей російською мовою, але він залишиться українським письменником, а Є. Гребінка, і тут ми не відкидаємо його значення на ранньому етапі розвитку української літератури, все ж своїми

російськомовними творами входив у потік російської літератури і, зокрема, письменників "натуральної школи", в традицію "пушкінсько-гоголівського петербурзького тексту". Його твори розглядалися російською критикою в контексті сучасної тоді російської літератури. Шевченко і Є. Гребінка – це різні письменники, хоча і обидва українці. Тому інтерес Шевченка до Є. Гребінки залишається у нього на чисто особистісному поважному рівні за те добре, яке він зробив для поета на початковому періоді життя. Не було у Шевченка і Є. Гребінки спільності з тих болючих питань, які мучили поета, які гостро ставилися і висвітлювалися в його творах, хоча Є. Гребінка залишався доброю, щирою, порядною, з демократичними поглядами людиною. Як помітив М. Гербель, "натура Евгения Павловича была одна из самых симпатичных: его благодущие располагало к нему с первой встречи. Узнав ближе, нельзя было не полюбить его от всей души. Все, сходящееся с Гребенкой, вспоминают о нем особенною теплотою" [38]. Не було у них душевного потягу, а без цього і дружба стає не такою близькою, як хотілося. Є. Гребінка залишався таким, яким його сформувало середовище, в якому він перебував. Шевченко йшов далі у розумінні соціальних проблем.

Одруження Є. Гребінки вплинуло і на організацію літературних вечірок. Вони не могли вже бути такими, як за холостяцького життя.

30 грудня 1844 р. у С.-Петербурзі Шевченко написав вірш "Гоголю":

За думою дума роєм вилітає;
 Одна давить серце, друга роздирає,
 А третя тихо, тихесенько плаче
 У самому серці, може, й бог не бачить.

Кому ж її покажу я,
 І хто тую мову
 Привітає, угадає
 Великеє слово?
 Всі оглухли – похилились
 В кайданах... байдуже...
 Ти смієшся, а я плачу,
 Великий мій друже.
 А що вродить з того плачу?
 Богилова, брате...
 Не заревуть в Україні
 Вольнії гармати.
 Не заріже батько сина,
 Своєї дитини,
 За честь, славу, за братерство,
 За волю Вкраїни.
 Не заріже: викохає

Та й продасть в різницю
Москалеві. Цебто, бачиш,
Лепта удовиці
Престолові-отечеству
Та німоті плата.
Нехай, брате. А ми будем
Сміяться та плакати.

Що наштовхнуло поета написати вірш, присвячений безпосередньо Миколі Васильовичу Гоголю (1809–1852)? Автора "Ревізора" і "Мертвих душ" у цей час не було в Росії, він перебував за кордоном. Може, пам'ять про зустріч у попередні роки, так ні: Шевченко і Гоголь ніколи не зустрічалися, про це немає ніяких свідчень. Так склалася доля двох великих митців, синів України, які у жовтні 1839 – березні 1840 р., перебуваючи одночасно в С.-Петербурзі, не опинилися в одній компанії. Ці товариства для Гоголя і Шевченка були різні, і все ж деякі діячі культури для обох письменників були спільними. Гоголь читав нові розділи поеми "Мертвые души" у поета В. Жуковського, інколи у останнього бував і Шевченко.

Е. Дмитрієв-Мамонов. М. В. Гоголь читає "Мертві душі". 1839

У листопаді-грудні 1839 р. Гоголь читав уривки із "Мертвих душ" на квартирі у свого друга і співучня по Ніжинській гімназії вищих наук кн. Безбородька Миколи Прокоповича. Тут були присутні старі друзі, ніжинські "однокоритники". У цих компаніях бував і Шевченко. На жаль, П. Аненков, який залишив про це свої спогади, не вказав, поіменно, хто саме з "однокоритників" був у ці дні у М. Прокоповича. Але якби тут був Шевченко, цей факт не залишився б не поміченим і був би відзначений у когось із

учасників зібрань. Шевченко в цей час був уже помітною фігурою. 18 квітня 1840 р. вийшов його "Кобзар", у періодиці опубліковані деякі інші твори. Надруковані перші відгуки про "Кобзар".

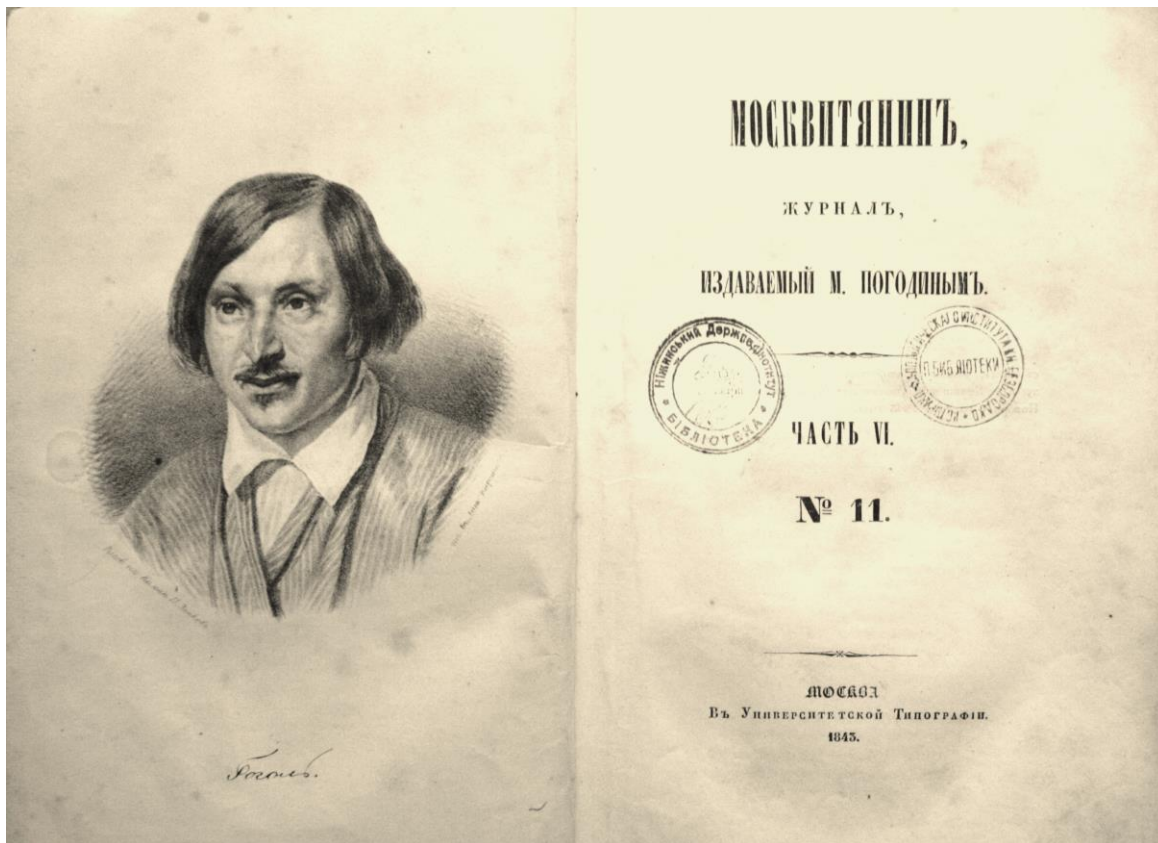
Слід зауважити, що у цей час у Гоголя зникає потяг до спільних компаній "однокоритників". Гоголь, як і кожний із них, були уже різними, маючи свої інтереси й уподобання. І тут слід нагадати слова А. Мокрицького, який після подібного зібрання записав 28 вересня 1835 р. у "Щоденнику": "Зібрались ми – я, Кукольник, Лукашевич і Базилі. І що ж? Їли, пили шуміли і тільки. Веселості особливої не було, та й чи могла вона бути? Різноманітність тих, хто зібрався на честь Ніжинської гімназії, не сприяла відбутися банкету як слід. За обідом об'єднувало нас лише одне вино, після обіду всі розбрелися куди попало" [9, с. 44–45]. До кола М. Гоголя входили у цей приїзд до С.-Петербургу уже зовсім інші люди, з якими майже ніколи не спілкувався Шевченко. За час перебування в Росії М. Гоголь з представниками української літератури не спілкувався. Була лише одна зустріч з О. Бодяньським.

21 грудня 1839 р. М. Гоголь переїхав із С.-Петербургу до Москви, а 18 травня 1840 р. зовсім виїхав за кордон.

Немає відомостей і про зустріч у цей час Гоголя з Є. Гребінкою, А. Мокрицьким, з якими частіше в ці роки зустрічався Шевченко.

Існують побічні не дуже точні судження про відгуки Гоголя про Шевченка та деякі письмові твердження Кобзаря про творчість автора "Мертвих душ". Зокрема, Г. Данилевський свідчить, що Гоголь зі співчуттям ставився до долі Шевченка і говорив: "Я знаю і люблю Шевченка як земляка і талановитого художника: мені пощастило й самому де в чому допомогти в першому влаштуванні його долі" [39]. На жаль, подібне твердження є єдиним, але й до нього літературознавці ставляться з сумнівом. Шевченко, у свою чергу, цінував творчість Гоголя. У листі до В. Рєпніної 2 березня 1850 р. він писав: "Перед Гоголем должно благоговеть как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям!" [47, т. 5, с. 252]. Тому про особистісні стосунки двох митців, про які йде мова у нашому дослідженні, не можемо говорити.

Вірш "Гоголю" був написаний, коли Шевченко вже повернувся до С.-Петербургу зі своєї подорожі по Україні. Можна припустити, що поштовхом для його появи була публікація у двох журналах – "Москвитянин" (1843, № 11) і "Молодик на 1844 год, украинский литературный сборник" (СПб., 1844) – портретів М. Гоголя. Перший видавався у Москві М. Погодіним, і інколи в ньому друкувалися рецензії на українські альманахи та твори письменників. Цього разу в "Москвитянин" (1843, № 11), де був опублікований портрет Гоголя (літографія П. Зенкова з портрета О. Іванова), було вміщено рецензію Ф. Кітченка на поему Шевченка "Гайдамаки".

Титульна сторінка з журналу "Москвитянин"

Титульна сторінка збірника "Молодик"

Що ж до "Молодика на 1844 рік", де була опублікована літографія портрета М. Гоголя з малюнка Карла Мазера, то Шевченко також був знайомий з цим виданням. У "Молодику на 1843 рік" (ч. 2) були опубліковані твори Тараса Григоровича "Утоплена", "Думка" ("Тяжко-важко в світі жити"), "Н. Маркевичу". Редактор журналу "Маяк", у якому друкувалися твори деяких українських письменників, Степан Бурачок надіслав Шевченку "Молодик на 1843 рік". Відомо, що у листах від 29 і 31 березня 1844 р. Шевченко просив С. Бурачка надіслати йому й інші примірники "Молодика". До речі, редактор "Маяка" у своєму журналі за 1844 рік (№ 1) надрукував негативний відгук про твори Шевченка, розміщені в "Молодику на 1843 рік". Якби там не було, чи відгукнувся С. Бурачок на прохання Шевченка, чи поет іншим шляхом ознайомився з останнім виданням "Молодика", він бачив обидва портретні зображення Гоголя. Він, звичайно, не знав, що Гоголь був незадоволений публікацією цих портретів і різко про це говорив під час зустрічі у 1844 р. у Франкфурті з редактором "Молодика" Іваном Бецьким, який був випускником Харківського університету і з глибокою повагою ставився до творчості автора "Ревізора" [40].

У своєму творі Шевченко звертав увагу на сатиричний бік творчості Гоголя. Саме це для поета було найважливіше, і саме гостру сатиру він буде використовувати у своїй творчості. Шевченко називав Гоголя своїм великим другом і братом, вказував на трагічні сцени боротьби "за честь, славу, за братерство, за волю України" у "Тарасові Бульбі". До цього твору Шевченко створив малюнок "Зустріч Тараса Бульби з синами" у 1842 р., який виявився першою ілюстрацією повісті Гоголя.

У вересні 1838 р., відвідавши одне із зібрань, де Гоголь читав розділи поеми "Мертві душі", відомий культурний діяч Ю. Самарін у своєму щоденнику записав: "Да, мы можем назвать себя счастливыми, что родились современниками Гоголя. Такие люди рождаются не годами, а столетиями" [41]. Ці ж слова можна сказати, не змінюючи їх, замінивши лише прізвище, і про Шевченка. Це два генії, що народилися в Україні і навіки залишилися її рідними синами, хоч і по-різному бачили своє призначення, і які б не були соціальні зміни в Україні, їх не можна відірвати від серця матері. Так вони ніколи й не зустрілися в житті, бо з 1848 до 1852 рр., коли Гоголь був у Росії, Шевченка царські сатрапи заслали в оренбурзькі степи рядовим солдатом з заборонаю писати і малювати. Посмертна ж їх слава у наш історичний час дала право говорити про них як про гордість України, її велич. І це довів у своїй праці "Гоголь і Шевченко" Ю. Барабаш, робота якого була відзначена Національною Шевченківською премією [42 а].

Знову в Україні (березень 1845 – квітень 1847 рр.)

Супровідний квиток, виданий у С.-Петербурзі 25 березня 1845 р., відкрив Шевченку дорогу в Україну, бо в ньому було сказано:

"Пред'явник цього, удостоєний звання некласного художника імператорської Академії мистецтв Тарас Шевченко, відбуває в малоросійській губернії для художніх занять, через це п.п., що на заставах команду мають, благоволять чинити йому як туди, так і назад вільний проїзд, так само як і безперешкодне на місці, де скільки треба буде перебування. На свідчення чого і видано йому, Шевченку, цей білет з прикладенням академічної печатки.

С.-Петербург. Березня 23 дня 1845 року

Конференц-секретар Григорович

Виконавець справ А. Всеславін" [26, с. 101–102].

Разом з попутником поміщиком Миргородського повіту Полтавської губернії майором у відставці Олександром Андрійовичем Лук'яновичем Шевченко виїхав із Москви. Далі була Тула–Орел–Кроми, Дмитровськ, Есмань. В'їхали на українську землю: Глухів, Кролевець... і так до села Мар'їнське. Майор поспішав, бо його дружина мала народити дитину. Слід зауважити, що О. Лук'янович через родичів мав стосунок до декабристського руху, Іван Федорович Шимков був рідним братом дружини, засланого на каторжні роботи до Сибіру. Сам О. Лук'янович був знайомий з М. Гоголем. Таким чином, поета зацікавила ця особа. Але Шевченко довго не затримався в садибі О. Лук'яновича і виїхав до Києва, а потім подорожував по Полтавщині та Київщині, побувавши у Яготині, Переяславі, у містечках і селах, де проживали його рідні, написав чимало різних поетичних творів, портретів своїх нових знайомих, а також малюнків. 10 грудня 1845 р. Археологічна комісія в Києві офіційно запросила Шевченка стати її співробітником. Він познайомився з деякими членами комісії, зокрема, з Пантелеймоном Кулішем, Михайлом Максимовичем, художником Олексієм Сенченком-Стефановським, який був із Ніжина, професором університету Миколаю Іванишевим та ін. Після цього Шевченко виконував різні завдання комісії, малював історичні та пам'ятні об'єкти.

В останній третині 1845 р. Шевченко подорожував на Київщині та Полтавщині. Не маючи своєї оселі, поет зупинявся у своїх знайомих чи поміщиків, які замовляли портрети членів своєї родини. Знову Шевченко побував у А. Лук'яновича, у Лева Михайловича Свічки, родича Є. Гребінки (рідна сестра письменника була з ним одружена), з яким знайомство

відбулося ще у перший приїзд поета в Україну, познайомився з родиною поміщиків Родзянків на Хорольщині і їх домашнім вчителем чехом Венцеславом Єдлічкою та ін., проживав у Переяславі у лікаря А. Козачковського, що мав "поетичну душу".

*К. О. Кирилов. Тарас Шевченко серед членів
Кирило-Мефодіївського товариства. 1963*

У перших числах серпня 1845 р. Шевченко по дорозі на Чигирин заїхав у село Потоки, де проживав Василь Васильович Тарновський (старший) (1810–1866), випускник Ніжинської гімназії вищих наук кн. Безбородька 1826 р. Він навчався разом з майбутнім академіком, ректором С.-Петербурзького університету Петром Рєдькіним, письменниками Василем Любичем-Романовичем, Нестором Кукольником, Миколою Гоголем, з якими підтримував довгий час зв'язки і листувався.

Після закінчення гімназії два роки навчався у Московському університеті на юридичному факультеті, який закінчив у 1828 р. зі ступенем кандидата. Деякий час працював у С.-Петербурзі, проте через погані кліматичні умови, які впливали на здоров'я, В. Тарновський переїхав у Житомир, де працював учителем історії у місцевій гімназії. М. Гоголь у листі до Максимовича рекомендував його у 1836 р. запросити до університету на викладацьку роботу: "Щодо його якостей і душі, то це така людина, яку завжди напхвваті можна мати. Він добрий, зі щирими, як у дитини, почуттями, трохи мрійливий і завжди самовідданий. Він думає лише про ту користь, яку можна принести слухачам, і по-дитячому відданий цій думці до того, що зовсім не турбується про себе, нагороджують його чи ні. Для нього не існує ні чинів, ні підвищень

по службі, ні честолюбства" [42, с.]. В Тарновському вдалося переїхати до Києва. Тут його включили до складу комісії, утвореної при Університеті Св. Володимира, для опису губерній Київського навчального округу. В. Тарновський проявляв у цей час інтерес до селянських питань.

Улітку 1845 р. В. Тарновський (старший) разом зі своєю сім'єю проживав у селі Потоки, яке належало дядькові Григорію Степановичу Тарновському, господарю Качанівки, після смерті якого ці садиби перейшли у його власність. Син його, теж Василь Васильович (у родині Тарновських була традиція старших синів називати Василями), пізніше згадував: "Тарас Григорович... прийшов до господаря, рекомендує, що він Шевченко.

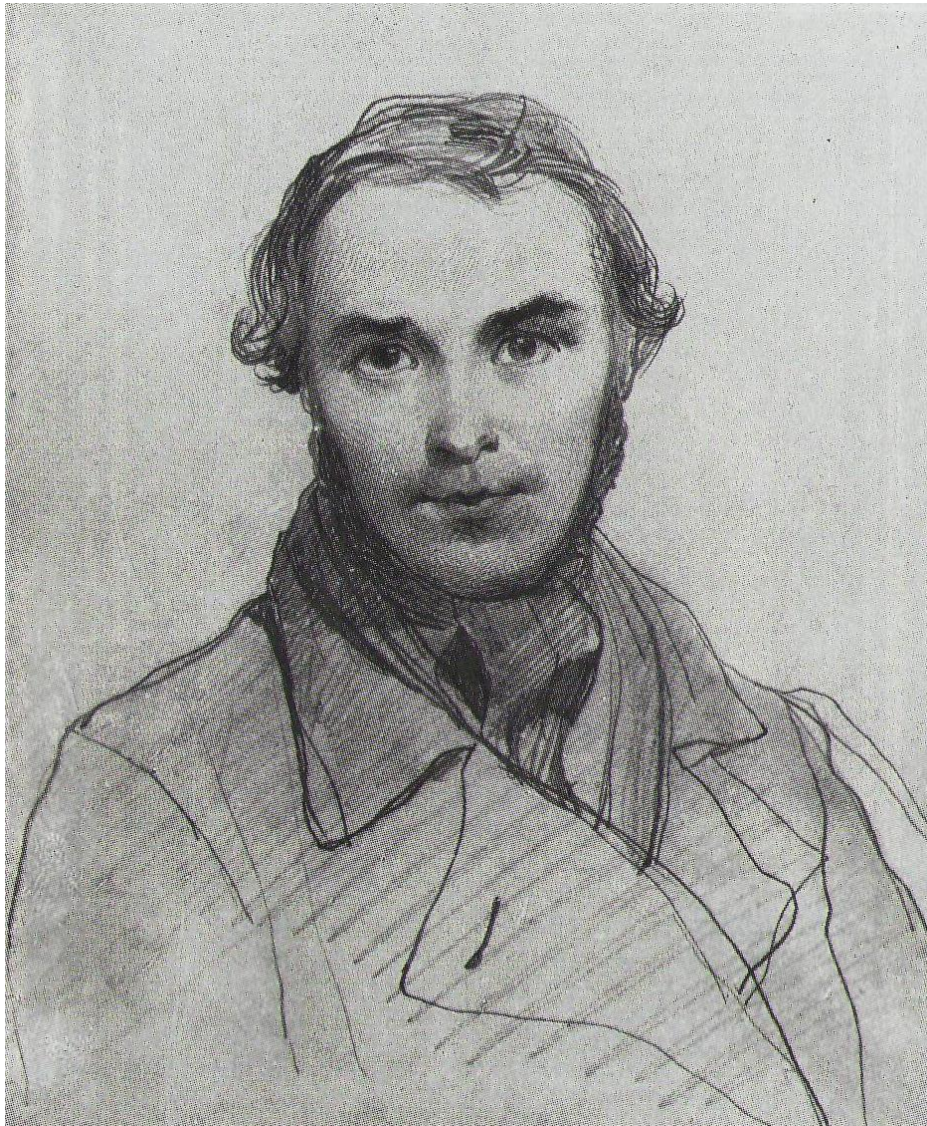

*В. В. Тарновський. Портрет із альбома Чернігівського губерньського земства.
Поч. 1860-х рр.*

В. В. Тарновський, який уже чув про нього, бо Шевченко на той час уже встиг зажити великої слави, дуже зрадів йому, познайомив його із своєю сім'єю і просив залишитись на якийсь час погостювати. Тарас Григорович, звичайно, охоче погодився, полюбив мешканців Потоків" [3, с. 12]. Потоки – це було велике село з двоповерховим кам'яним панським будинком, великим господарством і суконною фабрикою, винокурним заводом.

У Шевченка було про що говорити з господарем садиби. У них були спільні знайомі, зокрема, М. Гоголь, М. Максимович, а також соціальні питання, пов'язані з життям селян, бо В. Тарновський притримувався ліберальних поглядів і пізніше став одним із прибічників звільнення селян.

Шевченко подружився з сестрою В. Тарновського Надією Василівною, з якою хрестив у дякона М. Г. Говядовського дитину, називав її "дорога кумася". Він присвятив їй вірші "Кума моя і я", "Н. Т. ", написані у 1860 р. "Живучи в Потоках, Тарас Григорович писав, малював і багато дарував своїй "кумасі" віршів та малюнків, зокрема свій портрет, намальований ним у дзеркало" [3, с. 12]. Відомо, що саме тут Шевченко продовжував писати поему "Єретик" ("Іван Гус"). Зберігся і краєвид "Комора в Потоках" з автографом автора.

Т. Г. Шевченко. Автопортрет. 1845

На звороті внизу напис:

*"Портрет Т. Шевченка сделанный им самим в зеркало до 1845 года
в с. Потоках Киев. губ. и подаренный своей куме Н. В. Тарновской"*

Із спогадів довідуємося, що після арешту Шевченка Тарновські переховували рукописи і матеріали поета. Деякі із них увійшли пізніше у велику колекцію В. В. Тарновського (молодшого), зібрану ним про життя і творчість

Шевченка, яка зберігалася у Качанівці. Перед своєю смертю збирач подарував її у 1897 р. чернігівчанам. Саме ця колекція у 1939 р. стала основою для відкриття музею Шевченка в Києві. Шевченко пізніше зустрічався з В. В. Тарновським (молодшим) у Качанівці і в його знаменитому альбомі написав декілька рядків:

І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.

Ці рядки були адресовані Н. В. Тарновській.

У Потоках Шевченко пробув протягом двох тижнів.

З В. В. Тарновським (старшим) Шевченко зустрічався взимку 1846 р. в Києві, де він проживав. У нього на літературних вечорах бували Микола Костомаров, Василь Білозерський та інші друзі і знайомі В. Тарновського, серед них був і Шевченко. "Одного разу, – згадує М. Білозерський, – прийшов він і прочитав щойно написане ним відоме "Посланіє до земляків". Загальний зміст цього твору й особливо ті місця, де говориться про козацьких гетьманів, яких Шевченко перший зустрів і виставив їх у справжньому вигляді, справили на всіх присутніх приголомшуюче враження і з цього моменту схиляння перед ясновельможними і уявлення про них як про героїв-лицарів припинилися... Слово Шевченка скинуло їх з п'єдесталів і поставило на належні місця" [3, с. 163].

Як бачимо, В. Тарновський (старший) у 40-ві роки входив у коло діячів, пов'язаних з Кирило-Мефодіївським товариством. І тому спілкування Шевченка з ним пояснюється і деякою близькістю ідейних позицій. Під час арешту членів товариства В. Тарновський (старший) був попереджений, і він постарався замести всі сліди, які пов'язували його з поетом. Але пам'ять про перебування Шевченка в Потоках ще довго зберігалась серед його жителів, бо Тарас Григорович спілкувався не лише з панами, а й з простими людьми.

У грудні 1845 р. Шевченко захворів і перебував у лікаря А. О. Козачковського у Переяславі, де 25 грудня написав свій знаменитий "Заповіт". Підлікувавшись, Шевченко поїхав у Яготин до Репніних, а 12 січня 1846 р. знаходився серед своїх друзів та знайомих у вельможної пані Т. Г. Волховської на іменному балу. Серед численних гостей Шевченко зустрів Г. С. Тарновського, Закревських: Ганну Іванівну, Марію Олексіївну, Софію Олексіївну, а також М. А. Маркевича, О. І. Шостку та ін. У Мойсівцях Шевченко познайомився з сімейством Катериничів, зокрема з Петром Андрійовичем Катериничем (1811–1878), випускником Ніжинської гімназії вищих наук кн. Безбородька 1832 р. Він разом навчався і дружив із Яковом де Бальменом, і це особливо зацікавило Тараса Григоровича, бо Яков Петрович у цей час знаходився на бойових позиціях на Кавказі.

П. А. Катеринич навчався також з Єгором Гудимою, Миколою Данченком, Василем Прокоповичем, з якими Шевченко був знайомий по С.-Петербургу. Коло спільних знайомих зблизило їх обох у Мойсівці.

Довідавшись, що Шевченко пише портрети на замовлення, П. Катеринич запросив його до себе в село Марківці Козелецького повіту. Петро Андрійович Катеринич старший із синів, штабс-ротмістр у відставці, працював суддею і власником села. Марківці належали роду Катериничів ще з XVIII ст., бо, як свідчить легенда, дід Петра Андрійовича Семен був позашлюбним сином цариці Катерини II, звідки походить і прізвище.

В Марківцях проживав також Кирило Осипович Катеринич (1814–1886), який теж закінчив Гімназію вищих наук кн. Безбородька (1825–1834), з 1835 р. служив у канцелярії предводителя дворянства Козелецького повіту, був почесним наставником Козелецького училища, а в 1850–1862 рр. – предводителем дворянства Пирятинського повіту, а також був членом Полтавського губернського комітету зі звільнення селян від Пирятинського повіту. Художник Лев Жемчужников у своїх спогадах згадував і К. Катеринича: "Предводителем дворянства, – писав він, – був Катеринич, невеликий, товстенький, пухленький хлібосол, що мав пристрасть до нюхальних табакерок" [45 а]. Кирило Катеринчук, проживаючи у Марківцях, зустрівся з Тарасом Григоровичем.

Шевченко, перебуваючи за завданням Київської археологічної комісії на Чернігівщині, заїхав у Марківці. В літературі про Шевченка немає точної дати про те, було це навесні чи влітку невідомо, але точно встановлено, що тут він намалював вісім акварельних портретів з членів родини Катериничів. Чотири дійшли до нас і нині зберігаються в музеї Т. Шевченка в Києві: матері Марії Федорівни Катеринич, її синів Олександра Андрійовича та Івана Андрійовича, а також дружини Петра Андрійовича Тетяни Пантелеймонівни (дівооче прізвище – Афендик) та її матері Олени Антонівни (відомо з репродукції). Інші портрети не розшукані або ж їх відношення до членів родини знаходяться під сумнівом, серед них, очевидно, і членів родини Кирила Катеринчука. Для того щоб намалювати ці портрети, необхідно було мати певний час: два-три тижні. Жив Шевченко у флігелі в кімнаті, де розміщувалась бібліотека, в глибині парку. У вільний час Шевченко писав поетичні твори, спілкувався вечорами з членами родини, а також місцевими селянами та слугами.

У жовтні 1845 р. Шевченко був у Лубнах на ярмарку, де зустрівся з Олександром Афанасьєвим-Чужбинським. Тарасу Григоровичу необхідно було продовжити подорож, а у чиновників були вихідні, і Олександр Степанович запросив його до себе в село Ісківці на кілька днів. Шевченко охоче погодився, сподіваючись на цікаві розповіді про Кавказ, звідкіля щойно повернувся О. Афанасьєв-Чужбинський. Пізніше він згадував: "Довго ми розмовляли про горців. Його все цікавило, він розпитував про найменші подробиці тамтешнього побуту" [3, с. 93].

Під час бесід йшла розмова про твори Шевченка: "За два дні Тарас Григорович прочитав мені кілька своїх творів. Дивовижні речі були у Шевченка. З великих особливо чудові "Іван Гус", поема і містерія без заголовка.

У першій він піднісся, на мою думку, до свого апогею, у другій, яка поступалася перед "Гусом" за змістом, він розсипав безліч квітів чистої української поезії..." [3, с. 93].

Шевченко детально розповів О. Афанасьєву-Чужбинському про свою роботу над поемою "Іван Гус", заявивши, що він перечитав всі джерела про гуситів, епоху, "а щоб не погрішити проти народності, не залишав у спокої жодного чеха, котрий зустрічався йому в Києві або в інших місцях, розпитуючи в них про топографічні та етнографічні подробиці" [3, с. 93].

Зайшла мова і про поему "Тризна" ("Безталанний"), яка була написана російською мовою у Яготині у 1843 р. і присвячена В. Репніній. У творі у 1844 р. поема була видана окремою книжкою у С.-Петербурзі. Саме це видання і побачив Шевченко у О. Афанасьєва-Чужбинського і виразив своє незадоволення: "Ти читав? – спитав він і на мою ствердну відповідь додав: – От треба було вискочить, як Пилип з конопель. Чому не писати, коли сверблять руки, а друкувати не годилось. – Кажучи правду, ти краще пишеш по-нашому. – От спасибі! А дехто хотів одурить мене, зачепить, знаєш, авторське самолюб'є, так я ж і сам бачу. Швець знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся, – додав він з усмішкою" [3, с. 93].

Зустрівшись у Лубнах і запросивши Шевченка до себе в Ісківці, О. Афанасьєв-Чужбинський за це обіцяв відвезти поета туди, куди він скаже. В Ісківцях друзі мріяли про подорож по Дніпру дубом [човном – Г. С.] на Запоріжжя, потім до Лиману пошукати залишків старовини, що зникали вже для дослідників. А в зв'язку з тим що у обох не було коштів, то відклали свої плани до кращого часу.

У лютому 1846 р. Шевченко знову зустрівся з О. Афанасьєвим-Чужбинським. "Якось несподівано, – згадував О. Чужбинський, – заїхав він до мене перед масляною – блідий і з поголеною головою після недавньої пропасниці. Тоді він постійно носив чорну оксамитову шапочку. Я й не знав, що він лежав хворий за кілька верст у Переяславському повіті. Під час хвороби Шевченко написав багато віршів. Цього й останнього разу він заїхав до мене в Ісківці з метою запросити мене супроводжувати його по Малоросії: він мав намір перемальовувати старовинні речі по церквах та монастирях, а для мене будь-яке подорожування стало необхідністю" [3, с. 95].

Маршрут їх пролягав від Лубен до Прилук, Ніжина, Чернігова, Києва. У своїх спогадах О. Афанасьєв-Чужбинський описує різні пригоди, які траплялися з ними на ярмарку в Лубнах, по дорозі у Прилуках, коли Шевченко вночі допомагав бідній єврейській сім'ї гасити пожежу. "Шевченко палким словом докоряв присутнім за байдужість, доводячи, що людина у скруті й біді, хоч би якої була нації, хоч би яку сповідувала віру, стає нам найближчим братом" [3, с. 95].

Шевченко у Ніжині (1846 р.)

Мостова (нині Гоголівська) вулиця. ХІХ ст.

Успенська церква у Ніжині. ХІХ ст.

Благовіщенський монастир у Ніжині. XIX ст.

Базарна площа у Ніжині. XIX ст.

13 лютого 1846 р., на Масляну, у морозне надвечір'я Т. Шевченко і О. Чужбинський підїхали до Ніжина. І щось затремтіло у душі подорожуючих. Олександр Чужбинському згадалися студентські роки, коли у 1823 р. він починав тут навчатися навчатися ще в Гімназії вищих наук кн. Безбородька, а завершував навчання в 1835 р. у Фізико-математичному ліцеї. Олександр Чужбинський був свідком розправи царських сатрапів над ніжинськими професорами, закриття і реформування гімназії в ліцей. Згадав

і своїх друзів, старшого із них Євгена Гребінку, з яким разом проживав на квартирі у професора М. Ф. Соловйова. З того часу пролетіло 10 років, але все ще було живим і близьким. Через 2 роки 1 квітня 1848 р. О. Чужбинський запише в альбом М. Гербеля своє послання ліцею:

На берегу пустынного Остра
 В лицее мирном, незабвенном
 Промчалась и моя счастливая пора
 Каким-то сном, блестящим, вдохновенным.
 В кругу друзей, товарищей кипел
 Я жизни полн, я им о славе пел
 И посвящал им вольные досуги...
 И где ж они теперь – товарищи и други?

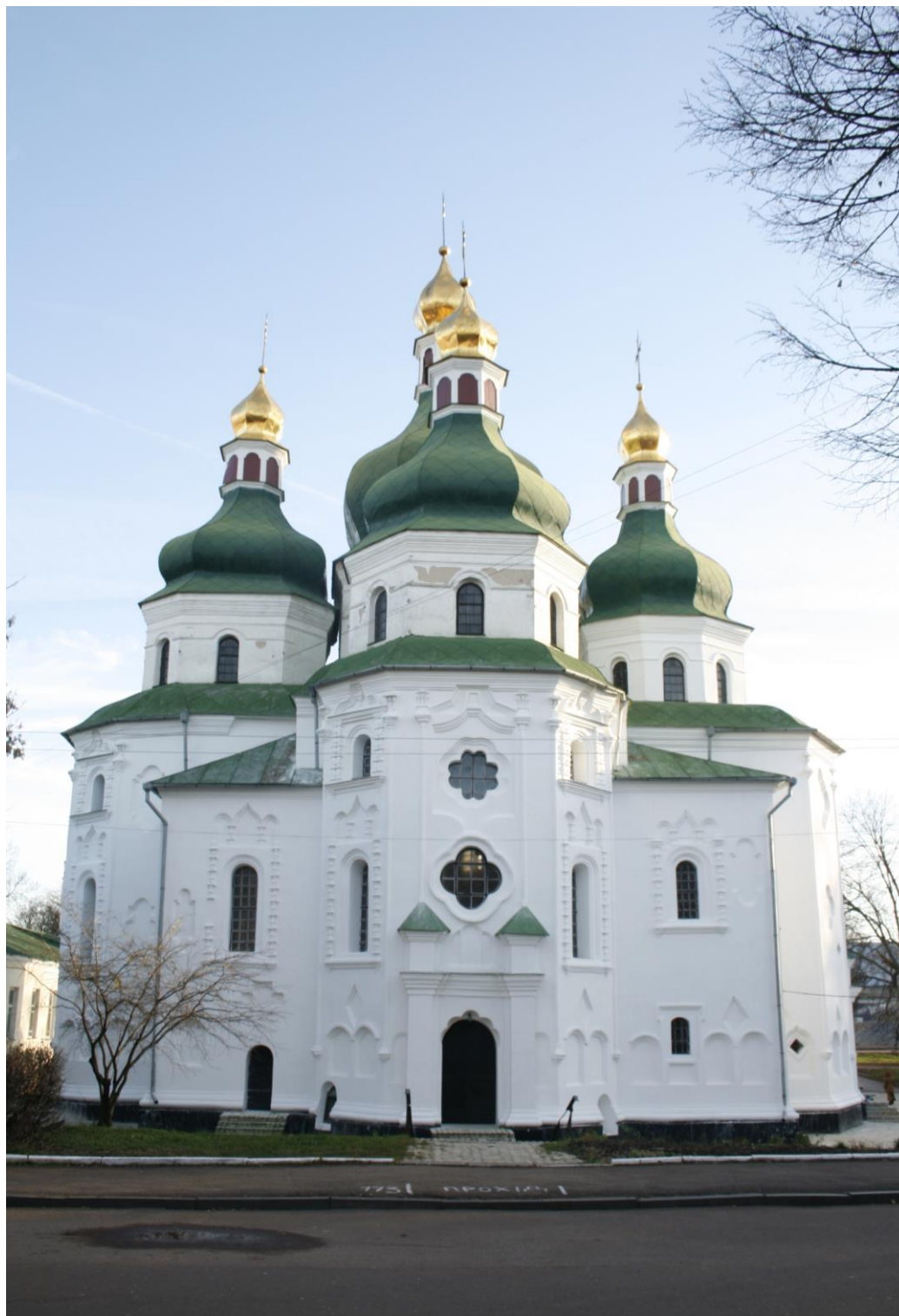
Згадане ім'я Є. Гребінки нагадало і Шевченку його друзів, пов'язаних з Ніжинською вищою школою, які допомагали йому вирватись із кріпацьких кайданів, увійти в літературу та суспільне літературно-мистецьке життя: А. Мокрицький, Є. Гребінка, Н. Кукольник, П. Мартос, М. Прокопович і ще багато інших, які проживали в столиці. А скільки їх було розкидано по Чернігівщині, Полтавщині, Київщині, з долями яких уже перехрещувалося життя Шевченка, а з деякими ще не один раз зіткнеться і відіб'ється то приємною, а то й гіркою згадкою.

Ніжин цікавив Шевченка не лише випускниками Ніжинської вищої школи, а й як відоме козацьке місто, найбільше на Лівобережній Україні, яке прославилось не лише знаменитими міжнародними ярмарками, а й козацькими звитяжними походами, справами полковників найбільшого у XVII ст. Ніжинського полку, багатством архітектурних пам'яток.

Початок вулиці Мостової біля Миколаївського собору. XIX ст.

Миколаївський собор у Ніжині (1655–1658)

Із Київського шляху повернули на Мостову вулицю і зупинилися біля готелю "Не минай". Серед засніжених одноповерхових будинків красувалися своїми банями Миколаївський собор, що збудований був у стилі козацького бароко у середині XVII ст., який стояв на широкій Соборній площі, а поруч з ним зальний храм Іоанна Предтечі. Прямо на вулицю виступали лавки Благовіщенського собору, за якими красувався одноіменний собор,

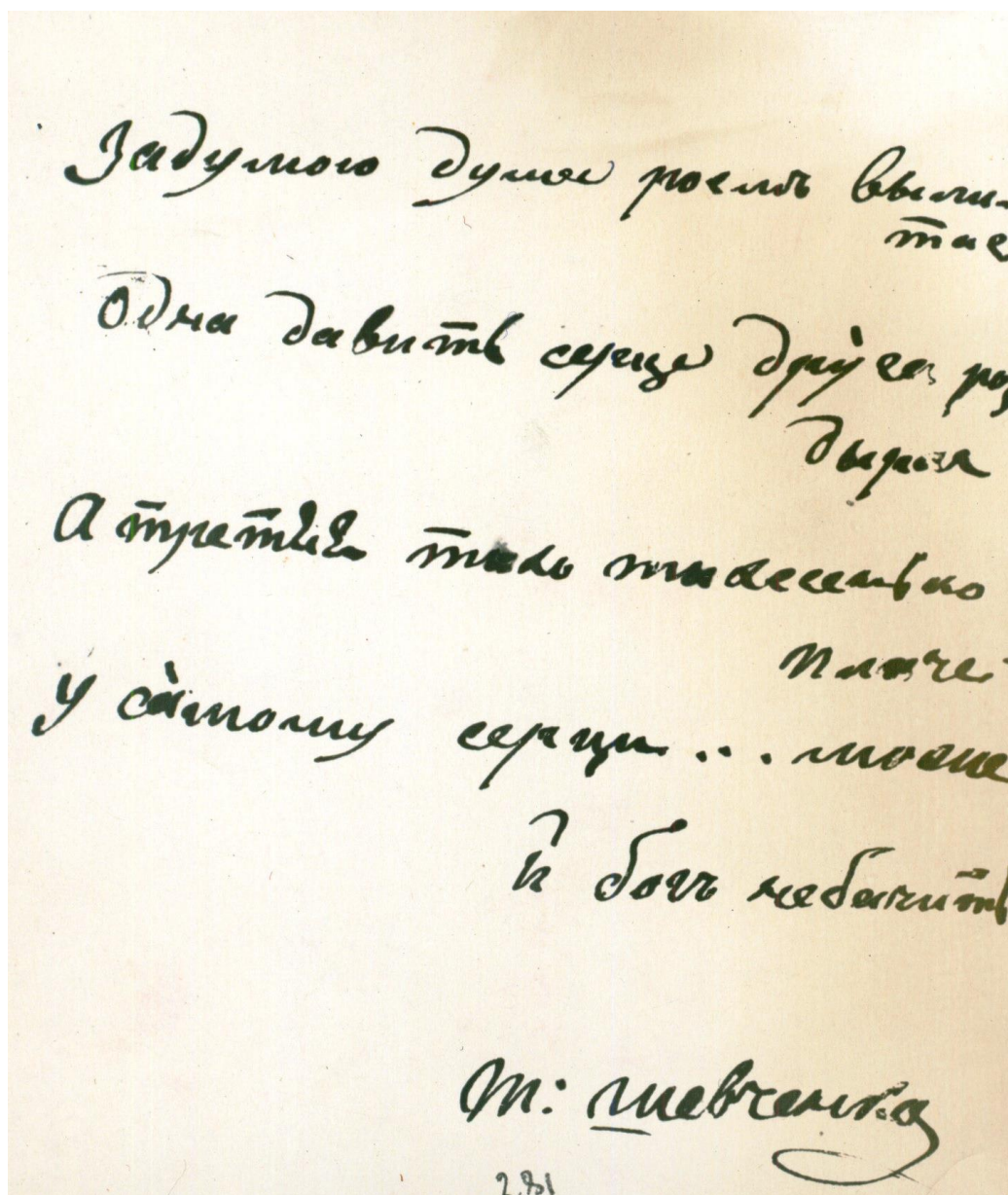
збудований видатним культурним і церковним діячем Стефаном Яворським у 1702–1716 рр. Трохи далі на Ярмарковій площі виднілась п'ятибанна Успенська церква. Куди не повернеш голову, скрізь видніються все нові і нові храми яскравої архітектури. Шевченкові було на що подивитися.

І. І. Лисенко. Ярмарок у Ніжині

Мабуть, чув Шевченко і про знамениті ніжинські ярмарки – Троїцьку, Покровську та Всеїдну, які з'явилися ще в XVI ст. і набули міжнародного значення. Хоча в першій половині XIX ст. вони були вже не такі масштабні, як у XVII–XVIII ст., і все ж слава про них ще лунала, і кожен хотів тут побувати. Якщо ярмарки проходили у відповідні дні року, то базари відбувалися майже щодня. Особливо великими вони були в п'ятницю і суботу, коли на них приходили селяни, які приносили чи привозили різні домашні продукти та вироби. "І чого там не буває? – записав у своєму щоденнику один із приїжджих відвідувачів. – Дрова, колеса, солома, сіно, сало, дьоготь, сир, масло, бублики, млинці, всі їстівні припаси in crudo і всі, які тільки можливі" [43]. Звичайно, все це теж могло зацікавити Шевченка. Світ ярмарки – це особливе і неповторне дійство. Тож ніжинські ярмарки знайшли відображення в листах та художніх творах М. Гоголя, Є. Гребінки, М. Гербея, П. Лукашевича та інших випускників Ніжинської вищої школи.

"Приїзд Шевченка до Ніжина не міг лишитись таємницею. Двері наші не зачинялись, – згадував О. Афанасьєв-Чужбинський, – особливо нас відвідували студенти і серед них М. В. Гербель, що був тоді на останньому курсі. У четвер ми пішли в Дворянське зібрання. Тут сталася невеличка пригода. Хтось з начальствующих осіб не хотів було впустити Шевченка на тій підставі, що останній був в оксамитовій шапочці, але цьому педантичному мужеві пояснили, що Тарас Григорович, хоч би в якому був убранні, робив честь своєю присутністю. Поет дуже сміявся з цієї пригоди. На другий день ми всі роз'їхалися по гостях, і тоді ж він написав Гербелю в альбом чотири рядки з однієї своєї п'єси: [3, с. 95–96].

Це майже все, що зафіксовано у спогадах О. Афанасьєва-Чужбинського про стосунки Т. Шевченка зі студентами Ніжинського юридичного ліцею кн. Безбородька.

М. В. Гербель. Фото

Студент Микола Васильович Гербель (1827–1883) був на передостанньому курсі Юридичного ліцею і виявив особливий інтерес до Шевченка, зустрічався з ним двічі. І цей потяг до поета не був випадковим. Сам гімназист особливо полюбив літературу, яку викладав професор Михайло Андрійович Тулов (1814–1882). На першому курсі він читав теорію поезії, а другокурсникам – історію російської словесності.

М. Гербель почав писати вірші ще в Києві, навчаючись у 1-й гімназії, а потім продовжив і в ліцеї, брав участь у літературному житті, виступав у турнірах зі своїми мадригалами, посланнями, поемами [44].

Не стая воронов слеталась
 На груди тлеющих костей,
 На уголовные в Лицей
 Толпа студентов собиралась.
 Что за смешение штанов,
 Племен, воззрений и жилетов!
 Из трех губернских городов
 И тридцати шести поветов
 Они стеклись под мирный кров.
 Лицея князя Безбородки,
 Чтоб, не жалея сил и глотки,
 Зубрить законы прежних лет.

И ежегодно им во след
Толпы любителей закона
С берегов Днепра, Десны и Дона
И из херсонских пустырей
Сюда стекаются в Лицей.

Це початок поеми М. Гербеля "O tempora! O mores!", написаної у 1846 р. і присвяченої лицю. Юний поет дуже дорожив автографом Шевченка, який поклав початок подальших творчих зв'язків з Тарасом Григоровичем, пропагандою його віршів. Але ця діяльність М. Гербеля буде відноситись до останнього періоду життя і творчості Шевченка.

Хто із студентів, крім М. Гербеля, міг зустрічатися з Т. Шевченком у Ніжині? У Юридичному лицейі на той час навчалися 3 роки. На кожному курсі було не більше 25 чоловік. Серед тих, хто закінчив лицей у 1846, 1847, 1848 рр. (а за ці роки стали випускниками 59 студентів), є і досить помітні постаті, які не могли не використати нагоду познайомитися з відомим поетом. Це Іван Лашнюков, випускник 1847 р., син сільського священика із Сосницького повіту, який писав у лицейі вірші, цікавився історією України. Незважаючи на складні матеріальні умови, він був досить активним серед студентів, відзначався хорошими знаннями. Пізніше, після закінчення Київського університету, він став професором спочатку Ніжинського лицейу, а потім і університету.

Помітна також і постать Костянтина Троцини, теж випускника 1847 р., пізніше досить відомого державного діяча, який був пов'язаний із Ніжином та Черніговом. З ним Шевченко буде зустрічатися після заслання в С.-Петербурзі. Це все були однокурсники М. Гербеля.

На першому курсі навчався випускник лицейу 1848 р. Микола Макаров, який пізніше у 1858 р. ближче познайомиться з Шевченком.

Важко нині поновити ті далекі ніжинські події. Дослідник творчості Т. Шевченка поет С. Реп'ях у своїй книзі "Тарасові сліди" [45], пише, що Шевченко цікавився картинною галереєю, яка незадовго була відкрита у лицейі. Інший дослідник П. Жур у книзі "Дума про огонь" (К., 1985) також стверджує, що "у 1845 році в Лицейі було відкрито картинну галерею, яка безперечно зацікавила Тараса Шевченка" [46, с. 199]. Дійсно, почесний попечитель Ніжинського юридичного лицейу О. Г. Кушельов-Безбородько у зв'язку з 25-річчям існування Ніжинської вищої школи подарував 175 картин "в позолочених рамах, з умовою, щоб ці картини були розміщені у вільних залах лицейу і служили розвиткові хорошого смаку і залишилися завжди власністю цього навчального закладу". Це були полотна відомих майстрів візантійського, італійського, французького, німецького та російського живопису XIV–XIX ст. Ця подія сталася 4 вересня 1845 р.

Н. Кукольник у своєму тижневику "Иллюстрация" від 9 лютого 1846 р. писав: "Ми з приємністю довідалися, що лицей, у якому й ми мали щастя

навчатися, Ніжинський ліцей князя Безбородька отримав від свого почесного попечителя, його сіятельства графа О. Кушельова-Безбородька воістину вельможний подарунок. Ми пам'ятаємо, який магічний вплив мали на нас картини нашого вчителя малювання, вихованця тутешньої академії К. С. Павлова. Ми захоплювалися ними невимовно: вони пробуджували в нас паростки художнього смаку... Тепер ніжинський ліцей має цілу галерею з 175 картин. Число це, здається, тепер ще збільшилося; ми ж рахуємо лише ті, що внесені в каталог, видрукований окремо". І далі Н. Кукольник перераховує художників, картини яких представлені в галереї: Менгса, Маратті, Караччі, Тьєполо, Цуккареллі, Перетті, Ватто, Вуе, Брейгеля, Лаара, Теньєра та ін. Серед російських живописців названі імена Плахова, Іванова, Байкова, Кольмана та ін. Крім вказаних Н. Кукольником художників, в колекції були також твори "Нарцис біля джерела" Агостино Карраччі, "Геркулес і Омфала" Тьєполо, "Марія Магдалина" Тиціана, картини Ван-Дейка, Ван дер Невра, Рубенса, Рейсдаля, Ван-Лаара, а також копії, виконані учнями Рафаеля, Корраджо, Тиціана, Мікеланджело, Перуджино, Вазарі та ін.

Зрозуміло, що пропустити таку нагоду і не познайомитись із такою кількістю рідкісних полотен Шевченко-художник не міг. Та й О. Афанасьєв-Чужбинський, який теж їх не бачив, не міг не відвідати приміщення ліцею, який був для нього "дорогий за спогадами". Але про цей факт ні Шевченко, ні О. Афанасьєв-Чужбинський ніде не згадують, хоча Тарас Григорович у своїх російських повістях пише про Ніжин і про своє перебування у ньому. Пояснити це можна лише тим, що з вересня 1845 р. до лютого 1846 р. минуло мало часу, картини ще не були розвішані і не стали відомими громадськості. Тож їх і не змогли побачити Шевченко і Чужбинський. Але, оглядаючи місто Ніжин, Шевченко не міг не помилуватися самим приміщенням Ніжинської вищої школи, яке було збудоване у 1807–1817 рр. за проектом архітектора Луїджі Руска у стилі класицизму.

Ось це і всі скупі відомості, які пов'язують Шевченка з Юридичним ліцеєм у Ніжині саме у лютому 1846 року. Деякі його випускники ще зустрінуться на життєвому шляху поета. Дослідник Петро Жур вказує, що з Шевченком у Ніжині зустрічався і гімназист Віктор Михайлович Рєзанов (при Юридичному ліцеї з 1840 р. функціонувала як середній навчальний заклад гімназія), який пізніше навчався в академії мистецтв і у лютому 1861 р. зарисував Шевченка на смертному одрі [46].

П'ять днів промайнули швидко, і 23 лютого 1846 р. Шевченко і О. Афанасьєв-Чужбинський поїхали до Чернігова. "Після балу, у суботу, напівсонні виїхали ми з Ніжина і дісталися другого дня надвечір до Чернігова", – констатує Чужбинський.

Є. Усикова. Т. Г. Шевченко серед селян на Україні

У Чернігові Шевченко замальовував пам'ятки старовини, зустрічався з новими своїми читачами, які виявляли до нього свою увагу. В офіційних колах знали серію "Живописна Україна", а тому "нас оточували всілякою увагою у губернатора та губерньського предводителя". Були запрошення намалювати портрети.

З Чернігова Шевченко їздив у Седнів до Лизогубів, де намалював портрети братів Андрія та Іллі, а також виконав малюнки "В Седневі", "Коло Седнева", "Чумаки серед могил". О. Чужбинський залишався у Чернігові і збирав етнографічні матеріали. "Потім я занедужав. Шевченко приїхав і жив зі мною, поки мені стало легше. Тоді ж він змалював з мене чудовий портрет олівцем і знову виїхав у Седнів, а я після Хоминої подався до Києва. У мене в зошиті лишилася пісня, записана його рукою. Вона надрукована в третьому номері "Основи", але вже в іншій редакції. Ось як вилася вона у Шевченка:

Не женися на багатій,
 Бо вижене з хати,
 Не женися й на убогій,
 Бо не будеш спати.
 Оженись на вольній волі,
 На козацькій долі –

Яка буде, така й буде –
 Чи гола, то й гола.
 Та ніхто не докучає
 І не розважає,
 Чого болить і де болить,
 Ніхто не питає...
 Удвох, кажуть, і плакати
 Мов легше неначе, –
 Не потурай! Легше плакати,
 Як ніхто не бачить [3, с. 99–100].

Повернувшись із Седнева до Києва, Шевченко і Чужбинський знову об'єдналися і разом з художником М. Сажиним оселилися всі разом на Хрещатику по вулиці, що звалася Козине болото. Через деякий час Олександр Степанович поїхав на Лубенщину і більше з Шевченком у цей час вони не бачились. Лише у 1857 р. поет, перебуваючи на солдатчині, згадав його, прочитавши в журналі "Русский инвалид" його "бесконечное малоросийское стихотворение... отвратительная и подлая лесть руському окружению". І це стало причиною того, що вони розійдуться. Шевченко в різкій саркастичній формі нагадав про підлабузництво, яке проявилось у Чернігові у 1846 р., та про його борг і заявив: "Так ты мой милый, жив и здоров, да еще и подличать научился. Желаю тебе успеха на избранном поприще, но встретиться с тобою не желаю" [47, т. 5, с. 42]. Цей щоденниковий запис від 2 липня 1857 р. завершиться словами про дружбу: "Вера без дел мертва есть. Так и дружба без существенных доказательств – пустое, лукавое слово" [47, с. 32–43]. Можливо, це докір товаришеві і за те, що він за всі десять років солдатчини жодного разу не обізвався до поета. А більш того, що Шевченко не терпів тих, хто підлаштовувався до влади..., втрачаючи своє принципове ставлення до суспільства. І хоча Шевченко не хотів бачитися з О. Афанасьєвим-Чужбинським, все ж ці зустрічі відбулися, і про це розповів сам Олександр Степанович у статті, опублікованій у лютому 1861 р., ще за життя поета, в журналі "Русское слово" [48].

Повернувшись восени 1860 р. з етнографічної експедиції Російського географічного товариства, де він був з 1856 р., О. Афанасьєв-Чужбинський відвідав Шевченка. Але, як розповідає автор статті, поет не захотів з ним спілкуватись, і наступна зустріч відбулася пізніше на квартирі В. Білозерського. Переговоривши з Шевченком, "я, – зазначав О. Чужбинський, – вважав все скінченим між нами". І лише зустрівшись з поетом втретє, "він сам висловив мені причину своєї холодності. Розуміється, в двох словах я пояснив, в чому річ, й з тих пір відновились наші попередні стосунки" [49, с. 37].

Ця стаття в журналі "Русское слово" – свідчення чесного і відвертого намагання О. Афанасьєва-Чужбинського налагодити відносини, зняти напругу, дати зрозуміти Шевченкові, в чому причина того, що трапилось. Як засвідчує у своїх спогадах Л. Ф. Пантелєєв, Шевченко і О. Афанасьєв-Чужбинський

були на вечорі в редакції збірника "Основа" у січні 1861 р. [3, с. 296], зустрічались і в інших знайомих. Записка Олександра Степановича Тарасу Григоровичу, яка віднесена до 1860 р., підтверджує про їх особистісні спілкування у цей час: "Таке ніколи припало, коханий друже, що не можна одлучитися з дому. Посилаю тобі десять карбованців, а останні принесу незабаром. Бувай здоров. Твій А. Афанасьєв" – і далі приписка: "Прийми і книжечку на пам'ять". Серед книжок Шевченка знаходилась збірка О. Афанасьєва-Чужбинського "Що було на серці" (1855) з автографом. А про борг товариша Шевченко розповів у своєму "Щоденнику" від 2 липня 1857 р.

Свою глибоку повагу до Шевченка О. Афанасьєв-Чужбинський проявив у своїх спогадах про поета. Після смерті Тараса Григоровича О. Чужбинський видав у 1861 р. в С.-Петербурзі книгу "Воспоминания о Т. Г. Шевченко", в якій на широкому, конкретному матеріалі розкрив не лише особистісні спілкування з поетом, а й звернув увагу на коло тих людей, з ким він зійшовся за час своїх приїздів в Україну в 1843 та 1845–1846 рр. Автор спогадів зумів відтворити в художній формі найважливіші епізоди життя Шевченка, створити його образ, показати його у спілкуванні з людьми різних верств, виділивши його людяність і в той же час непримиренність до тих, хто її втратив. Немало в спогадах яскравих сторінок, що торкаються безпосередньо творчих процесів, праці поета над віршами. Свою розповідь О. Чужбинський будує на основі конкретних епізодів, учасником чи свідком яких він був особисто. Опираючись на них, він створює образ Шевченка-гуманіста, письменника, який уболіває за свій закріпачений народ. О. Чужбинський писав про те, що добре знав і не вдавався до вигадок чи слухів.

"У своєму нарисі я зібрав усі факти, збережені моєю пам'яттю, не намагаючись звеличувати таку видатну особу, як Шевченко, і не приховуючи слабостей. Я далекий від думки робити із дорогої мені людини щось на зразок бездоганного героя, але розповів те, що було в дійсності, знаючи близько й живучи з ним у кращу добу його творчої діяльності. Я нічого не приховав, нічого не прибавив і вважаю, що повинен був писати цю статтю так, а не інакше" [49, с. 37–38]. Ці спогади були прийняті сучасниками Шевченка без критичних коментарів і були відверто чесними.

"Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка" В. Анісова і Є. Середи засвідчує, що у березні 1845 р. Шевченко після Конотопа заїжджав у Борзну до В. Забіли, але ці свідчення не підтверджуються документально.

На хутір Кукуріківщина Шевченко попав лише у січні 1847 р., хоча з Віктором Миколайовичем Забілою (1808–1869) дружні стосунки заочно намітилися ще у 1838 р., коли з України приїхав друг поета Василь Штерберг, з яким він навчався в Академії мистецтв, і розповів про нового свого знайомого. Літо-осінь цього року В. Штернберг, який дуже любив Україну і присвятив їй багато своїх художніх полотен, провів у Качанівці у Григорія Степановича Тарновського і зустрічався там з В. Забілою, співав з ним, а також Миколою Маркевичем, Петром Скоропадським, Михайлом Глінкою та іншими гостями

разом українські пісні, слухав його веселі розповіді та поезії, а також романи "Гуде вітер вельми в колі", "Не щибечи, соловейку", складені тут, у Качанівці, композитором М. Глінкою, який гостював у садибі.

Що це були за вечори?! Вони навічно закарбувалися в пам'яті учасників. В. Забіла зачарував В. Штернберга не лише музичним талантом, бо грав на декількох інструментах, скрипці і бандурі, співом, а й умінням дотепно розповідати різні історії, надаючи їм гумористичного відтінку. Своє схвальне ставлення до поета В. Штернберг передав у портреті В. Забіли, який намалював на замовлення М. Глінки в Качанівці. Композитор поруч з портретом написав олівцем: "Автор малороссийских песен, положенных мною на музыку. Рисовал знаменитый художник Штернберг в 1838 году (во время набора певчих в Малороссии)" [50].

Розповідь В. Штернберга про В. Забілу настільки вразила Шевченка, що він передав через Г. С. Тарновського, з яким познайомився у 1839 р., свою поему "Гайдамаки" (1842 р.) на знак заочного знайомства, про що вказано в листі до господаря Качанівки.

В. І. Штернберг. Портрет В. М. Забіли. 1838

Перебуваючи в Україні у травні 1843 – лютому 1844 рр., Шевченко не заїхав до В. Забіли у Борзну, і поет 21 червня 1844 р. направив Шевченку свого віршованого листа:

За що ти лаєшся, Тарасу,
Що не найшов в Борзні припасу,
Якого ти тоді бажав?
Сам ти такий, як мене лаєш.

"За що?" ти, може, питаєш:
За те, що в хутор не забіг.
Якогось діда віз з собою
Мерзенного і з бородою
І через те мене минув...

Так розпочинається 72 рядковий вірш "До Шевченка". В подальшому В. Забіла розкривав своє життя, вказував на свою гостинність, називаючи поета своїм братом. Ті страви і напої, які перераховані у вірші, підтверджують відкритість і доброту В. Забіли до людей і Шевченка зокрема. Борзнянський поет, мріючи про зустріч з Тарасом Григоровичем, готовий був поїхати до Петербурга, побувати у тих місцях, де працював Шевченко, зустрітися з його друзями і знайомими:

Я б ще побув у Петербурсі
І побував би в вашій бурсі,
Що Академієй зовуть.
Побачив би тебе, Тараса,
Того, що написав Торквато Тасса,
Того, що славний медальєр,
Там Григорович є, добряга,
Да ще б найшовся б чолов'яга,
І серце б трохи пожило.
Там Глінка, той, що добре грає,
Що пісень всяких він співає,
Якби весною всі птахи.
Дак що ж робить, не маю долі.

Про деякі деталі петербурзького життя Шевченка В. Забіла міг довідатися з розмови з його товаришем по Ніжинській гімназії вищих наук А. Мокрицьким, з яким вони зустрілися у садибі Миколи Даниловича Білозерського на хуторі Миколаїв під Борзною 25 січня 1840 р., або ж від Григорія Степановича Тарновського у Качанівці, коли згадували спільних знайомих.

У "Шевченківському словнику" вказується, що особисте знайомство В. Забіли і Шевченка відбулося в 1843 р. в Качанівці, проте документальних підтверджень цьому немає, так само, як і про їх зустріч взимку 1846 р. в Мойсівці в маєтку Т. Волховської.

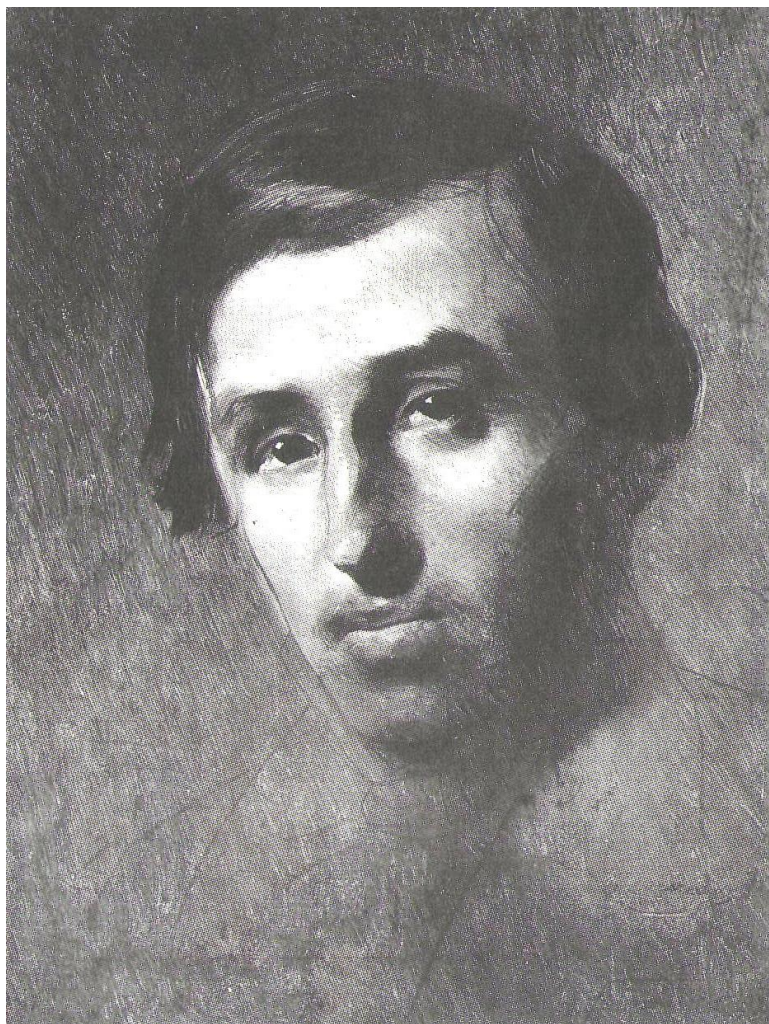
Проте Петро Жур, який аналізував поїздку Шевченка разом з О. Лук'яновичем і характеризував міста, які вони проїжджали, не називає Борзну.

В "Літописі життя і творчості Т. Г. Шевченка" В. Анісов і Є. Серєда вказують, що в кінці березня 1845 р. Шевченко відвідав хутір В. Забіли під Борзною (Кукуріківщина).

Найімовірніше, все ж зустріч Шевченка і В. Забіли відбулася у січні 1847 р. Знайомство поета з Пантелеймоном Кулішем та Василем Білозерським у Києві, а також їх причетність до Кирило-Мефодіївського товариства

зблизили їх. І П. Куліш запросив Шевченка бути боярином на своєму весіллі на хуторі Мотронівка, родинному гнізді Білозерських, де проживала його наречена Олександра Михайлівна Білозерська, в майбутньому письменниця Ганна Барвінок. Саме тут Шевченко познайомився з членами родини Білозерських, зокрема із Миколою Даниловичем Білозерським, у якого потім бував на хуторі.

Приїхали вони на декілька днів раніше. Готуватися до весілля П. Кулішеві особливо не було чого, бо всі організаційні питання на себе взяла родина нареченої. Вінчання призначили на 24 січня 1847 р. в церкві села Оленівки. Лист-запрошення П. Куліша на весілля, адресований М. Костомарову, засвідчує як цю дату, так і коло людей, які були близькі до цього.

Т. Г. Шевченко. Портрет П. О. Куліша. Олія. 1843

"У Борзні на станції зроблено розпорядження, щоб дали вам коней до хутора Миколи Даниловича Білозерського (3 версти). Він Вас поважає і, як освічена людина, сердечно радий такому гостеві. Ви в нього проведете вечір і ніч у товаристві незрівняного оповідача Забіли (котрий живе поряд) і Шевченка..." [51].

Садиба Білозерських на хуторі Мотронівка

Пам'ятник П. Кулішу на хуторі Мотронівка

Як засвідчує П. Жур, П. Куліш і Шевченко поїхали до В. Забіли ще до весілля. Була це ініціатива Шевченка чи П. Куліша – важко сьогодні сказати, але те, що останній добре знав В. Забілу і мав уявлення про його талант, підтверджують конкретні факти.

На весіллі В. Забіла не був, хоча він і був родичем матері нареченої – двоюрідний брат, і це пояснюється тим, що у нього були напружені відносини з батьком нареченої. Ще під час перебування у відпустці, коли він служив

у армії, Віктор Миколайович познайомився з Любов'ю Михайлівною Білозерською, рідною сестрою Ганни Барвінок, закохався в неї, і вона відповіла йому взаємністю. "Це була дуже гарна і щаслива пара, – згадувала рідна сестра Люби Надія Михайлівна, – молодому було 25. Він був парубок стрункий, великі карі очі, трохи кучерявий густий гарний чуб. Вдачі він був добродушною, сердечною, дуже веселою" [52].

Проте батько Любові не дав згоди на шлюб і видав дочку за більш багатого вдівця, поміщика-сусіда. Було розбите серце у двох закоханих. В. Забіла не зміг це пережити, залишився неодруженим до кінця свого життя і оспівав своє нещасливе кохання у своїх ліричних творах.

П. Куліш знав про цю сімейну для Білозерських історію і, очевидно, розповів її Шевченку. Пантелеймон Олександрович цінував В. Забілу і як поета, і як людину. "Щедра українська природа надала йому не самий тільки дар поезії і музики, – згадував він. – Між многими здібностями своїми до великих і малих речей дивував мене він більш усього своїм комізмом, своїм юмором і вмінням поставити на сцену кожную людину, про яку оповідував, так, мов її бачиш своїми очима й чуєш власними ушима: чи то був москаль, чи то лях, чи то піп, купець, мужик, жид, циган, чи то дівча, чи стара баба, чи мала дитина. Оповідання ж його були не просте балакання: се були такі зрозумовані всякими обставинами сцени, які рідко доводиться вбачати на театрі. Тут він виявляв розум проникливий, чувство глибоке, всеодолювачий комізм і могутню сатиру. Хоть, може, хто й здивується, та я скажу, що се в нас був би другий Гоголь, ще, може, до того Гоголь український, коли б у нього була така дорога, як у Гоголя, і такі приятелі" [53, с. 368].

У садибі В. Забіли

Зустрічі Шевченка з В. Забілою на його рідному хуторі Кукуріківщина у великій просторій хаті, у якій завжди були раді бажаним гостям, у садибі Миколи Даниловича Білозерського, який був знайомий з М. Гоголем, у Миколаєві, потім майже тижневе спілкування у нього на хуторі після весілля Куліша. Чим вони були для обох митців, що їх зближувало і що Шевченка та В. Забілу притягувало одне до одного? Горілка? Як вказують деякі сучасники, В. Забіла був великим знавцем різних її видів, бо він сам її виготовляв, настоював (до речі, чернігівський губернатор перед поїздкою до столиці заїжджав на хутір, щоб запастися особливою пляшкою, яку так полюбили у С.-Петербурзі). Вважаю, що ні. Бо розповіді про пияцтво В. Забіли – це вигадки П. Куліша. Нічого він не пропивав, бо належав до збіднілої поміщицької родини. І це підтверджувала Ганна Бавінок, яка добре знала В. Забілу: "Він не пропивав і не програвав, а був дуже гостинний і всякого зазивав і угощав, і худоба його на людей пішла. Вийшовши з полку, держав кінну пошту в Борзні і всякого до себе закликав додому. У нього будинок був великий, хороший. Сам пив у міру і з Шевченком у купі" [54]. Шевченко у цей час теж не захоплювався цим. Очевидно, їх зріднила душевна близькість, людяність, яка проявлялася у повсякденному житті. Б. Грінченко писав: В. Забіла був доброю і порядною людиною, "вельми милосердним до вбогих і без усякої міри великодушний до своїх друзів" [55]. І далі: "Забіла був самостійним носієм нового почуття нації". І це, здається, найважливіше, що об'єднувало двох митців. Почуття нації проявлялося в обох в любові до української пісні, українського слова.

На цьому місці стояв будинок, де народився і мешкав В. М. Забіла (1808–1869)

В. Забіла знав багато українських народних пісень і співав їх як на самоті, так і в компанії, і співав так, що часом сльози самі виступали на очах. Не менш майстерно виконував їх і Шевченко. В одну із вечірніх годин в будинку Білозерських Тарас Григорович співав свої улюблені пісні. У цей час приїхав зі свого хутора Микола Данилович Білозерський. "Микола Данилович сів, а ми, бажаючи зайняти гостя, – згадувала дружина П. Куліша Олександра Михайлівна, – приступили до Шевченка з проханням щонебудь заспівати; але Шевченко несподівано затявся і на кілька разів повторні прохання співати відмовився. Пантелеймон Олександрович, зніяковівши, залишив його і звернувся з розмовою до Миколи Даниловича. Шевченко продовжував мірним кроком ходити з кутка в куток і, коли ми вже зовсім перестали ждати, раптом заспівав козацьку пісню "Ой, Морозе, Морозеньку! Ой ти славний козаچه! За тобою, Морозеньку, вся Україна плаче". Здається, він ніколи не співав так гарно. Пісня його лунала в залі, як бувало, в степу. Він закінчив і тут трапилось щось неждане й нечуване. Микола Данилович швидко зійшов з місця кинувся до Шевченка, обійняв його і заридав на грудях. Шевченко ледве зміг його заспокоїти" [56].

А ось із спогадів П. Куліша: Шевченко, "позакладавши назад руки, почав ходити по залі серед німих від подиву гостей і заспівав:

"Ой, зійди, зійди,

Ти зіронько та вечірня!

Такого або рівного йому співу не чув я ні в Україні, ні по столицях. У нього просили нових і нових пісень і він безперестанно співав і співав..." [56].

А уявіть собі, як звучали ці мелодії у два голоси – В. Забіли і Шевченка під звуки бандури в хаті на хуторі Кукуріківщина. І в цих піснях, зріднених одним мелодійним поривом, відчувалась душевна близькість цих двох талановитих, люблячих свою вітчизну художників слова. Шкода, що ніхто не закарбував письмово чи усно те, що відбувалося в садибі В. Забіли.

Як письменник Шевченко уже пішов далі В. Забіли, але те, що зробив останній, було попереду шевченкового слова. У їх творчості було чимало спільного, і найголовніше – відчувалася турбота про просту людину, у якої могли відібрати і кохання, і долю та й саме життя.

"Я ще й досі в Борзні, і не роблю нічогосінько, лежу собі, та й годі", – засвідчив про себе Шевченко у листі до Костомарова 1 лютого 1847 р. Перебуваючи у Борзні, Шевченко написав портрет В. Забіли, а також Ю. Сребдольської, К. І. Белозерського. Половину лютого Шевченко і В. Забіла провели разом. Можна лише здогадуватися про їх товариське спілкування. Покидаючи Кукуріківщину і вирушаючи у Седнів, Шевченко подарував господареві свій картуз, а також зеленкуватий рослинний порошок для виготовлення лікувальної настойки. Як свідчить М. Білозерський, у В. Забіли збереглась і сорочка Шевченка, подарована йому сестрою Яриною [3, с. 165].

*Т. Г. Шевченко. Портрет В. М. Забіли.
Копія-переробка з малюнка. 1847*

Це була остання зустріч із В. Забілою, бо через 2 місяці Шевченка заарештували у справі Кирило-Мефодіївського товариства. Під час обшуку у Шевченка знайшли пасквільний вірш В. Забіли та "возмутительные" вірші Чужбинського. І Тарасу Григоровичу треба було свідчити, хто ж ці автори: "Чужбинский псевдоним: фамилия его Афанасьев Александр, помещик Полтавской губернии, Лубенского уезда. Забелла Виктор тоже помещик Черниговской губернии, Борзнянского уезда". Такою короткою була відповідь Шевченка, що зафіксована у протоколах допиту 21 квітня 1847 р. [26, с. 120].

Знаходячись в солдатчині, Шевченко писав листи В. Забілі, який, на жаль, їх не зберіг, бо боявся переслідувань. З цих причин він і не відповів на них поетові.

Шевченко під час написання своєї повісті "Капітанша" в образі Віктора Олександровича відтворить деякі риси В. Забіли: "Приятель мой не отличался изящными манерами и привлекательной наружностью, но в его смуглом, изрытом оспою лице было столько веселого прямотушия, что нельзя было смотреть на него без удовольствия, особенно когда он рассказывал малороссийский анекдот или передразнивал кого-нибудь из своих соседей: самой естественной мимикой владел он в высшей степени" [17, т. 3, с. 318]. Коли помер Шевченко, В. Забіла провів його аж до Канева і глибоко сумував за своїм другом.

Солдатчина та життя Т. Шевченка після заслання в Петербурзі

Шевченко, перебуваючи на Чернігівщині, не знав, що чиновники III відділу уже почали заарештовувати його товаришів у справі Кирило-Мефодіївського товариства. 5 квітня 1847 р. на переправі через Дніпро біля Києва заарештували і його. Донесення жандармського полковника Білоусова свідчило: "Художник Шевченко, під час повернення до Києва з Чернігівської губернії, вчора був зупинений на заставі і доставлений на квартиру п. цивільного губернатора, при ньому знайдено зошит, ним самим написаний, з підбурливими віршами. В списках під назвою "Сон" зухвало описується височайша його імператорської величності особа і государиня імператриця.

З цим зошитом і з усіма іншими паперами Шевченко відправлений у III відділ власної його імператорської величності канцелярії" [24, с. 95].

Допити у жандармерії, на яких заарештовані вказали на зв'язок Шевченка з Кирило-Мефодіївським товариством. Півтора місяця, з 17 квітня до 30 травня, поет знаходиться у казематі III відділу. Потай від жандармів Шевченко написав тут 11 віршів.

Л. Стебловська. Арешт Т. Г. Шевченка у Києві 1847 р.

М. Момбеллі у своїх "Записках" так описує реакцію петербуржців на арешт представників української інтелігенції: "Тепер у Петербурзі всі шепчуться й переказують по секрету, з таємничим виглядом, про викрите й схоплене урядом товариство – начебто слов'янофілів. Говорять зовсім по-різному. Не можна відгадати, чия розповідь правдивіша. Всі розповіді збігаються лише в одному: кілька чоловік, розумних, справді благородних, освічених і вчених – привезено до Петербурга і кинуті в таємні, ні для кого неприступні в'язниці. Всі одногосно твердять, що Шевченко, Куліш і Костомаров також серед цих нещасних" [3, с. 174].

Вирок царя щодо Шевченка був найсуворішим: 10 років солдатчини в Оренбурзьких степах із забороною писати і малювати. Поет мужньо зустрів цей вирок царських сатрапів. Таємний циркуляр міністра народної освіти попереджав цензорів не дозволяти видання "Кобзаря" Шевченка.

9 червня 1847 р. Шевченко був доставлений в Оренбург, невеличке військове та торговельне містечко, яке об'єднувало Західну, Східну і Середньоазіатську частини Російської імперії. І тут доля на деякий час зглянулася над поетом: він зустрів земляків Федора Лазаревського і Сергія Левицького, які працювали тут в Оренбурзькій прикордонній комісії і були знайомі з творами поета. Вони одразу почали шукати шляхи допомоги Шевченку. Перебуваючи в Оренбурзі, поет деякий час жив разом з Федором Лазаревським, а також його братом Василем, який з 1847–1848 рр. перебував у місті.

Т. Г. Шевченко. Портрети братів Федора та Михайла Лазаревських. 1849

Влітку 1848 р. у зв'язку з організацією Аральської експедиції під керівництвом капітан-лейтенанта Олексія Івановича Бутакова на його прохання до неї був зарахований Шевченко.

В період спілкування з Лазаревськими, які турбувалися про полегшення життя Шевченка, поет знаходився у більш поблажливому становищі, особливо, коли потрібно було обробляти матеріали Аральської експедиції О. І. Бутакова, і Шевченко знову опинився в Оренбурзі. "Протягом 1849 року я в службових справах надовго залишався в киргизьких степах. Повернувшись якось пізньої осені з відрядження, я застав у себе на квартирі Шевченка й моряка Поспелова, з яким поет більше року перебував у Аральській експедиції. Тарас, Поспелов, Левицький і я зажили, як то кажуть, душа в душу: ні в кого з нас не було нічого свого, все було спільне; а з Тарасом у нас навіть одяг був спільний, бо в цей час він майже ніколи не носив солдатської шинелі. Влітку він ходив у парусиновій парі, а взимку в чорному сюртуку й драповому пальті" [3, с. 179–180].

У цей час Шевченко познайомився з польськими засланцями, які були направлені в Оренбурзькі степи за наказом Миколи І. Особливо близько він зійшовся з Броніславом Зелеським і Людвіком Турно, з якими був у Аральській експедиції і разом замальовували різні пейзажі, а також Зигизмунтом Сераковським, Яном Станевичем, Михайлом Зельонкою і Аркадієм Венгжинівським.

Після від'їзду О. І. Бутакова у січні 1850 р. до Петербурга у травні "доля посміялася з Шевченка". Після доносу прапорщика Ісаєва, в якому він наголошував, що солдат Шевченко, "незважаючи на височайшу заборону, листується зі своїми знайомими і малює портрети" [3, с. 187], почалося нове слідство, були вчинені обшуки. Генерал-губернатор Оренбурзького краю і одночасно корпусний командир Обручов наказав відправити 8 жовтня 1850 р. Шевченка в Орськ з № 5 у № 1 Оренбурзького лінійного батальйону, частини якого дислокувалися у Новопетровському укріпленні, розташованого на пустельному півострові Каспійського моря. "І хоча перший період перебування Шевченка в Орській кріпості був надто тяжкий для нього, але він ще якось зносив своє нещастя; коли ж його привезли знову туди в травні 1850 р. під суворий нагляд і помістили у кріпості разом з арештантами, з якими він виконував усі призначені для них роботи, аж тоді Шевченко до кінця пізнав становище арештанта" [3, с. 188]. Важко собі уявити, у яких страшних, нестерпних умовах знаходився великий поет і художник, гордість українського народу, якого міг будь-хто принизити і познущатися. Скільки треба було сил, щоб пересилити все це, до кінця не зламатися і у вільні хвилини після муштри писати вірші у свою маленьку захаявну книжечку, щоб ніхто не побачив і не довідався.

Лазаревські разом з добрими оренбурзькими та орськими друзями Михайлом Александрійським, Карлом Герном, Сергієм Левицьким допомагали Шевченку листуватися зі знайомими, що залишилися в Україні, С.-Петербурзі,

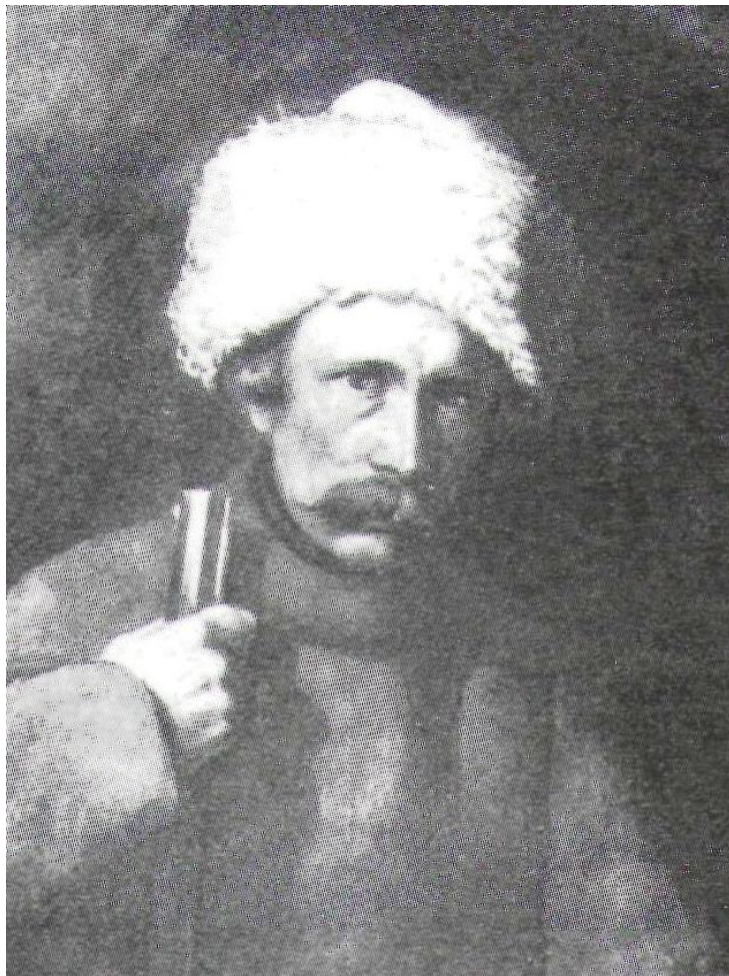
зокрема Лизогубами, В. Забілою, В. Рєпніною та іншими, отримувати книжки, зокрема твори В. Шекспіра, М. Лермонтова, О. Пушкіна "Євгеній Онєгін" та інші. Федір Лазаревський засвідчує, що Шевченку допомагали грішми петербурзькі земляки, "частенько ділячись із ним своєю мізерною платнею. Найстарший з моїх братів, Василь, який приїздив до Оренбурга, подарував Тарасові два ящики сигар і 50 карбованців грошей. Надходили субсидії на моє ім'я й від інших осіб, наприклад, від конотопця В. Й. Єзучевського, Семена Артемовського (співака), – і я відправляв їх для передачі братові Михайлу в Троїцьк. Згодом брат Михайло, перейшовши на службу в Петербург, надсилав гроші безпосередньо самому Тарасові, й досить великі суми [3, с. 178].

Т. Г. Шевченко. Автопортрет. Олівець. 1847

У своєму "Щоденнику" Шевченко запише: "Пошли, господи, всем людям такую дружбу и такого друга, как Лазаревский" [47, с. 43]. Так він сказав про Михайла Лазаревського. Проте на життєвому шляху поета зустрічалися й інші "друзі", які намагались його не помітити при зустрічі.

У 1851–1860 рр. в Оренбурзі жив Андрій Миколайович Горонович (1818–1889), випускник Ніжинського фізико-математичного ліцею 1835 р. Він вступав ще в Гімназію вищих наук кн. Безбородька і навчався разом з О. Афанасьєвим-Чужбинським. Деякий час служив у артилерії, а на початку 40-х років, пішовши у відставку, став вільним слухачем Петербурзької академії мистецтв. Вчився у К. Брюллова разом з Шевченком. У 1844 р. одержав малу срібну медаль за малюнок з природи. Виконав декілька копій робіт К. Брюллова, бо художник вважав, що через копіювання картин студенти оволодівають майстерністю. З цією метою були скопійовані картини "Мати, яка прокинулася від плачу дитини", "Невідома композиція на середньовічний сюжет", "Турчанка у вікні з букетом квітів та арапник". У 1841 р. А. Гранович написав портрет свого першого вчителя малювання в Гімназії вищих наук кн. Безбородька Капітона Павлова, а також два портрети Василя Тарновського (молодшого).

А. Н. Горонович. Автопортрет. 1850–1860-ті рр.

Оренбурзький генерал-губернатор Василь Олексійович Перовський привіз із собою з Петербурга Андрія Гороновича, який, оселившись в Оренбурзі, займався живописом.

У 1853 р. А. Горонович служив хронікером військової експедиції в Коканське ханство, брав участь в облозі фортеці Ак-Мечеті. Відомі його картини "Відпочинок Бухарського каравану в Киргизії" (1855, друга срібна медаль), "Соколине полювання в Киргизькому степу", "Тривога", "Киргизька гра "Кукбарі", "Відпочинок у степу", а також серія акварелей, серед них "Укріплення Ак-Мечеті", "Урочище Кармекчі", "Молитва в таборі під Ак-Мечеттю" та ін.

В епістолярії Шевченка початку 50-х років зустрічаємо згадки і про А. Гороновича. Так, у листі від 15 червня 1853 р. до Семена Гулака-Артемівського поет пише: "Перовский привез с собою некоего Гороновича, тоже моего товарища по Академии, и когда его спросили, не знаком ли он со мною, то он просто сказал, что и не видал меня никогда. И такие бывают люди на свете!" Згадував Шевченко про А. Гороновича і в листі (січень 1854 р.) до свого польського товариша Броніслава Залесьського, який був засланий в Оренбург і разом з поетом брав участь у каратауській експедиції: "Гороновичу скажи, что в Бельгии и православным художникам делать нечего... Впрочем поклонися ему" [17, с. 308]. А в листі від 9 жовтня 1854 р. Шевченко, відповідаючи на лист Б. Залесьського, у якому йшла мова про А. Гороновича, писав: "Ты мне в первый раз говоришь о Гороновиче довольно ясно, и я рад, что ты его наконец увидел с настоящего пункта. Как живописца я его не знаю, а как человек он дряннь, это я знаю; но Бог с ним" [17, с. 316]. Важко нині сказати, чому саме так склалися стосунки між учнями К. Брюллова. Мабуть, злякався і не захотів мати неприємностей.

Повернувшись з Оренбурга, А. Горонович оселився у Києві, представив в Академію мистецтв свою картину "Розмінний двір в Оренбурзі", за яку у 1860 р. отримав звання академіка.

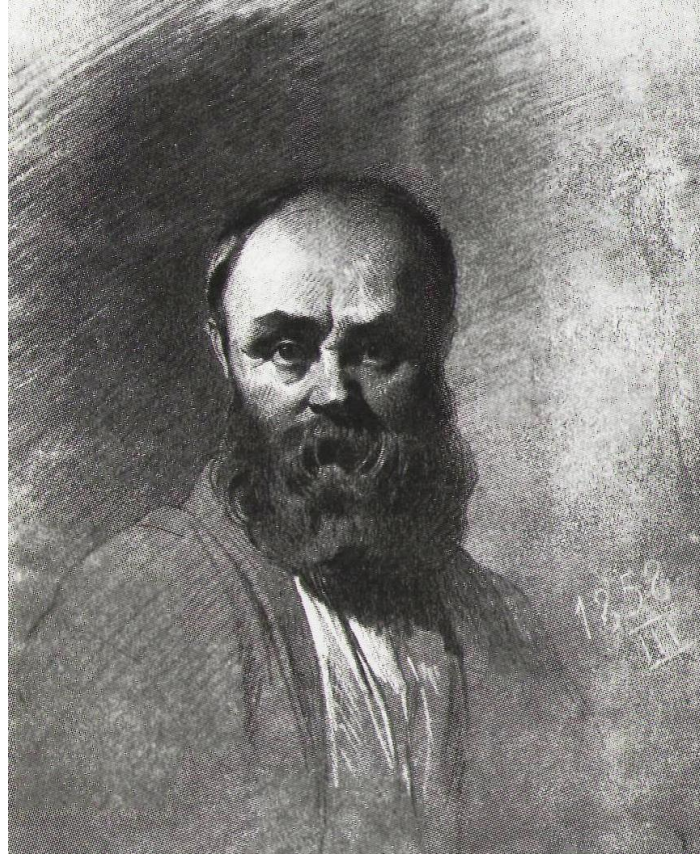
Найбільш витривалою була у Шевченка дружба з Михайлом Лазаревським, який з 1850 р. переїхав до столиці і працював радником Петербурзького губернського правління, та його братом Федором Матвійовичем, який поїхав з Оренбурга у 1854 р. і, оселившись у С.-Петербурзі, служив чиновником для особливих доручень при петербурзькому генерал-губернаторові.

Михайло Лазаревський ніколи з часу знайомства не залишав без уваги Шевченка. Він продовжував пересилати йому через свого брата Федора та коменданта Новопетровського укріплення Іраклія Олександровича Ускова, який поблажливо ставився до поета, гроші, фарби, книжки, журнали тощо. У своїх листах підтримував Тараса Григоровича, називаючи його "мій щирий, мій бідний земляче", "братику-соколику", "мій любий, мій бесценний Тарасе", "мій любий, мій дорогий Тарасе". Зі свого боку, Шевченко до нього звертався: "мой искренний Михаил", "неутомимый друг", "мой добрый друг".

М. Лазаревський згадує нового царя Олександра II, який посів престол після смерті 18 лютого 1855 р. батька Миколи I, на якого сподівалися, що він

зможе звільнити Шевченка від солдатчини, бо ще в березні 1855 р. підписав маніфест. Але Шевченка не включили до списку про помилування. Всі листи поета цього часу проникнуті глибоким сумом і гіркотою. "Оця тяжка звістка так мене приголомшила, що я не тямив, що й діяти з собою", – пише поет до Анастасії Толстої [47, с. 43].

Т. Г. Шевченко. Автопортрет. Італійський та білий олівець. 1858

Проте друзі не забували про Шевченка. І тут велику роль відіграв граф Федір Петрович Толстой, до якого звернувся поет за допомогою, та його дружина Анастасія Іванівна, до яких поет ставився з великою повагою. Граф особисто звертався до міністра царського двору, великої княгині Марії Миколаївни, а потім і до самого царя перед його коронацією. Крім Толстих, допомогти та підтримати його намагалися й інші знайомі поета.

Письменник Олексій Писемський сповіщав Шевченка: "На одному вечорі я бачив чоловік з 20 ваших земляків, які, читаючи ваші твори, плакали від захоплення і благоговійно проголошували Ваше ім'я. Я сам письменник і бажав би собі більшої слави і популярності, як отаке, завічі пошанування. Нехай же воно стане вам утіхою в життю вашому безрадісному" [57, с. 88].

Але сподівання всіх друзів поета не справдилися. Знову Шевченка не було у списках про помилування, хоча тут були Куліш і Костомаров, члени Кирило-Мефодіївського братства.

Крім родини Толстих, наполегливо добивалися звільнення поета М. Лазаревський, Жемчужникови, граф письменник Олексій Толстой та ін.

Шевченко радів будь-якій вісточці зі столиці, увазі товаришів. У листі до М. Лазаревського він писав 22 квітня 1857 р.: "Удався ж мені сьогорічний Великдень! Такого радісного Великодня у мене ще зроду не було. Якраз 7 квітня прийшла до нас почта і привезла твою дорогу посилку і твоє радісне письмо від 17 січня. Я трохи не здурів, прочитавши його!" [47, с. 333].

22 квітня 1857 р. Шевченко ділиться радісною звісткою з Я. Кухаренком: "Лазаревський упевняє мене, що незабаром мене випустять із цієї широкої хурдиги. Він пише, що добрий цар наш уже дав приказ розбивать мої кайдани. І плачу, і молюся, і все-таки не вірю. Десять літ неволі, друже мій єдиний, знівечили, убили мою і віру і надію, а вона була колись чиста, непорочна, як те дитятко, взятеє од купелі, чистая і кріпкая, як той самоцвіт, камень ошліфований! Але чого не зробить риторда химська? Я трохи-трохи не одурів на сім тижні. Та й тиждень же удався! Не дармо я його виглядав десять літ. Десять літ! Друже мій єдиний! Вимовить страшно. А витерпїть? І за що витерпїть? Цур йому, а то я справді одурію" [17, с. 329]. Шевченко хвилюється і нагадує М. Лазаревському про це. Олександр Кониський у своїй біографії про Шевченка пише: "Певна річ, що просьба графині Толстої до царя про визволення Шевченка перейшла через шефа жандармів до військового міністра, а сей почав питати Оренбург, а Оренбург – своєю чергою Уральськ: як поводить ся "рядовий" Шевченко? Нарешті, не можна було не спитати згоди і у міністра внутрішніх справ. От всі оці запитання і проковтнули, може, цілого півроку" [58, с. 385].

Листи від М. Лазаревського від 17 січня, одержані 7 та 11 квітня 1857 р., проникнуті вірою, що справа про звільнення поета буде позитивно вирішена.

1 травня 1857 р. було підписане розпорядження царя Олександра II про звільнення Шевченка зі служби без права проживання в столицях. І 2 травня М. Лазаревський поспішив сповістити про це Тараса Григоровича. Крім цього, автор листа сповіщав і про надіслані йому 75 крб грошей на дорогу. Розповідаючи про роль М. Лазаревського в житті Шевченка, хочеться нагадати ще один запис у "Щоденнику" поета від 19 липня 1857 р. Саме у цю ніч йому наснився сон, немовби він на крилах чарівника Морфея перелетів у Орську фортецю і в якійсь "татарской лачуге нашел М. Лазаревского, Левицкого и еще каких то земляков, играющих на скрипках и поющих малороссийские песни. Я присоединил свой тенор к капелии, и мы пели стройно и согласно:

У степу могила з вітром говорить...

Не окончивши этой песни, мы начали другую, а именно "Петруся", и я так громко пропел стихи – люблю, мамо, Петруся // Поговору боюся – что капелия замолчала, а я на последней ноте проснулся" [47, с. 70]. Згадуючи цей сон Шевченко помітив: "Говорят, о чем наяву думаешь, то и во сне пригрезится" [47, с. 52]. І наснився поетові саме той епізод, який неодноразово був наяву, який підтверджував щиру дружбу з М. Лазаревським.

Боротьба за визволення Шевченка показала, хто був справжніми друзями. Десятиліття солдатчини стали справжнім екзаменом перевірки дружби.

З'явилися нові друзі, і серед них Лазаревські, особливо Михайло Матвійович, в листах до якого поет дозволяв собі згадати і вільне своє життя в 30-ті рр., і своїх вчителів по Академії мистецтв, і солдатчину, висловлюючи при цьому щирі вдячність М. Лазаревському. Тож у "Щоденнику" з'являється запис: "О мои незабвенные благодетели! Без вашего человеколюбивого заступничества, без вашего теплого, родственного участия к моей печальной судьбе меня бы задушил всемогущий сатрап в этом безотрадном заточении. Благодарю вас, мои заступники, мои избавители. Вся радость, все счастье, вся моя светлая будущность суть ваше нетленное добро, мои единые, мои святые заступники!" [47, с. 74]. Цей запис був зроблений 22 липня, а 23 липня Шевченко пише листа Ф. Толстому, в якому висловлює велику вдячність графові та його дружині за їх турботу про звільнення із заслання.

Т. Г. Шевченко. Портрет М. М. Лазаревського. 1858

2 серпня 1857 р. Шевченко поїхав з Новопетрівського укріплення, отримавши квиток на проїзд до С.-Петербургу.

Через Астрахань, Нижній Новгород Шевченко добирається до Москви, по дорозі надсилає листи своїм друзям, в тому числі і М. Лазаревському, про свою волю і повернення до Петербургу. На жаль, дозвіл коменданта Новопетровського укріплення І. Ускова було скасовано і на нього було накладено стягнення. Шевченка затримали для з'ясування у Нижньому Новгороді. Поет знову звертається листом до М. Лазаревського і просить через Ф. Толстого потурбуватися про нього, а також надіслати йому гроші.

М. Лазаревський у листі від 12 жовтня 1857 р. сповіщає Шевченка про те, що заходи з приводу клопотання дозволу на його приїзд до Петербургу приймаються, радить поетові написати окремий лист Ф. Толстому, а також

надсилає йому 150 крб. У листі-відповіді просить М. Лазаревського ще раз відвідати родину Ф. Толстого, а також П. Куліша, С. Гулака-Артемівського, просить, щоб П. Куліш вислав йому два томи "Записок о Южной Руси", які щойно вийшли. Сам безпосередньо пише лист Ф. Толстому з проханням поклопотатися про дозвіл на в'їзд до Петербурга.

Листування М. Лазаревського і Шевченка під час перебування останнього в Нижньому Новгороді свідчить про глибоку стурбованість друга затримкою, що трапилась на дорозі до столиці, намаганням через Ф. Толстого та інших знайомих допомогти поету, надати йому грошову допомогу, особисто чи через друзів і знайомих, зокрема Л. Жемчужникова, який передав 175 крб, організувати зустріч з братом Федором, який був проїздом у місті.

Ф. Толстой у листі до президента Академії мистецтв великої княгині Марії Миколаївни просить дозволити Шевченкові приїхати до Петербурга і відвідувати класи Академії, яка, зі свого боку, направляє прохання міністрові імператорського двору, а той направляє подібне прохання до III жандармського відділу. Тяганина закінчилась тим, що III відділ направив його міністрові імператорського двору, який на основі його повинен був вирішити долю Шевченка безпосередньо у царя.

Поки вирішувалася справа, поет інтенсивно листувався з М. Лазаревським, поділився з ним радістю про приїзд М. Щепкіна у Нижній Новгород і про його тижневі виступи у місцевому театрі, про свою поему "Неофіти", яку рекомендував узяти у П. Куліша і прочитати та переписати для актора.

Майже двомісячна бюрократична тяганина закінчилась тим, що цар 5 лютого 1858 р. дозволив жити Шевченкові в Петербурзі з умовою, що за поетом буде встановлено суворий поліцейський нагляд.

Про дозвіл на в'їзд до Петербурга Шевченко довідався з листа М. Лазаревського від 20 лютого. Адресат сповіщав, що всі з нетерпінням чекають на його приїзд. Відповідаючи М. Лазаревському, Шевченко повідомляв, що має намір найближчим часом поїхати з Нижнього Новгорода, і надсилав йому свої вірші "Доля", "Муза", "Слава", просив повідомити йому адресу Марка Вовчка з тим, щоб "хоч письмом подякувати їй за її сердечні, щирії "Оповідання" [47, с. 379–382].

У наступному листі від 25 лютого Шевченко дякує М. Лазаревському за привітання з іменинами та за звістку про дозвіл жити в Петербурзі, просить розцілювати своїх заступників Ф. і А. Толстих.

Нарешті, 6 березня губернатор Нижнього Новгорода отримав офіційне повідомлення про дозвіл Шевченку проживати в Петербурзі, і поет наступного дня, попрощавшись зі своїми новими друзями, виїхав зі міста.

Шевченко по дорозі захворів і, приїхавши до Москви, змушений був лікуватися. Його відвідали М. Щепкін, М. Максимович, А. Маркевич, син М. Маркевича та ін. Підлікувавшись, поет разом із М. Щепкіним відвідав Аксакових, Станкевичів, з якими вперше познайомився, побував у Максимовича, який дав на честь його приїзду обід, куди були запрошені близькі

друзі М. Гоголя: два брати Аксакови, О. Хомяков, О. Кошелєв, Г. Галаган, М. Погодін, С. Шевирьов.

У цей приїзд до Москви Шевченко зустрівся зі своїм давнім товаришем А. Мокрицьким, який у 1841 р. виїхав до Італії і, повернувшись до Росії у 1849 р., отримав за роботу "Портрет Новгородського митрополита Никанора" звання академіка. Два роки він прожив у Петербурзі, а в 1851 р. за рекомендацією В. І. Григоровича, конференц-секретаря Петербурзької академії мистецтв, влаштувався професором у Московське училище живопису і ліплення.

А. Мокрицький спочатку не впізнав свого юного друга – так він змінився за час перебування у солдатчині, а потім приголубив його. М. Савичев, офіцер, з яким поет познайомився ще у Новопетровській фортеці, згадував про цю зустріч: "Тарас Григорович був невпізнаний, і я, тільки придивившись, упізнав його. Жовто-зелений, у зморшках, худий..." [3, с. 264]. А Мокрицький показав Шевченку ескізи В. Штернберга, друга поета, який помер в Італії. Ще раз два художники зустрілися у С.-Петербурзі 25 квітня 1858 р. Шевченко зайшов до нього, щоб попрощатися перед від'їздом його до Москви. Це була остання їх зустріч.

26 березня 1858 р. Шевченко виїхав поїздом до С.-Петербурга. Наступного дня о 8 годині вечора він був у столиці і зупинився на квартирі М. Лазаревського у будинку графа О. Уварова на набережній Мойки, де й прожив до червня місяця, коли переселився у приміщення Академії мистецтв.

Після поселення у М. Лазаревського Шевченко на другий день відвідав Ф. Толстого та його дружину. "Сердечніше і радісніше не зустрічав мене ніхто і я нікого, – згадував поет, – як зустрілись ми з моєю святою заступницею і з графом Федором Петровичем. Ця зустріч була найщирішою будь-якої родинної зустрічі" [17, с. 57].

В ці дні відбулася ще одна зустріч Шевченка з представником Ніжинської вищої школи Мокрицьким Іваном Миколайовичем (1822–?), братом Аполлона Мокрицького, який у 1837 р. разом з Михайлом Лазаревським закінчив Фізико-математичний лицей кн. Безбородька. Поет з ним познайомився ще у 1844 р. Цього разу І. Мокрицький був управителем канцелярії обер-поліцеймейстера. "Він прийняв мене напівофіційно, напівфамільярно, – згадував поет. – Старе знайомство залишилося за дужками. Наприкінці він мені порадив збрити бороду, щоб не викликати неприємного враження на його патрона графа Шувалова, до якого я повинен з'являтися як до головного мого наглядача" [24, с. 256]. 6 квітня Шевченко побував у обер-поліцеймейстера П. Шувалова, де познайомився з дружиною І. Мокрицького Марією Львівною, яка була з українського роду Свічок. Тарас Григорович гостював у неї разом з С. Артемовським. Деякі спогади свідчать, що поет бував у домі І. Мокрицького і пізніше. Під час своєї хвороби Шевченко написав йому вітального листа у зв'язку з іменинами: "Многоуважаемый Иван Николаевич! Поздравляю Вас с вожделенным днем Вашего святого ангела, извините,

что я не могу лично принести моего искреннего поздравления, я болен, другой месяц не только на улицу, меня и в коридор не пускают. И не знаю, чем кончится мое затворничество. Глубоко кланяюсь Марье Львовне и лобызаю ваших деточек. От души желаю вам повеселится по-прошлогоднему. До свидания. Искренний Ваш Т. Шевченко. 24 февраля 1861 г." [3, с. 291].

М. К. Вороний, переказуючи спогади маляра Є. Г. Черепакіна, який бував у Шевченка, говорить, що 1859 р. у квартирі поета бував чиновник, "очевидячки, близького Тарасові чоловіка, з якоюсь дівчиною Марусею. (Треба знати що то був Іван Миколайович Мокрицький з своєю жінкою Марією Львівною, уродженою Свічкою). Відносини цього чиновника до Тараса, як здавалось, були щирі і прості, і вважався він, певно, своїм близьким чоловіком, бо поводився зовсім вільно, любив співати і таки гарненько виводив українські пісні" [3, с. 352].

Шевченко продовжував спілкуватися з М. Лазаревським, бував з ним на різних заходах, вечорах, написав портрет друга. Він став близьким і рідним для всієї родини Лазаревських. У своєму "Щоденнику" поет писав: "В 12 часов с М. Лазаревским поехали к Василию Лазаревскому. На удивление симпатические люди эти прекрасные братья Лазаревские, и все шесть братьев, как один, замечательная редкость. Василь принял меня как давно не виданного своего друга. А мы с ним в первый раз в жизни встречаемся. От земляк, так земляк!" [запись 29 марта 1858 г.] [47, с. 194].

*Т. Г. Шевченко серед товаришів
(Г. Честахівський, брати О. та М. Лазаревські, П. Якушкін). Фото Денъера. 1860*

У перші дні Шевченко побував також у Ф. Толстого, В. Білозерського, С. Гулака-Артемівського, Г. Галагана, зустрічався з їх знайомими, відвідував вистави, концерти, художні виставки. У цей час відбулися знайомства з художником М. Лавровим, поетом В. Бенедиктовим, композитором А. Контським, артистом Й. Петровим, письменниками братами Курочкініми. Поет часто бував в Ермітажі, познайомився з відомим гравером Ф. Іордановим, який показав йому його нові прийоми гравірування. У Шевченка з'явилося бажання зайнятися гравіруванням, для цього він купив спеціальну дошку. Довідавшись про наміри поета, Сошальський подарував йому настінного годинника, а В. Лазаревський – термометр, які необхідні під час гравірування. Розширюється у Шевченка коло нових знайомих художників, серед них І. Соколов, М. Микешин, Г. Михайлов, О. Лукашевич, Г. Честахівський.

У травні 1858 р. Шевченко познайомився ще з одним випускником Ніжинської вищої школи Троциною Костянтином Єлисейовичем (1827 – р. см. невідомий), який у 1847 р. закінчив Юридичний ліцей кн. Безбородька і працював у Ніжині повітовим предводителем дворянства. У 1858 р. жив у С.-Петербурзі як представник від Полтавщини у комітеті про розмежування Чернігівської та Полтавської губерній, де й познайомився з Шевченком. Вони декілька разів зустрічались у різних компаніях.

12 травня на запрошення К. Троцини Шевченко обідав у ресторані Дессо, на якому були Павло Лапп (Лаппо-Скаржинський), поліцмейстер із Нижнього Новгорода, який у 1847 р. засвідчив хворобу поета і допоміг уникнути повернення його до Оренбурга, Олександр Бабкін, справник Нижегородського земського суду, з яким Шевченко познайомився у 1857 р. і намалював тоді його портрет. Третім у цій компанії був Микола Макаров, земляк К. Троцини і його товариш по Ніжинському юридичному ліцею, який закінчив його у 1848 р. Шевченко подарував К. Троцині вірш "Очі горять, музика грає..."

Пізніше поет ще неодноразово зустрічався з Костянтином Єлисейовичем і згадував його у своєму "Щоденнику" (12 і 14 травня 1858 р.).

Шевченко в цей період багато і наполегливо працював і як поет, і як художник. Він переписав свої твори в один збірник, який готував до видання, просить шефа жандармів В. Долгорукова поклопотатися перед царем про дозвіл на друкування творів. З подібним проханням поет звертався і до попечителя Петербурзького навчального округу. Шевченко просить дозволити друкування творів, які видавалися раніше, про нові не йшла мова, хоча протягом 1857–1858 рр. були написані нова редакція поеми "Москалева криниця", поеми "Неофіти", "Юродивий", вірші "Доля", "Муза", "Слава", "Сон" ("На панщині пшеницю жала..."), "Я не нездужаю, нівроку..." Після службової перевірки творів у цензурному комітеті в січні 1859 р. було прийнято рішення про можливість друкування "Чигиринського Кобзаря", крім вірша "Думи мої, думи мої..."

Т. Г. Шевченко. Автопортрет. 1860

Шевченко працював багато і як художник. Протягом 1858 р. були написані 4 портрети М. Лазаревського, М. Кржисевич, Б. Суханова-Подколзіна, портрет дочки С. Артемовського, 3 офорти, серед них "Свята родина", сепія "Притча про робітників на винограднику" та інші.

Не менш насиченим у творчому відношенні був і 1859 рік. Знайомство з І. Тургенєвим, Марком Вовчком, які відвідали поета в Академії мистецтв, участь на обіді на честь актора О. Мартинова в ресторані Дюссо, на якому були Т. Шевченко, М. Некрасов, М. Чернишевський, М. Добролюбов, І. Тургенєв, М. Салтиков-Щедрін, Л. Толстой, І. Гончаров, О. Островський – всього 40 чоловік. Як бачимо, Шевченко входить у коло видатних російських літераторів. Він пише десятки різноманітних творів.

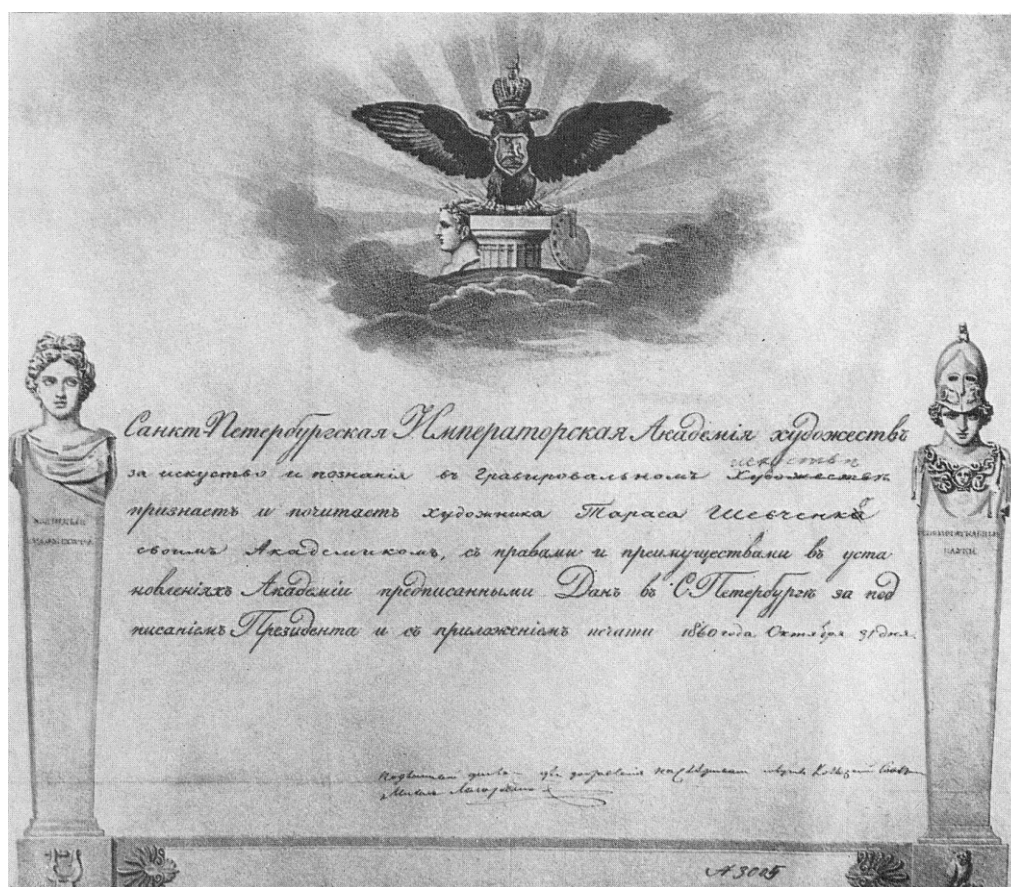
Цензурний комітет погодився розглянути збірник творів поета "Поезія Т. Шевченка. Том перший" замість поданих раніше друкованих його книг "Чигиринський Кобзар", "Гайдамаки" і "Гамалія". Цензор дав позитивний відгук, відзначивши, що треба змінити або викреслити.

Демонстрував Шевченко і свої графічні роботи. 16 квітня 1859 р. Тарас Григорович подав до правління Академії мистецтв заяву з проханням удостоїти його звання академіка з гравірування, при цьому додавши свої офорти "О виноградаре и делателях" (з картини Рембрандта) та "Приятели" (з картини Соколова). Рада Академії мистецтв винесла відповідну постанову щодо надання Шевченку звання академіка.

І. Рєзник. Т. Г. Шевченко одержує звання академіка. 1949

Диплом Т. Г. Шевченка про звання академіка-гравера

Знову в Україні

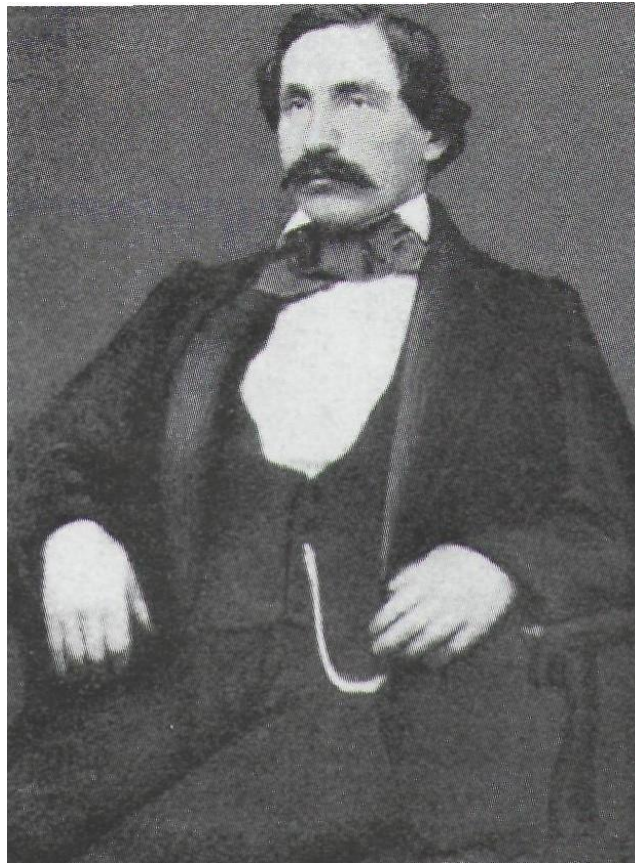
Шевченко через понад десятирічну розлуку з батьківщиною хотів побувати в Україні. Тому він звернувся до правління Академії мистецтв з проханням видати дозвіл на поїздку в Україну на п'ять місяців. Віце-президент Академії мистецтв Ф. Толстой звернувся з подібним проханням до міністра імператорського двору, а той до президента великої княгині Марії Миколаївни та до начальника III відділу. І почалася та сама бюрократична тяганина, що і з в'їздом Шевченка до С.-Петербурга. Під кінець втрутився управитель канцелярії обер-поліцмейстер Іван Мокрицький, і дозвіл на виїзд в Україну в Київську, Полтавську і Чернігівську губернії для покращення здоров'я і малювання етюдів з натури був наданий. При цьому І. Мокрицький, як обер-поліцмейстер, підписав листи цивільним губернаторам чернігівському і київському про встановлення суворого нагляду за Шевченком [26, с. 218].

К. Трохименко. Т. Шевченко на Чернечій горі.

Шевченко по дорозі уже в Україні побував у Пирятині, відвідав брата Аполлона та Івана Мокрицьких Петра, з якими він підтримував дружні сто-

сунки. Після цього переїхав на Черкащину і відвідав своїх братів та сестру Ярину, побував у Лебедині, Городищі, Корсуні, де був заарештований за доносом одного із поліцейських за "богохульство", а насправді за відмову написати його портрет на весь зріст. Шевченко був доставлений до Черкас, а потім до Києва. Переговоривши з Шевченком, генерал-губернатор князь І. І. Васильчиков дозволив йому перебувати в Києві скільки треба. Поет оселився в районі Приварки. Через деякий час Шевченко виїхав з Києва і переїхав до Переяслава до лікаря Івана Козачківського, а потім на Прилуччину і Конотопщину, відвідав у селі Гирівка матір своїх друзів Михайла і Федора Лазаревських, намалював її портрет. До речі, під час перебування Шевченка в Україні М. Лазаревський підтримував письмово з ним зв'язок, пересилав йому листи, зокрема від Марка Вовчка і І. Тургенєва тощо.

О. Г. Кандиба. Фото початку 1860-х рр.

Під час перебування в Гирівці Шевченко познайомився ще з одним "однокоритником" ніжинців Олександром Григоровичем Кандибою (1819 – після 1883), який був родом із Конотопщини, села Курилівки. Батько працював суддею у Конотопі, а також був предводителем дворянства. Саме ці соціальні умови батька і сприяли тому, що Олександр у 1827 р. вступив до Гімназії вищих наук кн. Безбородька у Ніжині, де провчився до 1833 р. Конотопські Кандюби дружили з Лазаревськими, бували у їх селі Гирівка.

Шевченко приїхав у Гирівку 21 серпня 1859 р. У матері були Федір та Іван Лазаревські. А 22 серпня у них побував Олександр Кандюба, про що сповіщає Афанасія Олександрівна сина Олександра [61, с. 27]. З О. Кандюбою, який у цей час опікувався селянськими питаннями, у Шевченка могла проходити зацікавлена розмова саме у цьому руслі. Як свідчить Петро Жур, у сім'ї конотопських Кандиб про Шевченка знали, і коли поет перебував на засланні, то брат Олександра Петро Кандиба у 1848 р. через Михайла Лазаревського передавав вітання.

К. О. Трутовський. Кобзар над Дніпром. Олія. 1875

Проаналізувавши останню подорож Шевченка в Україну, О. Кониський у своїй книзі пише: "Подорож та не відсвіжила його, не підкріпила йому здоров'я, не підбадьорила йому духа. Навпаки, вона ще більш нагнала на душу йому журби, ще більш охмарила його: отрута тяжкого життя ще глибше розлилася по всьому організму" [58, с. 522].

Останні роки життя в Петербурзі

Життя Шевченка в Петербурзі в кінці 1859 – на початку 1861 рр. минуло у клопотах про видання творів, експонування своїх картин на виставці, турботи про одруження з Харитиною Довгополенко, а потім з Ликерою Полусмаковою, а також про купівлю землі і будівництво хати, про звільнення рідних від кріпацької неволі тощо.

Були й приємні хвилини: вихід у 1860 р. "Кобзаря", а також цього ж поетичного збірника у перекладах російських поетів, експонування офортів "Вірсавія" (з картини К. Брюллова), автопортрет, "Вечір в Альбано поблизу Рима" ("Ліс") (з картини М. Лебедева), "Дуб" (з картини А. Мещерського), а також автопортрет (олійними фарбами), надання радою Академії мистецтв Шевченкові звання академіка з гравірування. Проте все це давалося нелегко. Втішала турбота друзів, а особливо підтримка матеріальна та словесна. В пресі було надруковано немало позитивних рецензій, відгуків про твори поета.

Т. Г. Шевченко. Фото І. Гудовського. 1859

Якщо говорити про представників Ніжинської вищої школи, то Шевченко продовжував підтримувати зв'язки з Миколою Яковичем Макаровим

(1828–1892), спілкувався з ним у товаристві літераторів, які були пов'язані з журналами "Основа" (П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров) та "Современник" (М. Некрасов, І. Панаєв, В. Белінський, М. Чернишевський, М. Добролюбов). Крім цього, Шевченко бував у М. Макарова та його сестри Варвари Яківни Карташевської, з якою познайомився 14 квітня 1858 р. і у якої на літературних вечорах збиралися письменники, серед них Г. Тургенєв, М. Некрасов, М. Костомаров та ін.

З Миколою Яковичем поет зійшовся ще в одній справі. У М. Макарова служила Ликера Іванівна Полусмакова, якій він дав волю, і Шевченку вона сподобалася. Поет хотів з нею одружитися і просив В. Карташевську посприяти цьому. М. Макаров не радив цього робити. І хоча Шевченко присвятив Миколі Яковичу вірш "Барвінок цвів і зеленів" (1860), але в ньому йшла мова про Л. Полусмакову. Сватання так і не відбулося, і про це вже багато написано. Таким чином, плани Шевченка на створення сімейного життя так і не реалізувалися.

Шевченко продовжував підтримувати дружбу з Миколою Макаровим, подарував йому свій автопортрет з написом: "Н. Макарову на пам'ять. Т. Шевченко. 1860 квітня 12". Під час перегляду офортів Тарас Григорович подарував М. Макарову пробний відбиток офорта "Свята родина". Вісім листів Шевченка і три М. Макарова свідчать про їх дружні стосунки. У травні 1860 р., коли М. Макаров їхав за кордон, поет передав через нього "Кобзар" і просив його віддати з шанобливим поклоном О. Герцену [47, с. 418].

Творчі літературні справи знову звели Шевченка з колишнім студентом Юридичного ліцею кн. Безбородька Миколою Гербелем, з яким він зустрівся у Ніжині у 1846 р. Залишивши військову службу, в якій він перебував 10 років після закінчення ліцею, М. Гербель переїхав до С.-Петербурга і зайнявся літературною та видавничою діяльністю.

М. В. Гербель. Фото.

У 1856 р. М. Гербель переклав і надрукував у журналі "Библиотека для чтения" (№ 12) вірш Шевченка "Думка" ("Нащо мені чорні брови") і цим самим поклав основу для перекладів творів поета на російську мову. Шевченко ознайомився з цим перекладом у Новопетровському укріпленні і в листі до А. Маркевича просив подякувати перекладачеві.

В кінці 50-х – на початку 60-х рр. М. Гербель активізував свою роботу з перекладу творів Шевченка, залучаючи для цього інших поетів, зокрема Михайла Михайлова, з яким дружив і який знав багато творів Шевченка, що ходили в списках, а також Олексія Плещеева, з яким Тарас Григорович листувався, перебуваючи на засланні. До речі, О. Плещеев теж перебував на засланні солдатом в Окремому оренбурзькому корпусі, був знайомий з поляками, там познайомився із деякими творами Кобзаря, а повернувшись до С.-Петербургу, почав співпрацювати в журналах "Современник" і "Отечественные записки", в 1858–1860 рр. зустрічався з Шевченком. О. Плещеев часто друкував свої переклади творів Тараса Григоровича або паралельно з українським тестом, або ж випереджаючи їх появу в друці в оригіналі. В умовах заборони друкувати нові твори Шевченка це був патріотичний, по-братському правильний шлях знайомити читача з віршами поета.

В результаті інтенсивної роботи М. Гербель у 1860 р. добивався дозволу у цензури видати "Кобзарь" Тараса Шевченка в перекладі російських поетів". Тут були надруковані і 11 його перекладів: "Тополя", "Перебендя", "Тарасова ніч", "Катерина", "Доля", "Не додому вночі йдучи", "Пустка" ("Заворожи мені, волхве") та ін., а також бібліографію творів Шевченка і їх перекладів. Цей збірник творів Кобзаря М. Гербель перевидав уже після смерті поета у 1869 і 1876 рр., поповнюючи його новими перекладами. Всього М. Гербель переклав 18 творів Шевченка. Перший примірник "Кобзаря" М. Гербель відіслав авторові з написом: "Тарасу Григоровичу Шевченкові від шанувальника його таланту й перекладача та видавця його творів Миколи Гербеля".

В кінці 1860 р. відбулася зустріч М. Гербеля і Шевченка, під час якої Кобзар подарував перекладачеві свій вірш "Л." ("Поставлю хату і кімнату"), який був написаний 27 вересня 1860 р. Пізніше М. Гербель згадував: "Автограф подарен мне покойным Шевченко недели за две до смерти. "Вот Вам на память мои последние стихи, – сказал он. – Я только что написал их и дарю их Вам – переводчику моего "Кобзаря". По странному стечению обстоятельств единственных два автографа покойного поэта, находящиеся у меня, написаны им в самом начале и в самом конце нашего продолжительного знакомства" (Альбом Н. В. Гербеля. Фотокопии).

Після виходу у 1860 р. "Кобзаря" Шевченко звернувся до своїх друзів і знайомих з проханням його розповсюдження. Одним із таких помічників поета був Роман Дмитрович Тризна (1816–1889), який вступив у 1824 р. Ніжинську гімназію вищих наук кн. Безбородька, де вчилися його брати, але

в інших містах. Шевченко, перебуваючи з 30 липня до 14 серпня 1859 р. у Києві і зустрічаючись з М. Чалим та іншими педагогами, підтримав цю ініціативу М. Пирогова і, повернувшись до С.-Петербургу, почав готувати для них підручники.

Т. Г. Шевченко. Фото. 1859

У 60-х роках Р. Тризна брав активну участь в організації недільних шкіл у Чернігівській губернії і взявся за розповсюдження шевченківського "Букваря южнорусского". У листі до Шевченка від 30 січня 1861 р. Р. Тризна сповіщав його, що Чернігівський єпископ Філарет, до якого він ходив, перешкоджає поширенню букваря, бо сам організовує видання синодального букваря. Проте шевченківський "Буквар" користувався популярністю, і його охоче читали учні та використовували в школах учителі.

Відчував постійну підтримку Шевченко і на цьому етапі свого життя та творчості з боку Михайла Лазаревського і його братів Федора та найменшого – студента Олександра, з яким подружився поет і 6 лютого 1860 р. подарував йому "Кобзар" з написом: "Чистому серцем доброму козакові Олександру Лазаревському. Кобзар Тарас". Шевченко неодноразово проявляв і свою увагу до М. Лазаревського. На день його іменин 12 грудня 1858 р. поет подарував йому свій "Щоденник", автопортрет (1858), офорт "Притча про робітників на винограднику".

Шевченко передав на збереження М. Лазаревському також значну частину своїх творів та збірників, зокрема "Мала книжка", "Більша книжка", автографи та авторизовані списки російських повістей "Наймичка", "Варнак", "Княгиня", "Музикант", "Капитанша", "Несчастный", "Близнецы", "Художник", "Прогулка с удовольствием и не без морали", примірники книжок "Кобзар" (1860), "Чигиринський Кобзар і Гайдамаки" (1844) з власноручними виправленнями Шевченка та інші творчі матеріали поета [36, с. 341].

Коли Шевченко захворів, М. Лазаревський турбувався про його здоров'я, а в день народження поета 25 лютого першим прийшов привітати його. На жаль, він застав Шевченка у тяжкому стані, запросив лікарів Е. Барі та П. Круневича. Вранці 26 лютого поетові стало трохи краще, але, спускаючись по східцях до своєї майстерні, він помер.

М. Лазаревський всі клопоти про поховання Шевченка як у С.-Петербурзі, так і потім про перевезення тіла поета в Україну взяв на себе. Це був справжній безкорисливий друг, який приходив на допомогу поетові всі останні роки їх знайомства, не залишив його і у найважчі роки. І про це Шевченко говорив відверто у своєму "Щоденнику". Тарас Григорович любив саме безкорисливих людей. Про зовсім незнайомого йому художника Жемчужникова, який, довідавшись про заслання Шевченка, прийшов на допомогу і передав йому 175 крб за 11 листопада 1857 р. у "Щоденнику" з'явився запис: "Какой милый оригинал должен быть этот г. Жемчужников. Как бы я счастлив был увидеть человека, который так искренно, нелицемерно полюбил мой родной язык и мою прекрасную бедную родину" [47, с. 146].

Ми перегорнули сторінки, пов'язані зі зв'язками випускників Ніжинської вищої школи з Шевченком. Різні вони були, як і самі люди, обставини, в яких вони сходилися. Було значно більше тих, хто виявляв свою увагу до Кобзаря, намагався йому допомогти у скрутну хвилину. Саме завдяки своїм друзям із плеяди "ніжинських однокоритників" йому ставало легше. Ми зупинилися лише на життєвих перипетіях і не зачепили питання про використання шевченківських творчих традицій у творах тих, хто займався літературною діяльністю, але вони вже розкриті у багатьох наукових дослідженнях. Нам хотілося більше зупинитися на людських відносинах і побачити, як вони впливали на життя один одного і як сприяли виходу з глухого кута, коли поруч опинялися люди, що підтримували тебе. Шануймо ж і ми їх, як це робив Шевченко.

Поховання Т. Шевченка

Сумна звістка про передчасну смерть Шевченка схвилювала багатьох його друзів і прихильників. Поховали поета 28 лютого 1861 р. на Смоленському цвинтарі у присутності тих, хто його любив і поважав. Тут були М. Некрасов, М. Михайлов, М. Курочкін, Ф. Достоевський, М. Салтиков-Щедрін, М. Лесков, І. Панаєв, проф. О. Пипін, О. Афанасьєв-Чужбинський, Л. Жемчужников, брати Лазаревські та багато інших шанувальників таланту поета і його друзів. Прощальне слово виголосили П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров, поляк В. Хорошевський, російський поет М. Курочкін. Всі говорили проникливі слова, що свідчили про їх глибоку шану до Шевченка і розуміння того, яку людину втратила Україна. Почуття всіх прихильників поета висловив художник Лев Жемчужников: "Тяжко, невимовно тяжко було останнє прощання; але, не зважаючи на те, якесь відрадне почуття і свіжість віяли на душу. Туга усіх переняла!.. Побожність до померлого і незрушена тиша стояли навкруги. Щира любов і поважання до Шевченка міцно сприятелювали усіх" [58, с. 593–594]. М. Некрасов, прийшовши додому, написав вірш "На смерть Шевченка", у якому розкрив всю тяжку біографію поета. У день поховання у деяких містах України відправили панахиди.

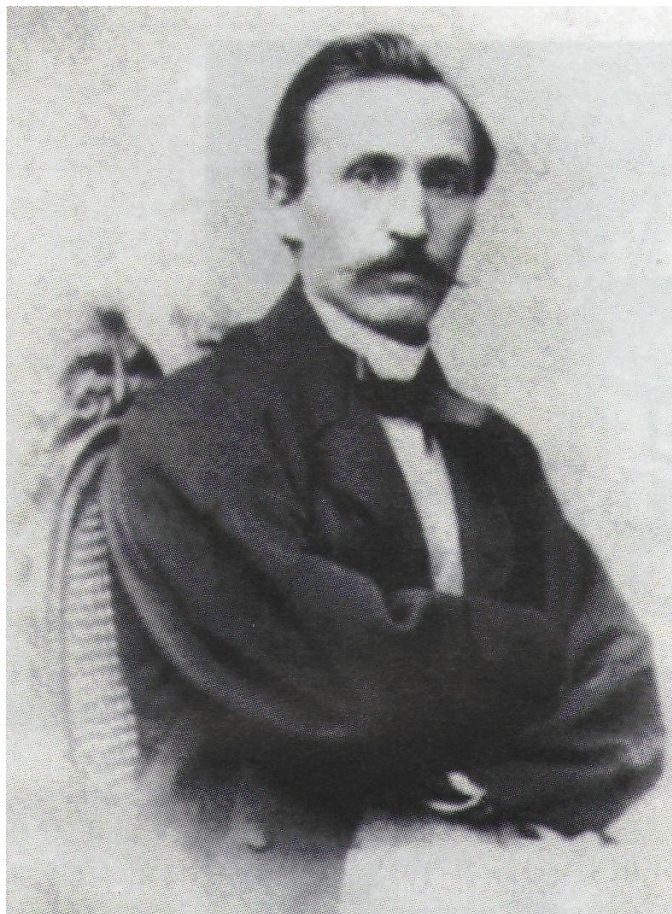

В. О. Петухов.

Похорони Шевченка на Смоленському цвинтарі у Петербурзі. 1949

Після похорону на квартирі М. Лазаревського зібралися друзі поета і вирішили питання про перезахоронення тіла Шевченка в Україні згідно з поетовим заповітом. 27 лютого 1861 р. М. Лазаревським було направлено прохання до петербурзького військового генерал-губернатора видати дозвіл на перевезення тіла Шевченка з Петербурга в Україну. В. Шевченко у листі до М. Лазаревського запропонував поховати тіло поета біля Канева, де брат купив ґрунт для садиби покійного [24, с. 334].

26 квітня розпочалося перевезення праху Шевченка. На Смоленському цвинтарі було піднято з могили труну поета і вкладено її в цинкову, а потім встановлено на спеціально зробленому возі. "Невимовно сумна, а величава була картина. Очі всіх, хто був, журливо дивилися на чорну труну. В усіх лица охмарені глибокою тугою та скорботами усіх пройняла одна думка: що оце остання хвилина прощання навіки з дорогим, любим поетом і чоловіком" [58, с. 598].

П. О. Куліш. Фото К. Байєра. 1867

Прощаючись з Шевченком, П. Куліш сказав слово, яке схвилювало всіх присутніх: "Що ж оце, батьку Тарасе!" Ти від'їжджаєш на Україну без червоної китайки, заслуги козацької? Чим же ти нижчий од тих козацьких лицарів, що червоною китайкою вкривалися, заслугою козацькою пишались? Ні один предок твій не сходив з сього світа без сієї останньої честі. Чи вже ж ти

чужим чуженицею вмер на чужині? Що ж про нас скажуть на Україні, як ми тебе вирядимо, не покритого червоною китайкою? Скажуть, що й ми такі перевертні, як ті дуки, що позабирали козацькі луки й луки... Ні, батьку! Ще не поперевадилися діти козацькі! Розкиньте ж, небожата, червоний цвіт славетний на чорній сумній домовині Тарасовій! Отепер їдь, батьку! Нехай земляки знають, що ми тут в столиці своєї святої старосвітщини не занедбали...

З'явися, батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою! – говорив Куліш потім в останній промові. – Та згромадь навкруги себе сліпих, глухих і без'язиких: нехай вони із мертвих уст твоїх почують твоє слово безсмертне та нехай, помиляючись, почнуть говорити непозиченою мовою!..

Наш єси, поете, а ми народ твій і духом твоїм ми дихатимемо ввіки і віки..." [58, с. 600].

Г. М. Честахівський

О. М. Лазаревський

Погодились супроводжувати домовину Шевченка в Україну молодший із братів Лазаревський Олександр та художник Григорій Честахівський, з яким останнім часом подружився поет [59]. По Миколаївській залізниці домовину привезли до Москви, а потім продовжили їхати кіньми поштовим трактом через Серпухів–Тулу–Орел–Волобуєво–Кошелівку–Дмитрівку–Упорой–Березівку–Севськ–Позняково–Толстодубово–Есмань–Глухів–Тулиголово–Кролевець–Алтинівку–Кич-Батурич-Доч. 4 травня домовину улюбленого поета зустрічали жителі Борзни. Знову тут зустрілися друзі – Тарас Шевченко і Віктор Забіла. Віктор Миколайович з глибоким сумом довідався про смерть свого вірного товариша. "Коли в травні 1861 року в Борзни готувались до урочистої зустрічі тіла Шевченка, – згадував сучасник тих подій М. Білозерський, – В. М. Забіла особливо метушився: на вулиці до нього підійшов старий учитель повітового училища С-кий і звернувся до Забіли з таким розпитуванням: "Дак кого се везимуть у свинцевому гробі?" – "Шев-

ченка", – відповів Забіла. "Хто він такий? – "Коваль" – "Дак за що везимуть так далеко?" – "За те, що добре кував". Учитель і рот роззявив від здивування: "А-а!.." [3, с. 167].

На ніч труну розмістили на цвинтарі церкви Різдва Богородиці, а вранці в селі Оленівка Борзнянського повіту, де бував Шевченко у 1847 р., священники обох оленівських церков відправили панахиду. Віктор Забіла не відходив від домовини друга і супроводжував його до Канева, де разом з селянами упорядкував могилу.

5 квітня траурна процесія прибула до Ніжина. У спогадах М. Білозерського читаємо: "У Ніжині зустріч була особливо урочиста: назустріч вийшли всі цехові із значками, ліцеїсти та гімназисти" [3, с. 168].

Спасо-Преображенська церква у Ніжині (сучасний вигляд)

Пам'ятний знак про панахиду по Шевченку біля храму

Траурна колісниця, прикрашена вінками – лавровим петербурзьким і миртовим орловським, – в'їхала на подвір'я Свято-Преображенської церкви, що стояла на Московській вулиці у Новому місті. Тут відправили панахиду, на яку прийшло багато людей. Окремо стояли студенти Ніжинського юридичного ліцею кн. Безбородька та учні класичної гімназії, яка існувала при ньому. Студентів та учнів міг супроводжувати інспектор ліцею О. Г. Андрієвський. Очевидно, тут був присутній і директор навчальних закладів Є. П. Стеблін-Камінський, який в юності виховувався під безпосереднім впливом друга батька, письменника Івана Котляревського, захоплювався літературою. Тож така важлива подія, як перепоховання Шевченка, не могла пройти повз нього. Професором словесності працював О. М. Белобров, який цікавився українським фольклором, а професорами права – І. Максимович, М. Д. Затиркевич, К. О. Царевський та ін. На перших-третіх курсах навчався всього 61 студент. Всі вони, мабуть, і були на цій скорботній панахиді. Як вказує російський письменник і журналіст В. Толбін, співробітник журналу "Искра", ніжинські студенти прикріпили до труни вінки і квіти. Церковна процесія версти дві супроводжувала труну Шевченка, яку провезли по Московській, Мостовій (нині Гоголівській) і Київському шляху (нині Шевченка) до Носівської дороги. На жаль, на траурну церемонію не потрапив ще один представник Ніжинської вищої школи письменник Леонід Іванович (1827–1893). Він їхав із Чернігова, щоб поклонитися праху поета, якого дуже поважав. У листі до О. Кониського 11 травня 1861 р. Леонід Глібов писав: "Шевченко провезли через Нежин 5 мая, куда я ездил для встречи – и опоздал. По возможности, и без нас отдали подобающую честь нашему Кобзарю. Провожали церемониально до заставы, положили венок на гроб" [60, с. 357].

Фото біля труни Т. Г. Шевченка. 1861

З Києва прах Шевченка на пароплаві "Кременчук" перевезли до Канева, де на Чернечій горі його поховали у присутності супровідників О. Лазаревського, Г. Честахівського, а також братів і сестри поета, художника І. Сошенка

та М. Чалого з дружинами, В. Забіли студентів та гімназистів, М. Чалий тоді сказав: "Слава этого имени не умрет в потомстве. Оно будет жить в народе долго, долго и исчезнет разве только с последним звуком малороссийской песни, а народная песнь не умирает. Не умрут вместе с нею и произведения нашего народного поэта! В них, как в фокусе, соединились, с одной стороны, все красоты, вся сила и все богатство украинского языка, а с другой – глубокое чувство и энергия характера, свойственные малорусскому племени; в них – безыскусственная прелесть и простота народных песен – рядом с высокою художественностью произведений, принадлежавших периоду высшей цивилизации... Поэзия Шевченко завоевала нам право литературного гражданства, громко заявив и свой голос в семье славянских народностей" [Киевский телеграф. – 1961. – № 37].

М. Максимович у ці скорботні дні написав вірша, із якого подаємо заключні рядки.

Вічна пам'ять тобі, друже, –
Кобзарю єдиний,
Твоя пісня, твоя слава
Не вмере, не загине [61, с. 357].

У віковіччя спадщини Шевченка

Поховавши Шевченка, його вірні друзі почали збирати все те, що було пов'язане з його життям і творчістю. Одразу після смерті поета всі його речі передавалися родичам. Але в зв'язку з тим, що вони знаходились далеко, то на їхнє прохання Рада Академії мистецтв з дозволу управи благочиння передала речі Шевченка М. Лазаревському. Поліцією був зроблений їх опис. М. Лазаревський завів спеціальний зошит, у якому фіксував всі грошові операції про продаж речей відповідно до прохання родичів.

У травні 1861 р. М. Лазаревський тричі опублікував оголошення в "Петербуржских ведомостях": "Уповноважений від спадкоємців Т. Г. Шевченка запрошує п.п. художників і знайомих Тараса Григоровича на купівлю залишених після його смерті різних малюнків і предметів для живопису у неділю, 21 травня з 11 до 3 години дня в кв. Лазаревського, на 5 лінії на Василівському острові проти Академії мистецтв, в будинку Вороніна кв. № 5" [62, с. 261–262].

М. Лазаревський турбувався про те, щоб твори Шевченка потрапили до людей, які б зберегли пам'ять про художника і поета, а тому підтримував будь-яку ініціативу, яка йшла в цьому напрямку. Збереглося чимало листів М. Лазаревського, які засвідчують його різнобічну роботу з організації пам'ятних заходів, а також видання і зберігання творів поета.

Показовим у цьому відношенні є лист М. Лазаревського до дружини П. Куліша Олександри Михайлівни (Ганни Барвінок) від 9 січня 1863 р.,

надісланого із Москви, де він був у службових справах: "Ви, мабуть, уже знаєте, що за видання "Кобзаря" береться М. К. Чалий, про що я на днях тільки встиг відповісти В. Г. Шевченку і на днях висилаю йому всі прозові твори (російські повісті) Тараса і його книгу (поезії) у його розпорядження; а щоденник, який належить мені, останнє видання "Кобзаря", виправлене Тарасом, різні відомості до його біографії і маленьку книжечку, написану в степу (подаровану теж мені, але яку, як і щоденник, я не вважаю своїми, а належними всім і особливо потомству), я обіцяв вислати на деякий час лише тоді, коли Чалий остаточно скаже, що він береться за видання, а В. Г. Шевченко оголосить мені, на яких підставах і умов вони це роблять. Багато віршів, розміщених у маленькій книжечці, що ніде не друкувалися, цю дорожню книжечку я тільки на днях продивився; вона збереглася разом з іншими моїми цікавими паперами далеко від Москви в глушині і тепер перевезена сюди. На цю книжечку багато хто заявляв свої права, але я вважаю цілком справедливо не віддавати її нікому із приватних осіб" [61, с. 40–41].

Первісний вигляд могили Т. Шевченка у Каневі. Фото 1861

М. Лазаревський продовжує цікавитись, як іде впорядкування могили, встановлення чугунного хреста, розповсюдження "Букваря" для народних училищ і збір грошей. Він вважає, що необхідно здійснити нові видання "Кобзаря" й інших творів, особливо тими, хто його добре знав особисто.

Листи М. Лазаревського до О. М. Куліш дають можливість уявити, які складнощі постали перед другом Шевченка, пов'язані з виданням книги творів поета, яку підготували до друку М. Костомаров і Г. Вашкевич.

М. Лазаревський слідкував і за виступами преси, пов'язаними з Шевченком, і відверто реагував на факти, які не відповідали дійсності. І коли в 1863 р. Петро Мартос опублікував свої "Епізоди із життя Шевченкового" у "Вестнике Юго-Западной и Западной России" (1863, № 4, ред. К. Говорський), сповнені злоби і несправедливих обвинувачень на адресу Шевченка, Михайло Лазаревський опублікував статтю в газеті "С.-Петербургские ведомости", в якій розвінчав наклепницькі заяви захисника панівних класів, кріпосників, який дорікав Шевченку, що він написав багато віршів, "на жаль, в обурливому дусі, котрі, як я й передбачав, довели його до нещастя", принижував поета, заявляючи, що "з хама не буде пана", звинувачував, що поет ненавидів панство "від заздрості" до "багатства". Докір П. Мартоса, заявляв М. Лазаревський, "це найкращий доказ, що він його зовсім не знав. Шевченко з приїзду, після амністії його, в Петербург і до самої смерті майже весь час проживав зі мною, і я дуже добре знаю, та знають це й інші, що він був, як кажуть, безсеребреник і більшу частину зароблених грошей одсилав своїм рідним, що були тоді в кріпацтві, і часто допомагав іншим бідним".

М. Лазаревський переконливо відкинув усі звинувачення, заявивши: "Нехай би п. Мартос поставив себе в становище Шевченка і подумав як слід, чи зміг би він з такою твердістю і покорою перенести всі злигодні, що випали на долю Шевченка, і залишитися такою чесною людиною, як він був" [63]. Використовуючи порівняння самого Мартоса, автор статті зміг показати його низькі моральні якості, убогі тваринні зазіхання стати на більш високий суспільний щабель, М. Лазаревський спростовує і ту визначальну роль, яку відіграв начебто П. Мартос у житті і творчій долі Шевченка, показує на конкретних прикладах перебільшене значення П. Мартоса і в друкуванні творів, і у самих відносинах.

Заявляючи, що він не раз застерігав поета бути обережним і передбачливим, не кидатися образливими фразами, "але тоді, – нагадує П. Мартос, – Шевченко розгнівався на мене до того, що відвідуючи потім наші місця, не схотів навіть зайти до мене, і я ніде з ним не зустрівся". П. Мартос так і не зрозумів, чому між ним і поетом обірвалися зв'язки і Шевченку так і не захотілося заїхати до нього у село Івахніки Лохвицького повіту, хоча був у самому повітовому місті та в селі Ісківці у О. Афанасьєва-Чужбинського.

А. Костенко, який детально проаналізував ці обидві публікації у своєму нарисі "Шевченко в мемуарах" (К., 1965), писав про виступ М. Лазаревського: "Його яскраві й незаперечні доводи, здебільшого почерпнуті з власних спостережень над життям письменника, в свій час відіграли велику роль в боротьбі за Шевченка. Ця стаття мусить бути віднесена до видатних мемуарно-публіцистичних документів" [15, с. 65].

Михайло Лазаревський до кінця свого життя боровся за Шевченка, доводив на конкретних фактах чистоту помислів поета, його відданість Україні і її народу, боротьбі за його свободу від кріпацької неволі. І шкода, що він так рано пішов із життя у 1867 р., проживши всього 49 років. Юний друг Шевченка Григорій Честахівський писав матері М. Лазаревського: "Мені дуже чутке

Ваше горе і щільно припада до серця мого... ще давно знав я від доброго Тараса Григоровича Шевченка, що у Вашій сім'ї Михайло Матвійович передовою зіркою ясніше світив ласкою і щирою любов'ю у Ваше материнське серце" [61, с. 49].

Відзначення пам'яті Шевченка

Демократична громадськість України ще у 1913 р. почала готуватися до відзначення пам'яті Шевченка – 100-річчя від дня народження поета. Планувалось відкрити йому пам'ятник у Києві, були представлені проекти. В багатьох містах почали збирати кошти на його встановлення, в Ніжині, як свідчить його жителька Л. С. Кулжинська, цим займалася видатна українська актриса М. К. Заньковецька, яка проживала в місті [64]. Проте незадовго до ювілею міністр внутрішніх справ Росії заборонив не лише встановлення пам'ятника, а й відзначення ювілею, який планувалося провести 25 лютого 1914 р. В багатьох містах Російської імперії прокотилися протести проти цієї ганебної заборони. На цій хвилі три фракції IV Державної думи (трудовики, до якої входили селяни і дрібна міська буржуазія), кадети (представники ліберально-монархічної буржуазії), соціал-демократи (представники робітничих мас)) виступили з запитом до голови ради міністрів про заборону вшанування пам'яті Шевченка!

*М. К. Заньковецька зі студентами
Історико-філологічного інституту кн. Безбородька*

Незважаючи на репресії, відзначення пам'яті великого письменника відбулося в різних місцях і по-різному. Так, студенти Історико-філологічного інституту кн. Безбородька в Ніжині взяли участь у підготовці до святкування 100-річчя від дня народження Шевченка.

Разом з видатною українською актрисою Марією Заньковецькою, яка проживала в Ніжині, була складена програма. Марія Костянтинівна запропонувала поставити п'єсу Шевченка "Назар Стодоля" [66]. Але царський уряд заборонив вшановувати українського поета. Чернігівський губернатор не дозволив організувати публічно ювілейний вечір. Ось як про це розповідає у своїх спогадах студент М. І. Митрофанов: "Професор В. І. Резанов на лекції про життя В. А. Жуковського говорив, що поет був причетний до викупу Т. Шевченка на волю. Але ні слова не сказав про ювілей, що наближався. І студенти запитали, як будуть проходити святкування, хто буде виступати з доповідями. І професор відповів: "Нічого цього не буде". – "Чому? Хіба поезія Шевченка не заслуговує такого ушанування?" "Як поет, – відповів Володимир Іванович, – Шевченко безсумнівно заслуговує ушанування. Проте як політичний діяч Малоросії, він і тепер небезпечний. То ж міністерство категорично заборонило будь-які ушанування, в тому числі і в студентських гуртках" (Із архіву автора монографії).

Зі свого боку студенти-українці через професорів П. Г. Ласкоронського, П. В. Тихомирова, Г. А. Максимовича з'ясували, чи не дозволить дирекція інституту влаштувати ювілейний вечір внутрішнім порядком без дозволу губернатора. Проте директор категорично відмовив це робити. І тоді студенти вирішили нелегально провести святкування ювілею Шевченка. Як згадував колишній вихованець Ніжинського історико-філологічного інституту Петро Волинський, пізніше професор Київського педінституту, 25 лютого (9 березня) 1914 р. в одній із аудиторій навчального закладу зібралися студенти. Доповідь зробив Микола Волинський, проспівали "Заповіт", "Думи мої, думи мої", дві пісні з поеми "Гамалія", прочитали уривки з поеми "Сон", поему "Чернець". На цьому вечорі було близько 30 студентів. Організаторами зібрання були студенти Михайло Гордецький, Іван Капустянський, Іван Дума, Никанор Вишневецький, Дмитро Заліський, Опанас Білич, брати Микола і Петро Волинські.

Зі свого боку студенти-росіяни теж таємно провели подібний захід. Вони добре розуміли, коли поліція довідається про це, то їх заарештують. І все ж студенти не злякалися, але посилили конспірацію. Крім М. І. Митрофанова, який розповів про це у своїх спогадах, на святкуванні ювілею Шевченка були присутні І. С. Дума, А. П. Рябов, Н. А. Садовський, С. Н. Суєтин, А. С. Зарубкінський, І. В. Дижін. На вечір запросили також двох нижньогородців Є. А. Золотова, М. А. Магницького, які проживали на квартирах. Це святкування відбулося 24 лютого (8 березня) у тихий, світлий, трохи морозний вечір. Черговий викладач С. Н. Купич майже не перевіряв кімнат, а займався своїми перекладами латинських текстів, які дуже любив, тому захід проходив у

спокійній обстановці. З доповіддю виступив Іван Дума, цитуючи при цьому багато віршів Шевченка. Прозвучав і повний текст "Заповіту", який розповсюджувався у списках. Для всіх учасників цих двох таємних шевченківських вечорів цей захід мав для них велике значення, і Шевченко навечно увійшов у їх життя.

Місцева газета розмістила статтю М. Волинського про Т. Шевченка. Студенти надіслали телеграму в Київ, яка була надрукована в газеті "Рада": "Разом з усією Україною співаємо гімна Великому Кобзареві і протестуємо проти насильства, яке чинять вороги" [67]. Жандармерія довідалась про організацію шевченківського вечора і розпочала слідство. Найбільш активного організатора ювілею Шевченка Миколу Волинського було виключено з інституту. Як згадує студент Дмитро Заліський, пізніше заслужений вчитель УРСР, у квітні 1914 р. його та однокурсників Данчевського і Свистельникова викликали на пояснення до директора інституту Й. Е. Леціуса, який заявив: "У лютому місяці я був у попечителя округу в Києві [Деревицького – Г. С.] і попечитель, показавши мені газету "Киевская мысль", звернув мою увагу на рядки, підкреслені червоним олівцем, де було сказано, що на адресу комітету по увіковіченню пам'яті великого українського поета Т. Г. Шевченка отримана вітальна телеграма від студентів Ніжинського історико-філологічного інституту. Попечитель округу наказав мені довідатись і сповістити йому прізвища студентів, які послали це привітання. Це розпорядження я передав відповідним органам. І ось мені сповістили, що цю телеграму послали ви – троє".

Директор також попередив, що шуткувати з цим не можна, адже попечитель округу може наробити неприємностей під час розподілу на вчительські посади, бо всі через декілька місяців закінчували інститут.

Необхідно було цю ситуацію з'ясувати у поліцмейстера Ніжина. На зустрічі з ним Д. Заліський пояснював, що "дані агентури носять зовсім випадковий характер, а саме: студент Данчевський – метушлива молода людина, любив брати участь в усіх загальноінститутських починаннях; студент Свистельников – активний учасник вечорів, на яких виступав з декламаціями, але він же один з членів правління студентської бібліотеки, запеклий противник випускування українських видань. Заліський – часто виступав на вечорах з виконанням українських пісень. Ці особи з протилежними поглядами. Що їх зв'яже? Участь в громадському житті інституту. А це не дає ще права вважати, що ці особи – автори телеграми".

На це поліцмейстер відповів, що інформація отримана від людини, яка близько стояла до студентського життя. Проте прокурор не дозволив видати на пошті оригінал телеграми, бо не знаходив причини забороняти посилати її на адресу Шевченківського комітету. Так ця справа з трьома студентами і була закрита [Архів інституту].

Лютнева демократична революція 1917 р. в Російській імперії сколихнула національно-визвольний рух, утворення органів самоврядування. У

березні цього року в Києві виникла Центральна рада на чолі з Михайлом Грушевським, яку підтримали на місцях. Активну роль у суспільно-громадському житті м. Ніжина брали студенти Історико-філологічного інституту кн. Безбородька. Вони не стояли осторонь і від подій, пов'язаних з відродженням національно-визвольного руху в місті та регіоні. Очолив його активний учасник цього руху студент інституту Іпполіт Ковалевський, який разом з Л. Іванухою були делегатами Всеукраїнського національного з'їзду в м. Києві. Повернувшись до Ніжина, вони 9 квітня 1917 р. скликали Українське віче, на якому виступили з доповідями про негайну українізацію шкіл, про організацію "Просвіти". Неоднозначно вирішувалися питання про державність України. І. Ковалевський видав брошуру під назвою "Хто ми, що ми і чого хочемо", в якій автор обґрунтовував право України й українців на автономію, а потім – і самостійну державу.

Студент І. Ковалевський

На хвилі національного відродження з ініціативи І. Ковалевського була проведена панахида по Шевченку 16 квітня 1917 р. Газета "Известия Нежинского общественного комитета" (1917, № 12) сповіщала: "На східці каплиці зійшов священник, із усюди неслась хвала новому життю борцям за волю, хвала Тарасу. Це вперше за кількасот років всюди залунало прилюдне рідне слово. Несподівано панахида перетворилась в маніфестацію національних почуттів".

Саме в цей час міський парк був перейменований із "Миколаївського" на "Шевченківський".

У 20-х рр. ХХ ст. у Ніжинському інституті народної освіти була сформована науково-дослідна кафедра історії культури і мови, яка займалась підготовкою кадрів для вищої школи. Її керівник член-кор. АН СРСР В. І. Резанов виступив не тільки пропагандистом творчості Шевченка, а його дослідником, про що свідчать його статті.

Публікації про Шевченка в цей період підготували М. Волинський у ніжинській газеті "Червоне слово", О. Грузинський ("Тарас Шевченко в його відношенні до Ніжина та Ніжинщини, ("Известия Нежинского исполкома". – 1920. – 9 марта), С. Кузуб ("Історія цензурного "Кобзаря") (Більшовик. – 1924. – 11 березня) та інші.

Викладачі та студенти Ніжинського педагогічного інституту у 1939 р. включилися у підготовку до святкування 125-ліття від дня народження Шевченка. Був створений Шевченківський комітет. Завідувач кафедри української літератури, доцент, поет, твори якого цинили П. Тичина та В. Сосюра, Микола Сайко виступив з доповіддю "Політична сатира у творах Т. Шевченка". Відбувся великий концерт.

Молоді поети літературної студії інституту написали свої ліричні твори. Студент О. Ющенко, пізніше відомий письменник, прочитав свій вірш:

І родилося слово бунтарське
І летіло в простори ланів,
Било в палаци гнівно у панські
І відбій той громами гримів.
Те невтомне зривалося слово
З уст поета, із уст Кобзаря,
Про сім'ю і про вільну й про нову
Засвітилася думка-зоря.
А із думки, із вогника зірки
Розгорався великий пожар... [68].

Ювілей Шевченка відзначала вся країна. У Києві проходив святковий пленум Спілки письменників СРСР. 3 травня на пероні київського вокзалу представники громадськості України зустрічали 143 літераторів із Москви, Ленінграда та інших куточків Радянського Союзу на чолі з головою Спілки письменників СРСР Олександром Фадєєвим. По дорозі в Київ членів Правління СП СРСР в Конотопі зустрічали представники Шевченківського комітету України. Там відбувся мітинг. Невелика зупинка була зроблена в Ніжині, де відомих літераторів вітав директор інституту І. М. Гречко, студенти. На мітингу виступив поет О. Жаров.

Студенти з хвилюванням слухали на мітингу на вокзалі виступ О. Фадєєва, який сказав: "В жодній країні світу, крім нашої, неможливі такі свята культури... Колишній кріпосний раб Шевченко наважився голосно сказати слово протесту проти царів і гнобителів. Саме ім'я Шевченка в царській Росії піддавалось знищенню. Але народ зберіг це ім'я, зберіг творчість свого кобзаря. Це ім'я кріпака і солдата з серцем орла сяє нині на вершинах людства" [69].

*Письменник О. Толстой під час зустрічі зі студентами
Ніжинського педінституту на вокзалі, 4 травня 1939 р.
На передньому плані ректор інституту І. М. Гречко*

Наступного дня з групою делегатів письменників їхав автор роману "Петро І" Олексій Толстой, якого палко зустрічали студенти. Збереглася фотографія, на якій зображено письменника з представниками Ніжинської вищої школи.

Широко відзначали в Ніжинському педагогічному інституті ім. М. В. Гоголя 100-ліття від дня смерті (1951 р.) та 150-ліття від дня народження Шевченка (1964 р.). Напередодні в приміщенні інституту художником П. Орлом була оформлена велика Шевченківська аудиторія, яка існує до цього часу. Дуже складним виявився процес створення портрета Шевченка. Хоча за основу була взята картина М. Божія, проте передати в техніці сграфіто було важко. Лаконічними графічними плямами і лініями треба було розкрити характер, пластику образу. І все ж П. Орел впорався з цим складним завданням.

У Шевченківській аудиторії

Наукова конференція та святковий концерт продемонстрували велику шану ніжинців до світлої пам'яті видатного письменника, життєва і творча доля якого була пов'язана з Ніжинською вищою школою.

9–10 березня 1973 р. у Ніжинському педагогічному інституті ім. М. В. Гоголя разом з Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР була проведена традиційна XXI наукова Шевченківська конференція, на яку з'їхалися вчені з багатьох республік Радянського Союзу. Конференцію вступним словом відкрив ректор ніжинського вишу доцент В. Горбач. На пленарному засіданні прозвучали доповіді членів-кор. АН УРСР Є. Кирилюка "Слово Шевченка єднає народи" і Є. Шабліовського "Інтернаціональне значення творчості Шевченка" та інших. На цій конференції виступили також доповіді ніжинці, зокрема доценти Г. Неділько "Особа і народ в історичних творах Гоголя і Шевченка" та А. Гулак "Шевченко і Даль".

Учасники XXI Шевченківської конференції у Ніжині. 1973

Доповідачі на XXI Шевченківській конференції у Ніжині

Відомі шевченкознавці Є. Кирилук, Є. Шаблювський, А. Недзвідський з членами літературної студії філологічного факультету та їх керівником П. Сердюком. 1973

Ніжинське шевченкознавство

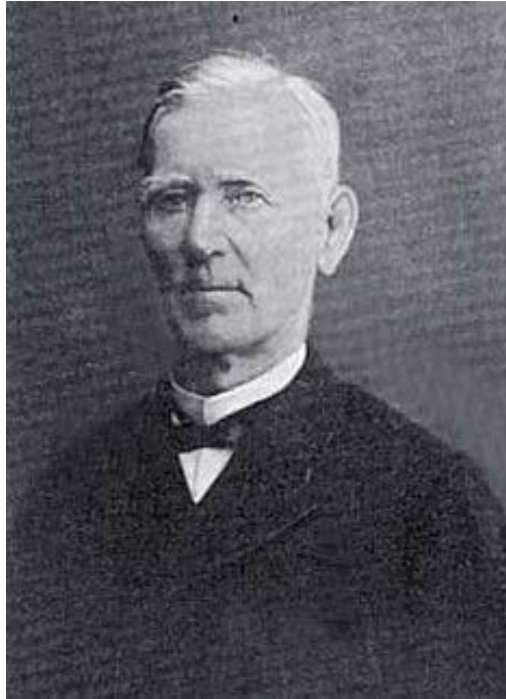
За життя Т. Шевченка викладачі і студенти Ніжинської вищої школи майже не відгукувалися на появу творів поета. Крім рецензії на "Кобзар" (1840) та поему "Гайдамаки" (1841) випускника фізико-математичного ліцею кн. Безбородька Олександра Афанасьєва-Чужбинського, в якій він високо оцінює твори письменника, та статті колишнього викладача латинської мови Гімназії вищих наук, а через деякий час інспектора Юридичного ліцею, досить плідного письменника третього ряду Івана Кулжинського, майже нічого не з'явилося у друці. До речі, відомо, що І. Кулжинський у своїй книзі "О зарождающейся так называемой малороссийской литературе" (1863) доводить слідом за Валуєвим та йому подібним, що ніякої української мови не існує, що її вигадали українофіли, а на терені Малоросії розповсюджується "испорчена" російська мова. А звідси випливає, що немає і ніякої української літератури, "для існування якої ніколи не було і не буде ніякої історичної, розумової необхідності" [70]. Тому І. Кулжинський, навівши спочатку декілька рядків із поеми "Єретик", ставить питання: "Невже це вірші? Невже це поезії?.. Пани українофіли! Хоча цим відзначте пам'ять Шевченка! Не називайте його поетом" [70, с. 23]. І далі намагається довести, що всі твори Кобзаря не мають ніякої художньої вартості, що "Гамалія" і "Тарасова ніч" – це ніякі не поеми, а "рублені віршоподібні рядки прози без будь-якої поетичної мелодії і гармонії" [70, с. 17]. З цих же позицій "критик" підходить і до оцінки "Букваря южнорусского" Т. Шевченка, якому належить значне місце в історії організації недільних шкіл в Україні.

В дусі І. Кулжинського оцінює творчість Кобзаря і П. Мартос у своїй статті "Эпизоды из жизни Шевченко" [71], про яку ми вже згадували у попередньому розділі книги. Як відмітив відомий український літературознавець, дослідник історії українського шевченкознавства М. П. Комишанченко, "наклепницька стаття П. Мартоса... не тільки фальсифікувала життєвий шлях Кобзаря, не лише спотворювала творчість поета, а й глумилася над його світлою пам'яттю" [72].

Як ми вказували вище, на захист поета виступив Михайло Лазаревський, опублікувавши в газеті "Санкт-Петербургские ведомости" статтю "Ответ на статью П. М-са", в якій ґрунтовно відкинув всі вигадки наклепу.

У 1869–1875 рр. директором Юридичного ліцею князя Безбородька у Ніжині працював Михайло Корнійович Чалий, який у 1859 р. познайомився з Шевченком у Києві на квартирі художника І. Сошенка. Після цього поет був у М. Чалого вдома, прогулювався по місту, на схилах Дніпра, вів розмови про літературу та мистецтво, пізніше подарував йому свій "Кобзар". Після смерті поета проводжав його до останньої могили в Каневі. З цього

часу М. Чалий виявляв особливий інтерес до творчості Шевченка, збирав найрізноманітніший матеріал: автографи, спогади, документи.

М. К. Чалий

Виступ М. Чалого на похороні Шевченка був визначальним, бо він вказав на основне в творчості поета: на безсмертність його творів, на їх народний характер, пісенність, на глибину почуттів, які так притаманні українському народу. М. Чалий зазначив, що поезія Шевченка "завоювала право на літературне громадянство, голосно заявивши і свій голос у сім'ї слов'янських народностей" [3, с. 391].

У 1862 р. на сторінках журналу "Основа" М. Чалий опублікував "Новые материалы к биографии Т. Г. Шевченко". Їх автор звертався до всіх співвітчизників, які спілкувалися з поетом, зберегти все до дрібниць про цього самотнього народного співця, який належить до визначних діячів останнього часу.

Перебуваючи у Ніжині, М. Чалий продовжував збирати матеріал про поета і на його основі опублікував через двадцять років книгу "Жизнь и произведения Тараса Шевченко (Свод материалов для его биографии)" (1882), яка започаткувала наукову біографію великого українського поета. Вона неповна, але заклала основи для подальшого зібрання матеріалів і нового осмислення творчості Шевченка. Вона знайшла свою позитивну оцінку у критичній літературі про поета [72, с. 312–320]. Додамо, що М. Чалий уже після Ніжина опублікував у журналі "Киевская старина" декілька статей про Шевченка, а також спогади про поета зі своїми коментарями.

До речі, крім матеріалів М. Чалого у "Киевской старине", з'явилися й інші публікації про Шевченка. Це були переважно спогади сучасників.

З квітня 1897 р. на музично-літературному зібранні Товариства любителів російської словесності виступив з промовою "Шевченко в кругу народних поетов" у майбутньому директор Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині, відомий літературознавець, мистецтвознавець, філософ Іван Іванович Іванов, який ознайомився з "Кобзарем" Шевченка, що вийшов у С.-Петербурзі у 1884 р. Як прекрасний знавець російської і західноєвропейської літератури промовець вписав ім'я і творчість українського письменника в контекст представників цієї літератури, роздумуючи, а що являє собою народний поет, в чому особливість його творчості і популярності серед читачів. "Бути народним поетом, – стверджує І. І. Іванов, – завдання дещо інше, ніж взагалі – поетом і письменником... Історія не знає жодного справді народного поета без драматичної долі" [73]. І літературознавець посилається на долю Гете, Беранже, на зміни відношень у суспільстві до цих талановитих письменників, коли уже після смерті приходить до них слава. "Як подорожуючий, вимучений спрагою, припадає до джерела, – пише І. І. Іванов про Беранже, – так вся французька нація спрямована за удачливим співцем, – і над чим вона ще так недавно сміялась, що ненавиділа, – тепер для неї було священним і великим" [73, с. 199].

I. I. Іванов

Зробивши такий екскурс у роздуми про народність поета, літературознавець переходить до осмислення особистості Шевченка і його творчості, спираючись на прочитані вірші та поеми поета. Уже в перших рядках тексту дослідник ставить питання: "А на кого поет може розраховувати, віддаючи своє серце українській музі?" І тут же відповідає: на українську мову, якою пише свої твори поет і яку великоруси сприймають як "забавний жаргон анекдотов и плясовых куплетов для малорусской интеллигенции, ибо это говор мужиков, рабов недостойный панских уст. И чем просвещеннее и либеральнее малорусский пан, тем глубже он презирает хлопское невежество и дикость. Даже когда увлекающиеся паньчи решатся подписаться на поэму Шевченко, они потребуют, чтоб их имя не оповещалось публике на "мужицкой книжке" [73, с. 204].

Далі проф. І. І. Іванов доводить, що не лише мова поета, яка зусібіч дискредитується, а і зміст його творів не сприймається, бо Шевченко присвячує свої твори боротьбі українського народу за свободу. Але в очах поміщиків та дворянської інтелігенції це не протест цілої нації, а бунт пригніченого нижчого класу, і цей бунт сприймається як злочин, зрада не лише в очах Польщі, а і привілейованою частиною суспільства. Професор звертає увагу, що всі герої поем Шевченка – Желізняк, Гонта та інші, піднімаючи знамена народної свободи, зверталися винятково до народних мас, до простих людей, яких зверхньо називали хлопами. "І лише в таких рухах, пов'язаних з подібними іменами, – підкреслює І. І. Іванов, – і виразилася народна сила України" [73, с. 202].

В промові професора чітко була сформована думка про те, що свої твори Шевченко адресував простому народу, за долю якого переживав і страждав. Порівнюючи з іншими народними поетами, промовець підкреслював, що Шевченко дещо більше, ніж вони, це "воплощенный дух народа,

свого рода мікрокосм народних стихий" [73, с. 202]. Поет, пов'язавши свою долю з простим народом, залишиться з ним навіки. І це він робить свідомо.

Завершуючи роздуми про тяжку долю Шевченка, проф. І. І. Іванов зупинився на особливостях поетики його творів. Порівняно з іншими поетами, які описують екзотичні місця, засвідчує літературознавець, Шевченко начебто програє, бо він використовує з природи лише декілька назв – явір, калина, верба, хміль, тополя, мак, Дніпро у різному його стані – бурхливий, сердитий, сивий, спінений, рідше вживає слово море, частіше – степи і могили, ось і все, що пов'язане з пейзажем. Але сила Шевченка не в описі екзотичних куточків, краси, а в передачі душевного стану, явищ природи, її настроїв. Бо для поета явір чи верба – це не лише явища природи, а передача стану того чи іншого почуття цієї самої природи. Природа у Шевченка – це живе, мисляче і чутливе єство, і поет тонко пояснює, як і в чому виявляється її настроїв. "Разве вы не видите, – ива, склонившаяся над водой, – живая грусть и душевная истома, пышный мак, наоборот, сияющее счастье, зеленый хмель – беззаботная молодость, а явор – неутолимая тоска по утраченному счастью" [73, с. 207]. Поза увагою вченого не залишається і образ калини, яка в поезії виступає емблемою дівочого серця і дівочого щастя. А процитувавши рядки з вірша "В огороді біля броду / Маків цвіт не сходить", І. І. Іванов доречно пише: "И перед нами целая драма покинутой девушки, набросанная будто контурами, отрывочными чертами. Но каждая из них – тот непостижимый удар художественного резка, какой мгновенно мертвую ремесленную работу превращает в живое чудо-искусство" [73, с. 208]. Дослідника вразило уміння поета поєднувати природу і людську долю, наприклад тополю і долю Оксани. Аналізуючи сцену зустрічі дівчини і ворожки, професор зауважує, що це не ворожка, яка добре знається у своєму ремеслі, а це мудра, збагачена досвідом жінка, колись така ж бідолашна дівчина, а тепер мати, яка тішить чуже дівоче горе. І ніякий аналіз повніше і правдивіше не познайомить читача з духом національного генія, як ця народна билиця. І, підсумовуючи свої спостереження над мовою і художніми особливостями поезії Шевченка, професор підкреслив, що так зливати форму і зміст в одне ціле відчуття міг лише першокласний серцем художник. І тому стає зрозумілим, чому простий народ, заслуховуючись поемами Шевченка, дав точне визначення його літературної особистості – це той, хто пише про волю.

Аналізуючи поему "Гайдамаки", І. І. Іванов підкреслював, що народний поет завжди на боці тих, хто страждав і ступав на шлях боротьби за кращу долю. І поєднує його з народом, зазначає критик, глибоке знання їх страждань, які поет пережив сам, випив цю чашу до останньої краплини. Саме тому Шевченко і є народним поетом.

Завершуючи інформацію про промову І. І. Іванова, наведемо ще декілька його думок про шевченківський "Кобзар": "Пред нами небольшая книжка, но вы знаете, это – только отрывки великой реальной поэмы, будто издали донесшийся до вас шум грандиозной бури или случайно упавшие на

вас сквозь темную густую тьму лучи полуденного солнца... Нигде, действительно, такая сердечная непосредственность и человеческая простота не сливаются с таким достоинством души и таким благородством мысли... Здесь вы будто положили руку на больную грудь вашего друга или брата, и под нею бьется сердце не простого страдальца, а великое сердце великого народа. И нет живого человека, кто бы не ощутил этого трепета, но зато и трудная, далеко не всегда выполнимая задача передать и объяснить все, что подсказывает вам это сердце" [73, с. 214–215].

Промова проф. І. І. Іванова проникнута великою повагою до Шевченка як геніального поета і до українського народу, якому він присвятив своє поетичне слово. У російському літературознавстві – це одне із яскравих, емоційно написаних, з глибоким прочитанням художнього тексту досліджень, яке, на жаль, залишилось непоміченим у літературі про Шевченка 80–90-х рр. ХІХ ст. Промова, яка у збірнику читається уже як стаття, засвідчує, що автор ставить Шевченка вище всіх народних поетів, бо його твори відзначаються не лише багатством художнього відтворення дійсності, насиченого народною мелодикою, а й умінням передати устремління народу до волі, вказати на ті їх прояви, які часто зустрічалися в народі. Аналіз "Кобзаря" дав можливість побачити і відчути щирість та глибоку повагу автора статті до співця і виразника дум українського народу. А співставлення Шевченка з народними поетами інших народів дало можливість дослідникові з твердою впевненістю говорити, що український поет у цьому контексті з іншими є найвизначнішим співцем.

В. І. Рєзанов

100-річчя від дня народження Шевченка у 1914 р. не було відзначено якоюсь публікацією праці ніжинських науковців, бо існував царський указ про заборону святкування. Виступи і промова студентів, а також праці вчених Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька, на жаль, не виявлені. І лише на початку 1920 р. у місцевій пресі з'явилися статті професора О. С. Грузинського "Тарас Шевченко в його відношеннях до Ніжина і ніжинщини" [74], в якій вчений вперше говорить про відносини українського поета з Поліським краєм, а також колишнього студента інституту М. К. Волинського "Статті про Т. Г. Шевченка в газетах "Листок Роменської просвіти" (1918) [75].

У 1926 р. член-кореспондент Академії наук СРСР, завідувач науково-дослідної кафедри Ніжинського інституту народної освіти В. І. Резанов опублікував свій етюд "Т. Г. Шевченко і Я. Г. Кухаренко" [76], а професор О. І. Покровський, який працював у Ніжині у 1894–1905 рр. та 1922–1928 рр., – невелику статтю "Шевченко і Кабе" [77, с. 15–16]. В останній автор порівнює думку українського поета, взяту із його "Щоденника" від 27-го серпня 1857 р., коли той плив на пароплаві "Князь Пожарский" по Волзі: "Под влиянием скорбных, вопиющих звуков этого бедного вольноотпущенника пароход в ночном погребальном покое мне представляется каким-то огромным, глухо ревущим чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовой проглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фультон! И великий Уатт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете наше колоссальное гениальное дитя. Мое пророчество несомненно. Молю только многотерпеливого Господа умалить малую часть своего бездушного терпения" з подібними висловлюваннями, взятим із роману "Путешествие в Икарию" (1840) відомого французького публіциста, ідеолога утопічного "мирного комунізму" Етьєна Кабе.

Професор, наводячи уривки зі спільною думкою, зауважує, що про запозичення Шевченком думок у Кабе не може бути і мови, тут іде мова про *Les beaux esprits se rencontrent*.

Цим дослідник не обмежується і залучає ще декілька авторів, зокрема використовує слова із вірша "Von unten aus" (1846) німецького поета, члена спілки комуністів (1848), співробітника "Нової Рейнської газети", який входив до збірника революційних поезій, а також із статті "Початок кінця Австрії" (1847) Фрідріха Енгельса.

Ці порівняння слів Шевченка з подібними висловами різних громадських і культурних діячів не випадкові, бо у цей час професор-історик О. І. Покровський, який відзначався великою ерудицією і у своїх наукових дослідженнях часто виявляв свої знання не лише з фаху, а й філософії, соціології, етнології, що забезпечувало ґрунтовність його висновків, у 20-х рр. ХХ ст. захоплювався вивченням революційних ідей. Саме з цих позицій і зацікавила думка Шевченка про прийдешній час революційних змін.

Професор Ніжинського інституту соціального виховання (1930–1933 рр.) Є. О. Ненадкевич, який увійшов в історію українського літературознавства як шевченкознавець, першу свою статтю "Три великі поети слов'янства: Міцкевич, Пушкін, Шевченко перед пам'ятником Петра I" надрукував у журналі "Червоний шлях" у 1929 р. (№ 5–6) незадовго до свого переходу до Ніжина, де він почав завідувати кафедрою української літератури. У Ніжинському інституті вчений написав статтю "Про "Москалеву криницю" Шевченка [78, с. 209–218].

На жаль, Є. О. Ненадкевич не зміг розкрити свій таланти шевченкознавця, бо в інституті почалися репресії і його звільнили з роботи. Він зазнав політичних переслідувань (1933 р.), і лише у 50-х рр. професор написав ще декілька ґрунтовних праць про життя і творчість Шевченка.

У 1944–1947 рр. у Ніжинському педагогічному інституті імені М. Гоголя працював випускник Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (1914) професор Олександр Тихонович Бузинний, який очолював кафедру російської літератури. У нього було чимало праць з історії української літератури, в тому числі і стаття "Невідомий варіант "Хустини" Т. Г. Шевченка", написана ще у 1927 р.

У збірнику "Пам'яті Шевченка" (1944) з'явилась стаття доцента М. Плісецького "Патріотизм в поезії Шевченка", який згодом почав працювати професором у Ніжині. Стаття відповідала духові воєнного часу, боротьбі з фашистськими загарбниками. Автор звертав увагу на проблему любові поета до України, який мріяв бачити її вільною "без хлопа і без пана" ("Чернець"), щасливою і квітучою. При цьому він любив прославляти козацьку вільність, виступати проти будь-якого гноблення. Дослідник, спираючись на тексти багатьох творів Шевченка, інтерпретує їх у світлі нового історичного часу, стверджує, що полум'яні слова Кобзаря допомогли українському народові вистояти в період фашистської неволі і боротися проти німецьких загарбників на фронті, у партизанських загонах і у підпіллі.

Найбільш активним періодом в осмисленні творчості Шевченка були 60-ті рр., коли в країні відзначали 100-річчя від дня смерті Шевченка. У Ніжинському педагогічному інституті була проведена наукова конференція, і її матеріали були опубліковані у спеціальному збірнику, присвяченому цій даті. Статті торкалися найрізноманітніших питань. Доцент О. А. Білан у своїй розвідці "Традиції Т. Г. Шевченка у творчості українських радянських поетів", опираючись на твори П. Тичини, М. Рильського, А. Малишка, доводив, як в нових умовах відомі поети використовували надбання Кобзаря, вчилися у нього, як треба любити свою Вітчизну, філософськи утверджувати безсмертя народу та ідею дружби, створювати яскраві характери своїх героїв, засвоювати своєрідну оригінальність і поетичну самотність поезії Шевченка.

О. А. Білан

У 1964 р. у журналі "Радянське літературознавство" (№ 4) була опублікована інформаційна стаття О. А. Білана "До ювілею Шевченка", в якій розповідається про роботу ніжинців у зв'язку з відзначенням 150-річчя від дня народження великого українського поета.

Доцент М. М. Ярошенко у статті "Т. Г. Шевченко про виховання і освіту" розкрив педагогічні погляди українського поета, його освітні ідеї, пройняті гуманізмом, демократичністю, любов'ю до людини, повагою до праці. "Вивчаючи прогресивну педагогічну літературу і спостерігаючи за станом освіти і виховання тих часів, – зауважує дослідник, – він прийшов до висновку, що формування людини вимагає системи цілеспрямованих виховних впливів з боку школи, сім'ї і суспільного оточення" [80, с. 11]. Особливу роль у цьому Шевченко відводив матері – першій природній виховательці дитини. Доцент М. М. Ярошенко в статті зумів чітко окреслити ті найважливіші думки поета, що торкалися виховання дитини.

Викладач М. К. Мельник розкрив питання "Т. Г. Шевченко і музика", а Ю. А. Савченко – "Про увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка". У збірнику були також надруковані статті О. Й. Коцюби, Д. С. Наливайка, Г. Я. Неділька, праці яких заслуговують на окрему увагу.

Олександра (Леся) Йосипівна Коцюба працювала у Ніжинському педагогічному інституті ім. М. Гоголя з 1956 до 1974 р. на кафедрі української літератури, читала студентам курс усної народної творчості, була закохана у свій предмет і чимало своїх наукових праць присвятила їй. Тому і її стаття "Питання впливу Т. Г. Шевченка на Опанаса Марковича" [81, с. 24–37] торкалася спадщини відомого фольклориста, що проживав на Чернігівщині і відчув на собі вплив великого українського поета.

Ця стаття є частиною її ґрунтовного дисертаційного дослідження про життя і громадську та фольклористичну діяльність Опанаса Марковича.

О. Й. Коцюба та Г. Е. Аврахов

Дослідниця виділила із нього один аспект – вплив Т. Шевченка на О. Марковича під час їх безпосередніх відносин, зустрічей, коли останній навчався у Київському університеті і був пов'язаний з членами Кирило-Мефодіївського товариства.

О. Й. Коцюба, опираючись на архівний та документальний матеріал, доводить, що вплив Шевченка відіграв велику роль на формування світогляду Опанаса Марковича, який прийняв його ідеї, висловлені у заборонених творах поета та у його промовах на зібраннях товариства. Розкриваючи ці аспекти впливу, дослідниця вводить у науковий обіг епістолярний матеріал, зокрема, листи О. Марковича до двоюрідної сестри Катерини Керстен та її спогади і листи, які дають можливість глибше зрозуміти оцінку творів Шевченка та його поглядів, що були відмінні від поглядів М. Костомарова і П. Куліша.

Дослідниця поетапно прослідковує, як основні ідеї Шевченка, сформовані у його творах, знайшли своє місце у світогляді Опанаса Марковича і вплинули на відбір творів усної народної творчості, які збирав фольклорист, подорожуючи зі своєю дружиною Марком Вовчком на Північному Лівобережжі України. О. Й. Коцюба говорить і про спільний інтерес поета і фольклориста до пісень про гетьманщину, про героїчну боротьбу, зокрема про брацлавського полковника за часів Богдана Хмельницького Нечая, відважного героя українського народу Морозенка, про Устима Кармелюка.

Опираючись на листи О. Марковича до Шевченка і поета для нього, а також на враження від їх власного спілкування, дослідниця робить висновок: "На протязі всього свого життя Опанас Маркович зберіг почуття найсвятішої поваги до Т. Г. Шевченка. Доказом цього є спогади знайомих фольклориста, а також його листи до Т. Г. Шевченка та інших осіб" [81, с. 32]. Листи О. Марковича, які вводить дослідниця, дають їй право стверджувати, що для фольклориста Шевченко був "прикладом прямої, послідовності переконань, великої стійкості і незламності у боротьбі з темними силами реакції", "великим знавцем мови народної і великим авторитетом думки народної" [81, с. 32]. О. Й. Коцюба ці висновки розкриває на конкретних прикладах, зокрема праці Марка Вовчка над її "Народними оповіданнями", в роботі над якими допомагав О. Маркович і чекав і від Шевченка такої ж участі. На думку дослідниці, вплив Шевченка на О. Марковича був усебічним і мав творчий характер, освітлений щирими почуттями до фольклориста.

Окрім фольклорної проблеми, О. Й. Коцюба торкалася також жіночої долі в поезії Шевченка [82, с. 153–164], естетичного виховання молоді на прикладах творів Кобзаря [106, с. 16–18].

Слід відзначити, що ювілейні 1961 та 1964 рр. були найбільш помітними у науковому шевченкознавстві ніжинців як літературознавців, так і мовознавців, бо вони торкалися найрізноманітніших проблем спадщини видатного українського поета. У цей час з'явилися публікації доцента Г. Г. Аврахова "Перше видання "Кобзаря" Т. Г. Шевченка та його історико-літературне значення", "Вивчення поеми "Гайдамаки" в школі", "Епітет у Шевченка", зав. кафедри української літератури О. А. Білана "Традиції Т. Г. Шевченка в творчості українських радянських поетів", професора І. К. Чаплі "Становлення нової української літератури і Шевченко", доцента О. Ф. Дем'яненка "Семантичні особливості повісті "Художник" Т. Шевченка", Ю. А. Савченка "Про увіковічення пам'яті Шевченка" та "Т. Шевченко-художник", а також доцентів Д. С. Наливайка, Г. Я. Неділька та О. В. Жомніра, про яких детальніше скажемо нижче.

У 1984 р. у Ніжинському педагогічному інституті імені М. Гоголя пройшла Шевченківська конференція, присвячена 150-річчю від дня народження поета, на якій були заслухані й обговорені доповіді І. В. Бровка "Педагогічні погляди Т. Шевченка", Ф. Я. Середи "Особливості поетичної мови Т. Шевченка", Г. Я. Неділька "Поема Т. Шевченка "Кавказ", О. А. Білана "Про традиції Т. Шевченка в українській літературі і про вплив його на літературну діяльність М. Коцюбинського", І. К. Чаплі "І. Франко – дослідник, видавець і популяризатор творів Т. Шевченка", Д. С. Наливайка "Про переклади поетичних творів Шевченка німецькою мовою і поширення їх у Німеччині", Ю. А. Савченка "Т. Шевченко-художник". Співробітниця Ніжинського архіву розповіла про документи, які зберігалися в архівосховищі і пов'язані з іменем Шевченка. Не менш насиченою була також студентська конференція.

Серед праць вчених Ніжина 60-х рр. ХХ ст. виділяються своєю глибиною наукові дослідження, присвячені Т. Шевченку, доцента Дмитра Сергійовича Наливайка, який працював в інституті з 1957 до 1971 р., а нині він відомий як провідний вчений Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ, член-кореспондент НАНУ, доктор філологічних наук, професор.

Д. С. Наливайко

Під час роботи у Ніжинському педагогічному інституті ім. М. Гоголя Д. С. Наливайко надрукував статті про сприйняття та оцінку творів українського поета у Франції. Дослідник поетапно розглядав оцінку творчості Шевченка французькими критиками ХІХ ст. [79, с. 19–21], підкреслюючи, що у другій половині ХІХ ст. набуває розповсюдження і визнання творчість Шевченка за кордоном, незважаючи на велику протидію царської Росії. І одне із перших місць після слов'янських країн належить Франції.

Дослідник дав коротку характеристику публікаціям про Шевченка, що з'явилися французькою мовою, зокрема, статтям А. Вар'єра, Л. Ляже, книзі А. Леруа-Больє, в яких Шевченко характеризується як великий національний поет, доводить, що наукове вивчення України, її історії і культури розпочинається у 70-х рр. ХІХ ст., у зв'язку з чим більш поглиблено вивчається і творчість Шевченка, зокрема в ґрунтовних працях історика та етнографа А. Рембо, який цікавився народними піснями і думами. В статті також аналізується розділ книги графа де Аврілья "Сентиментальна подорож Кирила по слов'янських країнах", в якому подаються у прозовому перекладі уривки з поем "Тарасова ніч" і "Гамалія", які підтверджують думку автора цього твору. В особі Шевченка він бачить співця природи і козацького минулого України, залишаючи при цьому поза увагою революційний характер його поезії. В

такому ж плані де Авріль репрезентує Шевченка і в статті "Слов'яни перед латинським світом".

Д. С. Наливайко вважає, що найбільш ґрунтовною працею про Шевченка є стаття Е. Дюрана "Національний поет Малоросії", яка була опублікована в журналі "Ревю Де Монд" (1876), в якій автор говорить про глибокий народний характер поезії українського поета, порівнюючи її з Гомерівською, про революційну спрямованість "Кобзаря". Д. С. Наливайко при цьому вказує на велику роль І. Тургенєва у підготовці цієї статті до друку і передачі автору матеріалів про поета, підготовлені Софією Русовою, яка сприяла пражському виданню "Кобзаря" у 1875–1876 рр. Стаття Е. Дюрана дала можливість ширше ознайомити французьку громадськість із творчістю Шевченка.

Ніжинський дослідник вказує і на те, що французи отримали знання про українського поета і опосередковано. Так, у 1876 р. у Франції було опубліковано книгу "Суддя із Біали" австрійського письменника К. Францоza, яскравого знавця і популяризатора творчості Шевченка в Західній Європі ХІХ ст., про що свідчить й інша його книга "Від Дону до Дунаю" (1878).

У 80–90-х рр. у популяризації творчості Шевченка значну роль відіграють публікації В. Тіссо "Росія і росіяни" (1882), в якій поету присвячено окремий розділ, з публікацією уривків із поем "Утоплена", "Гайдамаки", "Кавказ" у перекладах на французьку мову, а також Л. Сішлера "Історія російської літератури" (1886), де представлений і українець Шевченко. Відомий діяч соціального руху Бенуа Малон у своїй багатотомній "Історії соціалізму" говорить про творчість поета, а в додатку до ІІІ тому цієї історії він подає біографію Шевченка, маючи намір здійснити переклад всього "Кобзаря" французькою мовою.

Д. С. Наливайко продовжив осмислювати критичну спадщину французьких дослідників, пов'язану з творчістю українського поета, і в наступній статті "Шевченко у французькій критиці кінця ХІХ – початку ХХ ст." [83, с. 30–58]. Дослідник звертав увагу на виникнення у зарубіжних учених складнощів в осмисленні творчості Шевченка, розкритті яскравої і самобутньої поезії Кобзаря, оскільки тогочасна Європа не була обізнана з українською мовою, яка заборонялася в Російській імперії. Переважна кількість досліджень відноситься до періоду після смерті Шевченка.

"Національним генієм, найбагатшим і, можливо, найграндіознішим" назвав Шевченка А. Леруа-Больє в книзі "Імперія царів і росіяни", яка з 1873 до 1877 р. друкувалася в журналі "Ревю Де Монд". Він відзначив, що поета постійно переслідував царизм за підозрою у мрії створити Малоросію в національному відношенні однаково незалежну і від Росії, і від Польщі.

Д. С. Наливайко, перегортаючи сторінки висвітлення життєвого і творчого шляху Шевченка у Франції, повторює ті імена, про які уже йшла мова в попередній статті, але розширює інформацію, поглиблює аналіз творів і їх художньої специфіки. Вчений стверджує, що у 70–80-х рр., з переходом до

ґрунтовного ознайомлення з творчістю Шевченка, у Франції намічається два основні підходи, які представлені, з одного боку, консерватором і католиком графом де Аврілем, з іншого – соціалістом Бенуа Малонам.

Характеризуючи критичні виступи де Авріля і Б. Малона, Д. С. Наливайко звертає увагу на їх світоглядні позиції, які відбилися на характеристичі творчості Шевченка. "Де Авріль, – пише дослідник, – виділяє "зриви" і "вершини" Шевченка і до "зривів" відносить його соціально-політичну поезію, пронизану революційно-демократичними ідеями, палкою зненавистю до існуючого ладу, а тому безапеляційно засуджує він поеми "Сон" і "Кавказ", шедеври політичної сатири Шевченка" [83, с. 43]. Цю думку де Авріля Д. Наливайко підкреслює цитатою з його нарису "На Україні" (1896) "Це недоладні й розтріпані памфлети проти суспільного ладу, проти релігії, проти всякої влади, вивергнуті без порядку й послідовності, в неохайній формі, часом грубій, в поганому байронівському жанрі. "Сон" – це кошмар" [83, с. 43].

Вершинами ж де Авріль вважає опис в поезії Шевченка його батьківщини, психології українського народу, його історії, природи. "Ця дивна країна, – заявляє французький дослідник, – посідає на слов'янському Парнасі таке місце, яке дозволяє розглядати Україну, як вогнище поезії в цій частині Європи. Ця поезія чарівна у найвищій мірі" [83, с. 42].

Так само детально Д. С. Наливайко аналізує і доробок Бенуа Малона, відомого діяча французького соціалістичного руху другої половини XIX ст., а також письменника, який змушений був емігрувати до Швейцарії, де познайомився з М. Драгомановим та іншими українськими діячами. Аналізуючи його книгу "Історія соціалізму з давніх часів до наших днів", український дослідник звертає увагу, як Малон в загальному контексті своїх ідей характеризує твори Шевченка. У розділі "Історія соціалізму в Росії з 1827 до 1873 р." Малон подає характеристику Шевченка в загальному контексті з діяльністю Бакуніна, Чернишевського, характеризуючи українського поета як теоретика та керівника-практика соціалістичного руху, знаходячи в його поемах актуальний соціальний зміст. За Малонам, Шевченко – справжній соціаліст за своїм духовним складом, людина з великим і добрим серцем, що безмежно любить стражденого народ, що з глибокою повагою ставиться до свого поета, "колишнього кріпосного пастуха, який ніжною малоросійською мовою прославляв давні подвиги козаків свободи, вимагав звільнення всіх кріпаків, співував загальну любов, кінець злиднів і прославляв жінку". Д. С. Наливайко підкреслював, що концепція Малона майже не обґрунтована фактами, проте вона пов'язувала козацькі повстання XVI–XVIII ст. з соціальними рухами сучасності і об'єктивно збігалася з деякими поглядами Шевченка на історію України, який бачив в ній передусім соціальну боротьбу і відверто ставав на бік народу [83, с. 47].

С. Д. Наливайко коротко характеризував "Історію сучасної літератури в Росії" (1875) С. Кур'єра, в якій той стисло говорив про Шевченка. І цю стислість український дослідник пояснює тим, що С. Кур'єр поверхово знав

творчість Шевченка, хоч деякий час проживав на Волині, був знайомий з В. Антоновичем. Через чотири роки вийшла книга французького вченого "Історія сучасної історії слов'ян", у якій є розділ про українську літературу Галичини і про вплив Шевченка на неї.

В центрі уваги Д. С. Наливайка була також книга Л. Сішлера "Історія російської літератури від виникнення до наших днів" (1886), в якій дається коротка характеристика творчості українського поета, та дослідження професора Ернеста Комба "Профілі й типи російської літератури" (1886), в якому вчений прихильно оцінював поета України, що сам був нещасний і жалів нещасних, і цю тезу підкреслював переказом змісту поем "Наймичка" і "Катерина".

С. Д. Наливайко дуже уважно підходить до пошуку і відбору матеріалу для дослідження. Поза його увагою не залишаються книги публіцистів, етнографів, дипломатів та інших, у яких містилися хоча б невеликі характеристики Шевченка. Показовим у цьому відношенні є аналіз історико-літературної книги "Росія і росіяни" Віктора Тіссо, в якій присутній розділ про Шевченка, де автор доводить, що поет не просто явище літератури, а важливий фактор національного життя України. "Він один із перших, – стверджує Тіссо, – наважився закликати до свободи, малюючи картину лихих знущань, які чинили пани над бідними селянами України" [83, с. 51].

Увагу українського дослідника привернула і книга французького письменника А. Боньє "Нотатки про Росію", в якій він розповідає про свої враження від відвідин могили Шевченка в Каневі. "Історія російських поетів сумна, – пише А. Боньє, – серед них Шевченко був один з найнещасніших. Він зазнав переслідувань не тільки за вільнолюбство, а й за те, що був одним з апостолів малоросійського руху. Тепер він знайшов спочинок на березі Дніпра, очерети якого тихо гнуться під шепіт русалок, і його могила панує над оспіваною ним землею України. Малоросіяни йдуть до його могили, як до святині" [83, с. 52].

Побічно Д. С. Наливайко говорить і про книгу барона де Бея "В Малоросії", де аналізується поема "Іван Підкова", яку точно переклав сам автор прозою. І український дослідник звертає увагу на виділені бароном два головні мотиви в поезії Кобзаря, визначаючи їх художній характер. Це мотив історичного минулого України, пов'язаний з життям козаків, а також життям селян, які так важко страждали від різних утисків, як зовнішніх, так і внутрішніх. І все ж Д. С. Наливайко вважає, що під час аналізу поезії Шевченка французький дослідник ігнорує соціальні і політичні обставини самої епохи.

Завершуючи характеристику літератури про Шевченка в кінці XIX ст. та на початку XX ст., Д. С. Наливайко багато уваги приділяв аналізу праці відомого славіста Луї Леже "Національний поет Малоросії Тарас Шевченко" (1914), в якій автор вписує творчість українського поета в контекст політичної боротьби під час революції 1905 р. Більше того, Д. С. Наливайко виділяє основні факти, які дають можливість зрозуміти, чому саме Луї Леже

почав досліджувати спадщину Шевченка. Виявляється, що останній посідав кафедру слов'язнавства в Колеж де Франс, читав у ньому курси української мови (не російського діалекту, а саме української мови) та літератури, в якому провідне місце належало творчості Шевченка. Його слухачі потім ставали відомими славістами.

Український дослідник детально охарактеризував підходи Луї Леже до вивчення життя і творчості Шевченка, які перш за все пов'язані з біографічним принципом, при якому паралельно з розповіддю про життя поета аналізувалися і його твори. На жаль, недостатня інформація приводила до того, що деякі факти французький вчений трактував спрощено, зокрема про участь Шевченка в Кирило-Мефодіївському товаристві. Він не зміг до кінця зрозуміти ідейну спрямованість поеми "Гайдамаки". Проте, як свідчить Д. С. Наливайко, Луї Леже намагався вписати творчість Шевченка в загальноєвропейський контекст. Він порівнював українського поета з В. Гюго, М. Лермонтовим, А. де Вінї, А. Міцкевичем і Шевченка визначав серед них як пророка, призначення якого – провіщати краще майбутнє і кликати до нього людство. На думку українського дослідника, кінець XIX – початок XX ст. у Франції був найбільш яскравим періодом в історії вивчення спадщини великого Кобзаря.

У 1964 р. Д. С. Наливайко виступив з доповіддю на конференції в Ніжинському педагогічному інституті "Карл-Еміль Француз про Шевченка" [84, с. 8–10]. Вона розширювала і конкретизувала діяльність визначного австрійського письменника-реаліста другої половини XIX ст., який виявляв свою глибоку симпатію до українського поета в нарисі "Малоросіяни і їх співець".

До проблеми спадщини Кобзаря в Європі Д. С. Наливайко звернувся також у статті "Шевченко в Німеччині й країнах німецької мови (кінець XIX – початок XX ст.)" [85, с. 268–322].

Як свідчить вступна частина статті, хронологічні рамки встановлені не випадково, бо, як заявляє дослідник, у першій половині XIX ст. Шевченко не був представлений у німецькій літературі. Першу згадку дослідник відносить до 1843 р., коли професор слов'янських мов і літератур Й. П. Йордан у своєму щорічнику, що виходив у Лейпцигу, серед інших українських літераторів згадав і поему Шевченка "Гайдамаки" (1841) і дав їй коротку, досить поверхову характеристику. Були й інші короткі повідомлення про поета.

Д. С. Наливайко вказує, що німецькі дослідники цікавилися усною народною творчістю українців, перекладали українські пісні (збірка Ф. Боденштедта "Поетична Україна" та ін.) і це дало їм змогу краще зрозуміти Шевченка. Не випадковим було й те, що німецькі критики (так само як французькі й англійські) переважно зверталися до романтичних творів поета і залишали поза увагою зрілу поезію з її широкими соціально-філософськими проблемами.

Саме це підтверджує дослідження Г. Обріста, яке було видане німецькою мовою у 1870 р. у Чернівцях, де він працював у гімназії. Г. Обріст у біографічну розповідь про Шевченка вводить і характеристику окремих

творів поета. "При всіх її вадах і огріхах, – зауважує Д. С. Наливайко, – книга Обріста була важливим явищем в ознайомленні німців з Шевченком" [85, с. 277]. І це тривало досить довгий час, поки не вийшла книга професора Й. Шерра "Загальна історія літератури" (1872). Ця книга, як і Ю. Гарта, Г. Карпелеса та ін., радше є довідником, ніж монографічним дослідженням світового літературного процесу.

У цій статті Д. С. Наливайко знову, як і в попередній тезисній, говорить про книги австрійського письменника К. Е. Францоza, всебічно аналізуючи його розвідки "Малоросіяни і їх співець" та "Українські поети", в яких значне місце відводиться творчості Шевченка. Симпатія до нього зумовлена у автора соціально-історичними умовами, що склалися в Австро-Угорщині, для якої було характерним національне гноблення. Тому Шевченка він сприймав як борця за національне і соціальне визволення своєї батьківщини. І цю думку український дослідник підкріплював важливою думкою К. Францоza: "Тарас Шевченко не тільки геній сам по собі – в ньому втілюється також поетичний геній всього українського народу. Його муза увібрала всі характерні риси української літератури" [85, с. 279]. "І Шевченко, – пише він далі, – не просто відбив долю свого народу – поет розкрив його душу, його характер, всю повноту змісту його тяжкого й мужнього життя, і в цьому його величне пізнавальне значення для всієї Європи, для всього цивілізованого людства, і мало знайдеться у світовій літературі поетів, творчість яких була б таким же універсальним вираженням свого народу" [85, с. 280].

Д. С. Наливайко, відзначаючи велику повагу австрійського письменника до Шевченка, зауважує, що трактування політичної поезії й політичного світогляду українського поета – найслабші ланки розвідки К. Францоza.

Український дослідник звертає увагу ще на один бік творчої спадщини К. Францоza. Він вважає, що особисто сам письменник не зміг оминати Шевченка у своєму осмисленні й відтворенні життя українських селян, їх боротьби проти панського гніту в своїх творах. Д. С. Наливайко вважає, що це не пряме наслідування й переспівування Шевченка, а певні, часом складні прояви орієнтацій Францоza на Кобзаря, які помітні у його повістях "Повстання у Воловцях" та "Староста з Біали", романі "Боротьба за правду". І в своїй статті Д. С. Наливайко детально все це прослідковує.

Деякого іншого ідейного спрямування, вважав Д. С. Наливайко, критична стаття В. Каверау, що з'явилась у Німеччині у 1878 р. В ній на перший план автор висував соціально-політичний зміст творчості Шевченка й пробував визначити її місце в тогочасному суспільному й духовному житті Росії, підкреслюючи, що це був час, коли процвітала миколаївська деспотія, коли кайдани й репресії вривались у суспільний організм і придушували все культурне життя Росії. І в цих умовах український поет протестував проти поневолення простого народу, сміливо кидав тяжкі звинувачення в обличчя панівних класів і самого царя. На думку німецького критика, в 40-х рр. XIX ст. ніхто в суспільній думці і літературі Росії так сміливо і рішуче не виступав з протестом і осудженням панівних класів, самого царя, як це робив український поет.

У своєму огляді Д. С. Наливайко звернув увагу на праці В. Фішера, які були порівняно з іншими, досить ґрунтовними і значнішими за об'ємом, бо дослідник брав до уваги нові матеріали про Шевченка – поета з російських та українських джерел, проте цим працям бракувало наукової ґрунтовності, якою відзначалися дослідження Л. Леже, а також шведського славіста А. Єнсена, який у 1916 р. видав книгу про поета німецькою мовою. І все ж праця В. Фішера, на думку українського дослідника, була пройнята глибокою повагою до Шевченка, щирим захопленням його духовною красою, благородством і мужністю в боротьбі за визволення народу [85, с. 299].

Д. С. Наливайко звертав увагу на те, що В. Фішер називав поезію Шевченка законною дочкою української народної поезії і, відзначаючи це, зауважував, що він набагато глибше усвідомлював її принципову відмінність: тон, взятий Шевченком, був новий і незвичайний. Щоб переконати в цьому читачів, В. Фішер порівнював поезію українського поета з віршами О. Кольцова і стверджував, що Кольцов говорив у народному тоні, Шевченко ж, навпаки, говорив так, як народ ще не говорив, але міг би сказати. І далі: "Жоден російський поет, навіть Кольцов, не є таким закінчено народним поетом, як Шевченко" [85, с. 300].

Відзначаючи позитивні моменти праці В. Фішера, український оглядач підкреслював, що коли німецький вчений переходив до конкретної характеристики поезії Шевченка, то тут у нього виявлялася односторонність, яка "традиційно" була характерною для загальноєвропейської критики другої половини XIX ст., – невміння поєднувати ідейне й художнє багатство "Кобзаря", його тематичну й жанрову розмаїтість [85, с. 300].

Осмыслиючи німецькомовну критику про Шевченка, Д. С. Наливайко підкреслював, що під кінець XIX ст. поет набув ще більшого значення в очах німецьких науковців, про що говориться у книзі політичного діяча М. Фольтіцінеано "Сучасна царська імперія", присвяченій Росії, і в якій є розділ про літературу XIX ст., в тому числі і Т. Шевченка.

І в цьому ж контексті Д. С. Наливайко аналізує дві праці Г. Карпелеса та Ю. Гарта "Загальна історія літератури" та "Історія світової літератури". В них був представлений і Шевченко як "найвидатніший" український поет, творчість якого виросла з любові до народу.

Особливу увагу Д. С. Наливайко звертає на статтю Георга Адама "Сторіччя малоросійської літератури", вміщену у збірці німецьких перекладів оповідань Ольги Кобилянської, в якій розкривалася народність творчості Шевченка, а також на дослідження видатного німецького письменника Райнер Марії Рільке. Як зазначав український дослідник, духовні зв'язки з Росією і Україною, з їх культурою були для Рільке тим ґрунтом, на якому розвивалися кращі тенденції його творчості. Саме це й підштовхнуло його звернутись до творчості Шевченка, з якою ознайомлювався передусім з купленого в Петербурзі "Кобзаря" в російських перекладах (видання Білосова), а також вражень від відвідин могили поета в Каневі та інших місць в

Україні. Д. С. Наливайко вказував на використання традицій Шевченка, особливо ранньої творчості, в творах М. Рільке. "І це не просто лірична медитація, нав'язана українською природою, а й сконцентроване вираження суб'єктивного сприймання історії й психології "давньої України", їх ліричне переживання. Нагадаймо, що саме таким поєднанням природи України з історією народу в могутньому потоці ліричного переживання проинята поезія Шевченка, особливо рання, романтична, яка була найближчою Рільке" [85, с. 311]. В творах німецького поета знаходимо мізансцени, які зустрічаються в "Гайдамаках", "Мар'яні-черниці" та інших.

Паралельно з аналізом критичних матеріалів про Шевченка Д. С. Наливайко декілька сторінок своєї праці присвятив перекладам творів українського поета на німецьку мову, зокрема О. Поповича, які відзначаються високим художнім рівнем, а також поетеси Юлії Вірґінії (Шеєрман), що були опубліковані у Лейпцігу у 1911 р. до 50-річчя від дня смерті Шевченка. Український дослідник розкрив історію інтересу поетеси до Шевченка, її захоплення його поезією, про що свідчила передмова до збірника, вона коротко розповіла про життя і творчість Кобзаря. Завершуючи огляд перекладів Вірґінії і труднощів, які поставали перед нею, Д. С. Наливайко зазначав, що відхилення від змісту оригіналу і в її перекладах мінімальні. Глибше, ніж інші перекладачі свого часу, Вірґінія відчула, яку велику роль відіграє музикальна інструментовка, і наполегливо прагнула до її відтворення, незважаючи на складність передачі німецькою мовою [85, с. 319–320].

Збірка перекладів творів Шевченка набула широкого резонансу Німеччині. Чимало вчених зазначали, що завдяки Верґінії Німеччина дізналась про "малоросійського Шіллера", про "поета сильного самобутнього дарування, який національним поривом своїх пісень підняв цілий народ з ланцюгів рабства до волі".

Завершуючи свій огляд наукових праць німецьких дослідників та перекладів, Д. С. Наливайко стверджував, що Німеччина в дожовтневий період пішла значно далі за інші західні країни в освоєнні творчості великого українського поета.

Публікації ніжинського дослідника дали можливість українському читачеві дізнатися про міжнародну оцінку творчості Шевченка. Статті Д. С. Наливайка відзначалися ґрунтовністю, науковою доказовістю, прекрасним знанням першоджерел критичної літератури Англії і Німеччини, а також творчості Шевченка, які давали можливість відзначати як успіхи дослідників, так і недоліки в їх роботах. Статті Д. С. Наливайка не втратили своєї актуальності і значення і в наш час.

Продовжуючи тему ознайомлення зарубіжних читачів із творчістю Шевченка, оцінкою його спадщини, слід відзначити і праці доцента Ніжинського педагогічного інституту, прекрасного перекладача і дослідника перекладів Олександра Васильовича Жомніра, який працював у штаті викладачів інституту з 1962 до 1981 р. і у своїх дослідженнях торкався особливостей перекладу творів Шевченка на англійську мову.

У 1967 р. з'явилася його стаття "Повний англійський "Кобзар" [86, с. 166–169], а наступного року – "Із спостережень над повними англійськими перекладами з "Кобзаря" [87, с. 329–363]. Перш за все дослідника цікавили питання: чи можна претендувати на академічну точність у перекладах з Шевченка і де її критерії та межі; як впливає короткість англійських слів на поетичний переклад з української; у чому адекватність ритміки та звукової виразності перекладу; і, нарешті, як проявляється в ньому літературна особистість перекладача.

На всі ці питання дослідник намагається відповісти, аналізуючи переклади канадського публіциста Джона Віри, англійського літератора Герберта Маршалла та англійської письменниці Віри Річ. Обравши трьох найбільш авторитетних англомовних перекладачів, О. В. Жомнір не лише з'ясовує особливості їх перекладацької діяльності, специфіку передачі англійською мовою як ідейного змісту, так і художньо-образної системи творів, а й уміння кожного із них передачі дух поезії українського поета, представити Шевченка англійському читачеві як оригінального у словесній виразності видатного митця, що представляє український народ.

Перекладацькі роботи Джона Віри та Герберта Маршалла були в центрі уваги дослідників, а ось переклади Віри Річ стали об'єктом осмислення лише в роботах О. В. Жомніра. Порівняльний принцип дав можливість досліднику відзначити як позитивні моменти у їх перекладах, так і недоліки. На думку українського дослідника, Віра Річ намагається до точного академічного відтворення тексту, який більше схожий на буквализм, що призводило до знебарвлення віршів Шевченка, багатозначність слів, ритмічні візерунки та звукопис заглухали, коли їх вкручували в принципову цитатність та рівнопорядковість перекладу. Навівши уривки перекладів, О. В. Жомнір показав, що в них відтворено смисл з рядка в рядок, збережено розмір, є рими, але майже ніде нема того "чогось", коли слова світяться зсередини, нема поезії [87, с. 331].

Хоча англійська перекладачка ставиться до Шевченкового слова з особливою шанобливою увагою, боїться втрат у перекладах, стримана і дисциплінована щодо вільностей там, де її деталі не йдуть на шкоду цілому, відтворено розмір і схему римування оригіналу, і все ж коли порівняти ці переклади, що мають свої досягнення з перекладом Джона Віри, який пішов трохи іншим шляхом, то з'ясується, що "коефіцієнт корисної дії" в англійській перекладачки нижчий, ніж у канадця.

Порівнюючи переклади поеми "Сон", український дослідник зазначає, що для Джона Віри головним було передати динамізм ситуації та шевченківську іронію, і не обов'язково дослівно. Перекладач оминає іронічну гру з граматичним родом слів, проте ця ж іронія виразніше зазвучала у тоні самих реплік діалогу. Якщо ж у Віри Річ дослівність сковує англійську мову, нав'язуючи не характерні для неї засоби виразності, не дає цій мові користуватись повною мірою її власними ресурсами, а це приглушує експресивність і гальмує динамізм оригіналу, то в той же час у Джона Віри цей поетичний

текст звучить більш розкуто, переконливо і ближче до оригіналу, хоча перекладач пішов на певні втрати і заміни. Він добре сприймав і відтворював соціально загострені й публіцистично озвучені діапазони поезії Кобзаря, хоча й дещо модернізував українського поета, чим допомагав наблизити Шевченка до сучасного читача.

До перекладів Герберта Маршалла О. В. Жомнір так само уважний, як і до попередніх перекладачів, що дало йому можливість вирізнити специфіку його перекладів. Порівнюючи одні і ті ж тексти у перекладах трьох поетів, український дослідник помічав, що перекладам Г. Маршалла нічого, на перший погляд, не бракує: точно відтворено смисл, збережено розмір, вірші гладенькі, доладно заримовані, але це був не Шевченко. Фрази, зазначає О. В. Жомнір, тут книжні, закучерявлені і наслідок: поезію переведено в інший стильовий реєстр. І виявилось, що це вже "не батьківська задушевна мова, а інтелігентське, за чаєм з бісквітами, красномовство" [87, с. 317]. В центрі уваги дослідника були й інші перекладачі, зокрема відомий в Канаді філолог Уотсон Кіркконнелла, автор перекладу "Кобзаря", який з'явився до 150-річчя Шевченка. О. В. Жомнір вважає, що його переклади не можна віднести до кращих, бо перекладач не знав української мови і здійснював свої переклади за підрядковими прозовими тлумаченнями. А це не дало можливості У. Коркконнеллу відчутти музикальність тексту, тонку асоціативність. Крім цього, перекладач відкинув намагання відтворити ритмомелодіку, він майже всі твори "Кобзаря" довільно і не завжди мотивовано підігнав під чотири класичні англійські ритміко-строфічні схеми. Тенденція до продовження рядків у перекладах англійською мовою, де слова коротші від української, призводила до багатослів'я.

В дослідженнях англійських перекладів О. В. Жомнір показав себе не лише як тонкий перекладач, знавець поезій Шевченка, а й теоретик, який був ознайомлений із фундаментальними працями К. Чуковського, С. Маршака та інших практиків і теоретиків, а тому міг висловлювати поради, наштовхував перекладачів на конкретні подальші кроки у покращенні своєї роботи.

У творчій спадщині О. В. Жомніра є статті, присвячені перекладові одного твору Шевченка, зокрема "Заповіту" [88] та "Косару". Особливий інтерес становить стаття про невеликий вірш Шевченка "Косар", в якій О. В. Жомнір приділив багато уваги ідейному змісту твору, а також з'ясуванню, чому саме вірш про смерть зацікавив відому англійську письменницю, авторку знаменитого роману "Овод" Е. Войнич. Розкривши ці біографічні моменти, він переходить до аналізу її перекладу, відзначаючи, що перекладачка уже з перших рядків акцентувала на понятті "жах", який став емоційно-стилістичною домінантою усієї поезії. Інколи, щоб зберегти напруження, Е. Войнич ламала фрази між рядками, що створювало ефект конвульсій і схлипування.

Проаналізувавши переклад, О. В. Жомнір робить висновок: "Пропущений крізь призми національних традицій та часової специфіки англійської поезії, відбитий в джерелах літературної особистості та моментального сприйняття Етель Войнич, – Шевченків "Косар" став на грані перекладу й

переспіву". Це те нове, що було характерне для Е. Войнич [89, с. 113]. Український дослідник неодноразово підкреслював, що Е. Войнич, найталановитіша серед перекладачів і найближча Шевченкові за духом, завжди продумано і довго працювала над перекладами, "роками виношувала кілька десятків Шевченкових рядків і коли зважувалась опублікувати свої майстерні переклади, то застерігала, що читачі в них знайдуть лише "невиразну тіль духа поетового" і що "ніякому читачеві не відчуті гостріше від мене, наскільки цим перекладам далеко до оригіналу".

Своїми розвідками О. В. Жомнір знайомив українських читачів з тим, як Шевченкове слово переходило кордони своєї батьківщини і полонило, завдяки перекладачам, жителів Англії, Канади та інших англословних країн. Це з одного боку, а з іншого – він демонстрував свою майстерність аналізу цих перекладів, показував свої знання і творів Шевченка, і теорії перекладу, і своє бачення подальшого удосконалення перекладацької справи.

У 60–70-х рр. ХХ ст. ніжинських дослідників цікавили і питання життєвих та творчих зв'язків Шевченка зі своїми сучасниками. Так, доцент Антоніна Миколаївна Гулак, прекрасний знавець українського фольклору і творів В. Даля, в статті "Шевченко і Даль" розповіла про перше знайомство двох літераторів, їх спільну участь у літературних та мистецьких зібраннях, вечорах. Дослідниця вказувала, що Шевченко цінував Даля і як людину, і як письменника, при цьому не замовчувала, що між ними були розходження і навіть суперечки, які були зумовлені своєрідністю їхніх культур, і насамперед різницею у їх світогляді. Опираючись на архівні і документальні матеріали, які знаходилися у В. Даля, А. М. Гулак доводить, що відносини між Шевченком і Далем мали не лише товариський, а й творчий характер.

А. М. Гулак

Тему дружби Шевченка з сучасниками, і зокрема, представниками Чернігівщини, була в центрі уваги відомого шевченкознавця Георгія Яковича Неділька. Вчений все своє наукове життя присвятив вивченню спадщини Шевченка. У 1954 р. він захистив у Київському університеті кандидатську дисертацію "Літературно-естетичні погляди Т. Г. Шевченка", а потім працював у різних навчальних закладах (Сімферополь, Чернігів) і скрізь досліджував творчість поета, про що свідчать його публікації. Але найбільш активною науковою діяльністю Г. Я. Неділька була в Ніжині, де він у 1958–1987 рр. працював на кафедрі української літератури. Серед помітних публікацій 60–70-х рр. були газетні статті про зв'язки Т. Шевченка з деякими випускниками Ніжинської вищої школи, зокрема з М. Гоголем, О. Афанасьєвим-Чужбинським, В. Забілою, Я. де Бальменом, Є. Гребінкою. Цим самим дослідник зачіпав тему, яка пов'язувала ім'я Шевченка з Ніжином, а також з усією Чернігівщиною, яка знайде своє розкриття у пізнішому дослідженні вченого.

Із праць, які торкалися творів Шевченка, слід назвати: "Поема "Гайдамаки" [91, с. 21–28], "Людина і естетика Шевченка" [92, с. 159–165], "Символи боротьби в творах Шевченка" [93, с. 159–167] та інші.

Найбільш плідним періодом в галузі шевченкознавства були 1970–1987 рр., коли Г. Я. Неділько свій накопичений досвід із вивчення спадщини поета зміг викласти у навчальних посібниках і монографіях.

Г. Я. Неділько

У 1989 р. у видавництві "Радянська школа" з'явився навчальний посібник "Тарас Шевченко. Життя і творчість" [94], у якому в хронологічній послідовності розкриваються основні життєві та творчі етапи діяльності

Шевченка. У першому розділі "Дитинство та юнацькі роки (1814–1837)" автор посібника аналізує найважливіші життєві ситуації, пов'язані з формуванням Шевченка як майбутнього письменника і художника. У висвітленні конкретних біографічних фактів Г. Я. Неділько опирається на спогади, документи та інші дослідження вчених XIX і XX ст. Цей розділ розбитий на невеличкі підрозділи із заголовками: "У Вільно", "У Петербурзі". Далі вчений зупиняється на характеристиці "Ранньої творчості (1837–1843)" письменника, на часі його перебування в Академії мистецтв та на літературному оточенні і перших друкованих творах Шевченка.

Зробивши короткий огляд біографічних фактів, дослідник зупиняється на характеристиці творів поета, зокрема на баладах "Причинна", "Тополя", "Утоплена", проявляючи тут себе як уважного до художнього тексту дослідника, який помічає специфічні особливості творів порівняно з баладами інших письменників цього історичного часу. Далі в центрі уваги Г. Я. Неділька ліричні твори "На вічну пам'ять Котляревського", "До Основ'яненка", які дають можливість дослідникові розкрити тему покликання митця, а вірш "Думи мої, думи мої" – погляди Шевченка на мистецтво взагалі і на художнє слово зокрема. В такому ж плані аналізуються вірші "Перебендя", "Думка" ("Тяжко-важко в світі жити...") та інші поезії.

Окремо Г. Я. Неділько виділяє поеми "Катерина", "Мар'яна-черниця", "Тарасова ніч", а також "Гайдамаки", якій присвячено найбільше уваги, що є свідченням глибокого аналізу твору в єдності форми і змісту. Дослідника давно цікавив цей твір про історичну боротьбу українського народу Правобережної України проти польського панування у 1768 р. І у цьому ж розділі використані напрацювання попередніх років. Цікаві його роздуми про трагічну долю Максима Залізняка як реально існуючого героя і про основні причини гайдамацького руху. Професійно проаналізована образна система та художні особливості поеми, зокрема використання елементів народної творчості. В кінці розділу подані короткі характеристики поем "Іван Підкова", "Гамалія".

До ранньої творчості дослідник відносить і п'єсу "Назар Стодоля", яка поповнила репертуар українських театрів першої половини XIX ст. Г. Я. Неділько детально характеризує образи драми, вказує на її використання в українських та російських театрах.

Завершуючи характеристику творчої спадщини Шевченка раннього періоду, дослідник підкреслює, що українська література першої половини XIX ст. розвивалася у складних умовах, коли царський уряд проводив політику національного гноблення, коли не було українських журналів, обмежувалося видання українських книжок. А все це уповільнювало розвиток української літератури, зумовлювало співіснування в ній різних творчих методів: романтизму, сентименталізму, реалізму. Тому рання творчість Шевченка пов'язана з романтизмом, а також з народопісенністю.

У розділі "Життя і творчість перед засланням (1843–1847)" Г. Я. Неділько зупиняється на характеристиці перебування Шевченка в Україні, під час яких відбулося знайомство з деякими літературно-культурними діячами та поміщицькими дворянськими родинами, зокрема з Тарновським, Рєпніним, Закревськими, де Бальменом та іншими. Цей період співпадає у Шевченка із завершенням навчання в Академії мистецтв і його роботою над "Живописною Україною". Розкриваючи основні життєві моменти, вчений називає також твори, які були написані у тих чи інших місцях, де побував поет. Розділ завершується характеристикою подій, які були пов'язані з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства і його членами та їх арештом у квітні 1847 р.

Окремо виділено у цьому розділі матеріал, який торкається творчості поета, безпосередньо рукописної збірки "Три літа" і, зокрема, поезії "Розрита могила", "Холодний Яр", "Гоголю", "Псалми Давидові", "Минають дні, минають ночі", "Заповіт", а також поем Шевченка, які розглядаються у підрозділі "Політична сатира". Дослідник детально аналізує поему "Сон", звертаючи увагу на історію її створення та основну проблематику, що має сатиричний характер. Г. Я. Неділько при цьому слушно згадує інші твори, які мають побічну близькість до Шевченкових (твори М. Гоголя, "Дзяди" А. Міцкевича, "Німецьчина. Зимова казка" Г. Гейне), розглядає будову твору, його специфіку, художні особливості. Характеризуючи поему, дослідник звертається до спірних питань, які по-різному висвітлювалися у наукових працях, і висловлює свою точку зору. Образ царя Миколи I порівнює з тією характеристикою, яку йому дав О. Герцен у своєму творі "Былое и думы".

Під час аналізу значних творів, таких як "Сон", Г. Я. Неділько згадує і тих літературознавців, що досліджували цей твір, а також художників, які ілюстрували поему, відтворювали їх зміст в інших видах мистецтва, в театральних постановках та кіноекранізаціях.

У цьому ж розділі детально аналізуються поеми "Кавказ", "Єретик" ("Іван Гус"), "І мертвим, і живим", а також "Великий льох", кожна з яких подана в посібнику читачеві як своєрідне явище української літератури. Більше того, Шевченко представлений як великий борець проти гніту українського народу, рідним сином якого він був. Дослідник у кожній із поем віднаходить своєрідне, що притаманне їм, і намагається показати, як все це працює на розкриття проблематики та ідейну спрямованість твору.

Завершується цей великий розділ аналізом соціально-побутових поем "Сліпий", "Сова", "Наймичка", "Осика", а також балад "Лілея", "Русалка". Підсумовуючи сказане, Г. Я. Неділько підкреслює, що Шевченко своїми творами утвердив реалізм, який часто поєднувався з романтизмом, і спрямовував художні особливості творів на розкриття соціальних процесів, які відбувалися у суспільстві і хвилювали народні маси.

*Професор В. Шубравський,
член-кор. АН України професор Є. Кирилюк та доцент
Г. Неділько в Шевченківській аудиторії
Ніжинського педінституту. 9 березня 1973 р.*

У розділі "Після арешту і на засланні (1847–1857)" Г. Я. Неділько зупиняється на характеристиці життя поета в казематі, а також на 2 періодах його перебування на засланні, виділяючи в них характерні для цього часу художні твори, які увійшли до "Малої" та "Більшої" книжок циклу "В казематі": "Мені однаково...", "Садок вишневий коло хати" та інші. Дослідник не лише говорить про життя поета на засланні, коли було заборонено йому як писати, так і малювати, а й показує, що і там траплялися представники інтелігенції, деякі офіцери, які намагалися допомогти Шевченку пережити роки десятирічного заслання, відірваність від літературно-мистецького та соціально-політичного життя, витерпіти приниження солдатського поневіряння. Г. Я. Неділько в цьому розділі аналізує автобіографічну поезію ("Якби ви знали, паничі", "N. N." ("Мені тринадцятий минало"), "І виріс я на чужині", "І золотої й дорогої...", "А. О. Козачковському" та інші), а також патріотичні та інтернаціональні мотиви в поезії ("Полякам", "У бога за дверима лежала сокира", "N. N." ("Сонце сходить, гори чорніють...") та ін.) та в живописних творах. Серед тематичних спрямувань аналізу творів виділяються такі: "Викриття феодално-кріпосницької системи", "Твори про історичне минуле України", "Соціально-побутові поеми" ("Титарівна", "Сотник", "Москалева криниця").

Розкриваючи особливості життя і творчості Шевченка другого періоду заслання (1850–1857), часу перебування поета у Новопетрівському укріпленні, Г. Я. Неділько, опираючись на матеріали "Щоденника" та спогади сучасників про поета, відтворює його тяжке солдатське життя, яке

скрашувалося листами-вісточками, новими книжками з України та Росії від друзів, а також зв'язками з деякими місцевими офіцерами і службовцями, їх сім'ями та представниками простого казахського народу. На щастя, деякі військові, незважаючи на заборону малювати, все ж добивалися включення Шевченка до різного роду експедицій з тим, щоб дозволяли йому займатися живописом та графікою. І цим роботам у дослідженні також приділено немало цікавих спостережень.

Саме на цей період припадає написання російськомовних повістей "Наймичка", "Прогулка с удовольствием и не без морали", "Капитанша", "Барнак", "Княгиня", "Несчастный", "Близнецы", "Музыкант", "Художник", які коротко охарактеризовані в розділі. Останній повісті дослідником приділено значно більше уваги, бо саме вона дає можливість підкреслити, що трагічним було життя не лише Шевченка, а й багатьох інших митців у кріпосній Російській імперії.

У розділі "Життя і творчість останніх років (1857–1861)" Г. Я. Неділько характеризує подорож поета після завершення заслання із Новопетровського укріплення до Астрахані, а потім до Нижнього Новгорода, вказує на проживання в місті, знайомство з багатьма діячами культури, зустріч із М. Щепкіним, який був тут на гастролях, а також новими художніми творами письменників України та Росії, зокрема "Народними оповіданнями" Марка Вовчка. І тут же аналізуються поеми "Неофіти", "Юродивий" та деякі поезії.

Москва, Петербург, Україна, знову Петербург – це ті місця, де побував та деякий час проживав Шевченко в останні роки свого життя, де здобув високе звання академіка живопису за графічні роботи і де мріяв про своє майбутнє, якого у нього, на жаль, уже не було. Страшні поневіряння, солдатчина підірвали здоров'я поета, і він у свої 47 років пішов із життя.

Книга Г. Я. Неділька "Тарас Шевченко. Життя і творчість" завершується коротким розділом "Значення творчості Шевченка" та "Всенародна шана", в яких дослідник підкреслює, що твори поета, сповнені гуманізму і правди, завжди будуть залишатися актуальними і будуть звучати для багатьох поколінь.

Семінарії "Шевченко" [95] входять до тих книжок, які безпосередньо адресовані студентів-філологів, а також можуть використовуватися аспірантами і вчителями. Г. Я. Неділько розділяє матеріал на чотири розділи. У першому із них охарактеризовані критичні праці, які стосуються вивчення життя і творчості Шевченка і з'явилися у XIX–XX ст. Г. Я. Неділько починає аналізувати критичну і літературознавчу літературу з перших відгуків на твори поета, які з'явилися після виходу у світ "Кобзаря" (1840) та поеми "Гайдамаки" (1841), а згодом і інші поеми. Дослідник розпочинає свій огляд з розгляду деяких зауважень П. Куліша та характеристики статті "Огляд творів, написаних малоросійською мовою" М. Костомарова (Ієремія Галка) і

завершує характеристикою виступів щодо Шевченка українських письменників початку ХХ ст. М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Стефаника, О. Маковея.

Шевченківське свято в інституті

У підрозділі "Т. Г. Шевченко в оцінці радянських вчених" Г. Я. Неділько розглядає праці відомих вчених 20–30-х рр. В. Коряка, П. Филиповича, І. Айзенштока, В. Навроцького, Д. Багалія, А. Шамрая і вказує на активізацію роботи вчених над шевченківською проблематикою у 30-х рр., коли відзначалися ювілеї – 120 і 125 років від дня народження поета. Намітилася ціла група дослідників-шевченкознавців, зокрема з Інституту літератури імені Тараса Шевченка АН України: Є. Кирилук, Є. Шабліовський, П. Колесник, К. Гуслистий, О. Білецький, Д. Косарик та інші, які видали ґрунтовні праці про Шевченка. Г. Я. Неділько вказав на розширення тематики, що торкалася спадщини поета, на використання архівного матеріалу та поглиблену увагу до його художніх текстів.

Ніжинський дослідник далі вказував, що вивчення творчості Шевченка вчені не припиняли і в складні часи Великої Вітчизняної війни, коли слово Кобзаря служило активізації патріотичних почуттів серед воїнів. І у цей час про нього з'явилися ґрунтовні праці М. Рильського, П. Тичини, Є. Кирилюка, Л. Булаховського, М. Бажана, Л. Новиченка та інших.

Цей процес, за свідченням вченого, з кожним роком розширювався, з'являлися імена нових дослідників творчості поета, поглиблювалася і розширювалася проблематика. І знову активізувалася пошукова робота над осмисленням творчості поета під час проведення двох ювілеїв – 100-річчя від дня смерті (1961) і 150-річчя від дня народження (1964) Шевченка. Це час появи праць І. Назаренка про світогляд Шевченка та його суспільно-політичні, філософські, естетичні погляди, Є. Шабліовського – про творчі взаємини Кобзаря з російськими демократами, Ф. Прийми – про зв'язки поета з визвольним рухом, В. Бородіна – про Кирило-Мефодіївське товариство тощо.

Далі у цьому розділі названі імена вчених Є. Кирилюка, О. Білецького, Є. Шабліовського, В. Шубравського, які видали книги про життя Шевченка, намагалися написати фундаментальне дослідження в цьому плані, з'явилися літописи життя і творчості поета, систематизувалася критична література про нього у бібліографічних довідниках тощо. На початку 80-х рр. чимало зроблено вченими в осмисленні творчого методу і поетики творів Шевченка (Ю. Івакін, В. Шубравський, В. Смілянська, Н. Чамота, П. Волинський, Г. Сидоренко). Так рік за роком Г. Я. Неділько характеризував основні праці вчених. У посібнику названі сотні імен і наукових праць, які складали основу українського шевченкознавства. Звичайно, Г. Я. Неділько обирав для характеристики найважливіші праці, і за межами огляду залишалося ще багато інших робіт, зокрема виконаних вченими у периферійних навчальних закладах. У другому розділі в хронологічній послідовності від дня народження і до смерті розкривалося життя і творчість Шевченка. Основні дати підтверджувалися документами та спогадами. У складанні цього розділу Г. Я. Неділько використав праці інших дослідників, зокрема, авторів, що складали літописи життя і творчості поета (М. Ткаченко, В. Анісов і Є. Середя), а також тих, що створювали наукову біографію Кобзаря (Є. Кирилук, Є. Шабліовський, І. Пільгук, В. Шубравський, В. Бородін та ін.). Тут були використані також матеріали "Шевченківського словника".

Третій розділ – це короткий бібліографічний показчик творів Шевченка та науково-критичної літератури про нього. Тут подані основні видання творів поета за його життя, починаючи з "Кобзаря" (1840), поеми "Гайдамаки" (1841) та інших прижиттєвих, а потім посмертних видань. В останньому підрозділі містяться видання "Кобзаря" радянського часу, починаючи з 1920 р., в якому подані повні тексти та життєпис письменника, підготовлений В. Доманицьким, а також представлені повні збірки творів поета у 5-ти томах (1939) і 10-ти томах (перше вид. 1939–1957, друге вид. 1951–1963) та твори у 2-х і 5-ти томах.

У цьому ж розділі друкується критична література про життя і творчість Шевченка, починаючи з рецензії, надрукованої в "Отечественных записках" (1840, т. 10) і завершуючи працею В. Жмиря "Шевченко в Києві" (1984).

І наостанок подається бібліографічний список докторських і кандидатських дисертацій та авторефератів нині добре знаних вчених-шевченкознавців.

Четвертий розділ завершує семінарії. В ньому перераховано 63 теми для написання самостійних наукових праць, методичні вказівки до них та основна література. І тут Г. Я. Неділько показав свою ґрунтовну обізнаність з життям і творчістю письменника, велику ерудицію і знання не лише спадщини Кобзаря, а й літературного процесу України, Росії та інших країн. Теми торкаються життя поета, його творчості, зв'язків із сучасниками, шевченківських традицій у творах інших літераторів, творчого методу, постановки творів на сцені та в кіно, відтворення шевченківських сюжетів у живописі та музиці тощо. Семінарії дає право говорити, що в ньому знайшли втілення і міркування, які мали творчий характер і були пов'язані з поглибленою підготовкою студентів до осмислення творчої спадщини Шевченка.

У колективній книзі "Т. Г. Шевченко і літературне життя Київського університету" (1989) Г. Я. Недільку належить розділ "Живі зв'язки", у якому вчений говорить про взаємини Кобзаря з професорами та випускниками навчального закладу. Дослідник детально аналізує діяльність першого ректора Київського університету професора М. О. Максимовича і теплі дружні відносини Шевченка з вченим та його родиною, які багато дали поетові. Це була справжня дружба, яка тривала майже до кінця життя Шевченка.

Г. Я. Неділько не ідеалізує їх відносини, вказуючи на те, що після поїздки Шевченка в Україну 1859 р. взаємини між поетом і вченим стали не такими теплими, бо М. Максимович не сприймав "богохульства" Шевченка, докоряв йому за підбурливі розмови з селянами, критичніше відгукувався про деякі його твори [96, с. 20].

Такий самий підхід для характеристики інших вчених, а також випускників використовує Г. Я. Неділько і далі. В центрі уваги дослідника – члени Тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів у Києві (Київська археографічна комісія), в якій працював деякий час поет, а також представники Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема Микола Костомаров, його характеристика подається розлогою, Василь Білозерський, Микола Гулак, Пантелеймон Куліш. Дослідник детально характеризує відносини Шевченка з останнім не лише в Києві, а й у Петербурзі, і вони стосувалися не лише життєвих, а й творчих відносин протягом усіх років, аж до смерті Кобзаря.

Не залишилися поза увагою і Георгій Андрузький, Олександр Навроцький, Дмитро Пильчиков, Опанас Маркович, Іван Посада та інші. Дослідник залучає імена знайомих Шевченка, які були випускниками Київського університету: Амвросій Метлинський, Данило Каменецький, Сергій Левицький, Гнат Муравський, Степан Незабатовський та багато інших, які у різних ситуаціях зустрілися на життєвому і творчому шляху Кобзаря. У полі зору дослідника було 32 випускники та працівники університету, які

підтримували життєві та творчі зв'язки з Шевченком у певний період. Знайомство з поетом у них проходило у різних містах і населених пунктах України та Росії, та й зв'язки ці були різними. З одними побічні, з іншими – більш тривалими, але всі вони пов'язували Шевченка з Київським університетом, в якому він так мріяв працювати вчителем малювання.

Для характеристики цих відносин дослідник використовує їх листування, різного роду документи і матеріали, що стосуються біографії, спогади, "Щоденник" Шевченка, рукописні матеріали, публікації у періодичних виданнях, художні та публіцистичні твори, критичну літературу, що дало йому можливість об'єктивно розкрити відносини, виявити факти, які доповнювали уже відомі характеристики цих осіб в інших наукових працях.

За рік до смерті у 1992 р. з'явилася остання монографія Г. Я. Неділька "Тарас Шевченко і Чернігівщина" [97], у якій дослідник, зібравши численні факти перебування поета на Поліській землі, окреслив місця та коло знайомих, де Кобзар не лише спілкувався, а й писав свої твори.

За час своїх відвідин Чернігівщини у 1843, 1844, 1845–1847, 1859 р. Шевченко побував у Чернігові, Седневі, Березні, Бігачах, Городні, Борзні, Кукуріківщині (нині – Забілівщина), Сороках, Мотронівці, Оленівці, Батурині, Качанівці, Ічні, Прилуках, Густині, Іржавці, Власівцях, Линовиці, Сокиринцях, Дьогтярях, Козельці, Ніжині та інших містечках та селах. До кола знайомих поета, що проживали на Чернігівщині, входили Г. С. та В. В. Тарновські, О. Афанасьєв-Чужбинський, М. Гербель, А. Лизогуб, В. Забіла та чимало інших. Розглядаючи це коло знайомих поета та місця його перебування, дослідник пов'язує їх із творчою працею перш за все Шевченка-художника, який працював у Київській археологічній комісії і зобов'язаний був змалювати старовинні об'єкти чи ті, що мають культурне та історичне значення. Тому на малюнках Тараса Григоровича залишилось багато місцевих об'єктів, що знаходились на Чернігівській землі. Шевченко-художник намалював також багато портретів окремих поміщиків та членів їх родини. У деяких садибах поет проживав певний час, що давало йому можливість не лише малювати, а й писати вірші, поеми. Тому звертав і на це увагу у своїй праці.

Дослідник багато працював в архівах, добивався точності у висвітленні конкретних фактів про зв'язки Шевченка з представниками Чернігівщини, ввів чимало документів у літературний обіг. Він опублікував також 20 статей у "Шевченківському словнику" (перше видання) [98].

65 різножанрових творів ніжинського дослідника про творчу спадщину Шевченка (монографії, посібники, розвідки, наукові та публіцистичні статті, тези) – свідчення активної і цілеспрямованої роботи вченого. Він був справжнім пропагандистом творчості великого українського письменника [99].

О. М. Моціяка

Із сучасних ніжинських дослідників слід назвати Олену Миколаївну Моціяку, яка після закінчення у 1981 р. Ніжинського педагогічного інституту працює на кафедрі української літератури, захистивши у 1987 р. кандидатську дисертацію "Стильова диференціація творчості українських поетів-романтиків 20–60-х рр. ХІХ ст."

Наступні її розвідки були пов'язані саме з цією темою, серед них і твори Шевченка, про що свідчать опубліковані статті "Поема Т. Шевченка "Гайдамаки" в контексті розвитку української романтичної поезії" [98, с. 100–107], "Постать Тараса Шевченка в поетичній інтерпретації українських романтиків" [99, с. 214–215], "Тарасова ніч", "Іван Підкова", "Гамалія" Т. Г. Шевченка у контексті стильового розвитку української романтичної поезії" [100, с. 10–14], "Поезія Тараса Шевченка як плач" [101, с. 24–32] та інші.

Всі ці праці дослідниці засвідчують про її глибоке знання спадщини Шевченка, про уміння визначати в цій художній системі ті стильові особливості, які дали право говорити про наявність у них романтичних елементів, робили Шевченківську творчість оригінальною і надихали інших українських поетів не лише наслідувати йому, а й шукати свої специфічні засоби виразності на шляху до романтизму.

О. М. Моціяка у знайомих для дослідників шевченкових творих знаходить такі деталі поетики Кобзаря, які до цього часу не були помічені іншими авторами, що робить її розвідки привабливими і цікавими. Так, в останній своїй статті "Поезія Тараса Шевченка як плач" О. М. Моціяка розглядає плач Шевченка як феномен української літератури і знаковий у ній, оскільки побудований на національних архетипах, релігійній міфології, віруваннях, відображенні життєвих цінностей. Якщо до цього в поезії Шевченка дослідники відзначали лише емоційно-сльозливий стиль, то О. М. Моціяка намагається осмислити плач як художньо містке явище, що постає як частина космогонічної, архетипальної опозиції. І ця теза логічно доводиться на конкретних художніх текстах. Дослідниця визначає різноманітні смислові ознаки плачу, показує, як змінюється авторське трактування в його осмисленні цього протягом усієї творчості поета.

В останній своїй праці "Мотив національного сорому в романі П. Куліша "Чорна рада" та історіософських поемах Т. Шевченка періоду "трьох літ" О. М. Моціяка, використовуючи прийоми компаративістики, підкреслює, що саме поетичні твори Кобзаря цього періоду ("Розрита могила", "Чигрине, Чигрине", "І мертвим, і живим...", "Великий льох") та роман П. Куліша "Чорна рада", які написані майже одночасно, дають можливість розкрити визначену тему. Дослідниця стверджує, що це був період, коли історіософія Шевченка та П. Куліша мали чи не найбільше точок дотику. І ніжинська дослідниця показує, в чому ж спільність у трактуванні мотиву "національного сорому", зокрема, під час осмислення образу автора, оповідача, його сакрального профілю, біблійського мотиву, пов'язаного з проблемою національного та соціального розбрату, духовної кризи і відродження душі. І це дає право дослідниці стверджувати, що новаторство обох письменників полягає в тому, що вони вперше в новій українській літературі почали активно розробляти мотив національного сорому і доводити, що національний розбрат можна подолати лише через духовне очищення.

Огляд праць ніжинських вчених засвідчує, що протягом всього ХХ – поч. ХХІ ст. увага до творчої спадщини Шевченка була постійною і була пов'язана з найрізноманітнішою проблематикою. Деякі праці не втратили свого значення і до нашого часу. Нині вчені університету готуються відзначити 200-ліття від дня народження Кобзаря. У науковому збірнику "Література та культура Полісся" останім часом введена рубрика "До ювілею Т. Шевченка", під якою опубліковано чимало статей про творчість письменника та мову його творів.

Завершуючи огляд фактів з означеної нами теми, можна стверджувати, що зв'язки Шевченка з Ніжинською вищою школою були багатогранними. Вони збачували як самого поета, так і тих, хто з ним спілкувався. А пам'ять про Великого Кобзаря надихає нові покоління не тільки на його звеличення, а й на наслідування на шляху вірного служіння Вітчизні.

*Анастасія Самойленко –
учасниця Шевченківського свята в місті*

Тут слід зазначити, що не лише викладачі та студенти Ніжинської вищої школи виражали свою повагу до Шевченка, а й всі ніжинці. Одна із центральних вулиць та школа № 1 названі іменем поета, а у парку імені Шевченка встановлено пам'ятник Кобзарю, що нагадує нам про його перебування у нашому місті у 1846 році. Молоде покоління ніжинців читає твори Шевченка і пам'ятає його настанови: любіть Україну, любіть цю святую землю, збагачуйте її своєю працею і розумом, бо рідна земля, як і рідна мати, – одні, і їх треба любити і оберігати.

Пам'ятник Т. Г. Шевченку у Ніжині. Скул. О. Скобликов. 1991

Література

1. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин, 2005.
2. Самойленко Г. В. Н. Гоголь и "нежинские однокорытники" в Санкт-Петербурге / Г. В. Самойленко // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки. – 2007. – С. 11–16.
3. Спогади про Тараса Шевченка. – К. : Дніпро, 1982. – 548 с.
4. Самойленко Г. В. Нежинская филологическая школа / Г. В. Самойленко. – Нежин, 1993. – С. 64–71 ; Самойленко Г. В. Літературне життя Чернігівщини в XII–XX ст. / Г. В. Самойленко – Ніжин, 2003. – С. 62–66 ; Самойленко Г. В. До проблеми формування творчої особистості Євгена Гребінки періоду навчання в Ніжинській гімназії вищих наук кн. Безбородька / Самойленко Г. В. // Євген Гребінка в крайовому, українському та світовому літературно-мистецькому контексті: Збірник наукових статей. – Полтава, 2012. – С. 191–207 ; Самойленко Г. В. Євген Гребінка і Гімназія вищих наук кн. Безбородька у Ніжині : до проблеми становлення творчості письменника / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. – Вип. 68. Спадщина Євгена Гребінки у соціокультурному контексті (до 200-ліття від дня народження письменника). – Ніжин, 2012. – С. 3–15.
5. Исторический вестник. – 1899. – № 7–9. – С. 815.
6. Современник. – 1861. – Т. 86. – С. 154 ; Панаев И. Литературные воспоминания / И. Панаев. – М. : ГИХЛ, 1950. – С. 103–104.
7. Будник-Сіверський Б. Безперечно – портрет Євгена Гребінки / Б. Будник-Сіверський // Радянське літературознавство – 1968. – № 10. – С. 1.
8. Ляковская О. Карл Брюллов / О. Ляковская. – М.–Л., 1940. – С. 118 ; Советская Украина. – 1961. – № 1. – С. 164.
9. Дневник художника А. Н. Мокрицкого. – М. : Изобразительное искусство, 1975. – 272 с.
10. Жур П. Шевченковский Петербург / П. Жур. – Л., 1964.
11. Гребінка Є. Твори : у 3 т. / Є. Гребінка. – К. : Наукова думка, 1981. – Т. 3. – 1981. – 703 с.
12. Бородін В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура / В. С. Бородін. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 13.
13. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко. – Львів, 1910. – С. 107.
14. Вестник Юго-Западной России. – 1863. – № 4.
15. Костенко А. І. Шевченко в мемуарах / А. І. Костенко. – К., 1965. – 253 с.
16. Русская старина. – 1874. – Т. 9. – № 1–4. – С. 701–702.
17. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1965.
Т. 5. – Листи. – 1965.
18. Глинка М. Записки / М. Глинка. – М., 1988.

19. Гребінка Е. П. Твори : в 3 т. / Е. П. Гребінка. – К. : Наукова думка, 1980.
Т. 1. – 1980. – С. 112.
20. Людина і світ. – 1994. – № 11–12. – С. 33–37.
21. Ластівка. – СПб., 1841. – С. 371.
22. Кузьменко А. Ю. Тарас Шевченко і Яків де Бальмен / А. Ю. Кузьменко // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 3. – С. 10.
23. Гаско М. "Мій друже єдиний..." / Мечислав Гаско // Вітчизна. – 1987. – № 3. – С. 162.
24. Анісов В. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / В. Анісов, Є. Серета – К. : Дніпро, 1976. – С. 36.
25. Шевченко Т. Г. в документах і матеріалах. – К. : Держполітвидання, 1950. – С. 71–73.
26. Шевченко Тарас. Документи та матеріали до біографії. – К. : Вища школа, 1982. – С. 119–120.
27. Сиротенко Л. Ф. Еще одна неизвестная повесть Я. де Бальмена / Л. Ф. Сиротенко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 61. – С. 206–217 ; вона ж. К публикации повести "Пустыня" Я де Бальмена" // Там само. Вип. 62. – С. 307–321.
28. Народ і Шевченко. – К. : АН УРСР, 1963. – С. 88.
29. Цит. за кн. : Жур Петро. Літо перше / П. Жур. – К. : Дніпро, 1979. – С. 133.
30. Борсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина / Н. Борсуков. – СПб., 1983.
Кн. VII. – 1983. – С. 147.
31. Жур П. Літо перше / П. Жур. – К. : Дніпро, 1979. – С. 133.
32. Возняк Михайло. П'яте століття "Зорі" Маркіяна Шашкевича (1834–1934). Нові розшуки про діяльність його гуртка / М. Возняк. – Львів, 1936.
Ч. II. – 1936. – С. 311.
33. Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького / К. Студинський. – Львів, 1909. – С. 91.
34. Цит. за кн. : Жур П. Літо перше / П. Жур. – К. : Дніпро, 1979. – С. 137.
35. Чалий М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченко / М. К. Чалий. – К., 1882.
36. Шевченківський словник. – К. : УРЕ, 1977.
Т. 1. – 1977. – С. 369.
37. Филипович П. Шевченкознавчі студії / П. Филипович. – Черкаси, 2002. – С. 77.
38. Гребенка Е. П. Сочинения : в 5 т. / под ред. и с биограф. очерком Н. В. Гербея. – СПб., 1862.
Т. 1. – 1862. – С. 38.
39. Исторический вестник. – 1886. – Т. 26. – С. 473.

40. Див.: Манн Ю. В. Гоголь. Труды и дни. 1809–1845 / Ю. В. Манн. – М. : Аспект Пресс, 2004. – С. 696.
41. Литературное наследство. – М. : Изд АН СССР, 1952.
Т. 58. – 1952. – С. 580.
42. Гоголь Н. В. Полное собр. соч. и писем : в 17 т. – М., 2009. – С. 156.
- 42 а. Барабаш Ю. "Коли забуду тебе, Єрусалиме..." Гоголь і Шевченко / Ю. Барабаш. – Харків, 2001. – 375 с.
43. Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 5. Часть неофициальная. – С. 33.
44. Гимназия выших наук и лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. LXXXIII.
45. Реп'ях С. Тарасові сліди / С. Реп'ях. – Чернігів, 1991. – С. 36.
- 45 а. Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. – Л., 1971. – С. 175.
46. Жур П. Дума про огонь: з хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / П. Жур. – К. : Дніпро, 1885. – С. 199.
47. Шевченко Т. Твори : в 5 т. / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1985.
Т. 5. – 1985. – С. 43.
48. Русское слово. – 1861. – № 5. – С. 1–39.
49. Чужбинский А. Воспоминания о Т. Г. Шевченко / А. Чужбинский. – СПб., 1861. – С. 37–38.
50. Самойленко Г. В. Михайло Глінка і Україна / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2000. – С. 38.
51. За сто літ. – К., 1928.
Кн. 2. – 1928. – С. 69.
52. "Наталка Полтавка". Роман Віктора Забіли // Література та культура Полісся. – Вип. 47. Віктор Забіла – поет-романтик (до 200-ліття від дня народження). – Ніжин : НДУ, 2009. – С. 137.
53. Куліш П. Твори : в 2 т. / П. Куліш. – К., 1994.
Т. 1. – 1994. – С. 368.
54. Літературно-науковий вісник. – 1906. – Кн. 5. – С. 397.
55. Грінченко Б. Спогади про В. М. Забілу, написані до 25-річчя з дня смерті (1895) / Б. Грінченко // Література та культура Полісся. – Вип. 47. – Ніжин, 2009. – С. 142.
56. Шенрок В. П. А. Куліш / В. Шенрок // Киевская старина. – 1901. – № 3. – С. 486–487.
57. Листи до Т. Г. Шевченка. – К. : Вид. АН УРСР, 1962. – С. 98.
58. Кониський О. Тарас Шевченко – Грушевський: хроніка його життя / О. Кониський. – К. : Дніпро, 1991. – С. 385.
59. Киевская старина. – 1882. – Кн. 10. – С. 75 ; 1898. – Кн. 2. – С. 167–168.
60. Глібов Л. Твори : у 2 т. / Л. Глібов. – К., 1974.
Т. 2. – 1974. – С. 351.
61. Шевченко Т. Г. в епістолярії. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 357.

62. Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка / Д. Косарик. – К. : Рад. пис., 1955. – С. 261–262.
63. С.-Петербургские ведомости. – 1863. – № 207.
64. Кулжинська Л. С. Три документи з приводу заборони вшанування сторічного ювілею Т. Г. Шевченка / Л. С. Кулжинська // Радянське літературознавство. – 1960. – № 2. – С. 113.
65. Супронюк О. К. Н. В. Гоголь и его окружение в Нежинской гимназии / О. К. Супронюк. – К. : Академперіодика, 2009. – 252 с.
66. Самойленко Г. В. Марія Заньковецька і Поліський край / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2004. – С. 97.
67. Волинський П. Спогади. Рукопис. / П. Волинський. – С. 1–2.
68. Самойленко Г. В. Літературне життя на Чернігівщині у XII–XX ст. / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2003. – С. 199.
68. а. Самойленко Г. В. Роль А. Фадеева и А. Толстого в организации и проведении Шевченковского юбилея 1939 г. // Література та культура Полісся. – Ніжин. – 2004. – Вип. 27. – с. 14–20.
69. Литературная газета. – 1939. – 6 мая.; Самойленко Г. В. Роль А. Фадеева и А. Толстого в организации и проведении в организации и проведении Шевченковского юбилея 1939. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2004. – Ніжин, 2004. – Вип. 27. – С. 14–20.
70. Кулжинский И. "О зарождающейся так называемой малороссийской литературе" / И. Кулжинский. – К., 1883. – С. 50.
71. Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1863. – Т. 4. – Вип. 10. – Отд. 4. – С. 35–41.
72. Комишанченко М. П. З історії українського шевченкознавства: творчість Т. Г. Шевченка в оцінці дожовтневого літературознавства / М. П. Комишанченко. – К. : Вид. КДУ, 1972. – С. 97.
73. Иванов И. И. Новая культурная сила. Русские писатели XIX-го века / И. И. Иванов. – СПб., 1901. – С. 195.
74. Грузинський О. С. Тарас Шевченко в його відношеннях до Ніжина і Ніжинщини / О. С. Грузинський // Известия Нежинского исполкома. – 1920. – 9 марта.
75. Червоне слово. – Ніжин, 1920. – березень.
76. Науковий збірник історичної секції УАН з 1925. – К., 1925. Т. 20. – 1925.
77. Україна. – 1927. – Кн. 3. – С. 15–16.
78. Записки НІНО. – 1932. – Кн. 12. – С. 209–218.
79. Наливайко Д. С. Т. Г. Шевченко у французькій критиці XIX століття / Д. С. Наливайко // Тези доповідей наук. конф. викладачів, присвяч. 100-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка. – Ніжин, 1961. – С. 19–21.
80. Тези доповідей наукової конференції викладачів, присвяченої 100-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка. – Ніжин, 1961. – С. 11.
81. Наукові записки НДПІ ім. М. В. Гоголя. – Ніжин, 1960. – Т. XI. – Вип. 1. – С. 24–37.

82. Коцюба О. Й. Літературно-музичні композиції та їх роль в естетичному вихованні учнів (Жіноча доля в поезії Т. Г. Шевченка) / О. Й. Коцюба // *Методика викладання укр. мови та літератури*. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 153–164.
83. Наливайко Д. С. Шевченко у французькій критиці кін. XIX – поч. XX ст." / Д. С. Наливайко // *Збірник праць XII наукової Шевченківської конф.* – К., 1964. – С. 30–58.
84. Тези доповідей і повідомлень на конференції НДПІ за 1964. – Ніжин, 1965. – С. 8–10.
85. *Збірник праць 14 наукової Шевченківської конференції*. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 268–322.
86. Жомнір О. В. Повний англійський "Кобзар" / О. В. Жомнір // *Вітчизна*. – 1967. – № 3. – С. 166–169.
87. Жомнір О. В. Із спостережень над новими англійськими перекладами із "Кобзаря" / О. В. Жомнір // *Збірник праць п'ятнадцятої наукової Шевченківської конференції*. – К. : Наукова думка. – 1968. – С. 329–363.
88. Жомнір О. В. Англійські переклади "Заповіту" / О. В. Жомнір // *Вітчизна*. – 1968. – № 3. – С. 159–166 ; він же. Переклади поезії "Заповіт" англійською мовою // *Збірник праць XVI наукової Шевченківської конференції*. – К., 1969. – С. 243–263.
89. Жомнір О. В. Шевченків "Косар" і його англійський переклад / О. В. Жомнір // *Всесвіт*. – 1968. – № 3. – С. 110–113 ; він же. Реалії в перекладах "Косаря" англійською мовою // *Мовознавство*. – 1969. – № 5. – С. 36–42 ; він же Шевченків "Косар" у перекладі Е. Войнич // *Жовтень*. – 1969. – № 7. – С. 65–69.
90. Гулак А. М. Шевченко і Даль / А. М. Гулак // *Збірник праць XXI та XXII наукової Шевченківської конференції*. – К., 1976. – С. 175–181.
91. *Література в школі*. – 1961. – № 2. – С. 21–28.
92. *Радуга*. – 1964. – № 2. – С. 159–165.
93. *Радуга*. – 1970. – № 2. – С. 159–167.
94. Неділько Г. Я. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Г. Я. Неділько. – К. : Рад. шк., 1989.
95. Неділько Г. Я. Шевченко. Семінарій / Г. Я. Неділько. – К., 1985.
96. Грицай М. С. Т. Г. Шевченко і літературне життя Київського університету / М. С. Грицай, В. Я. Неділько, Г. Я. Неділько, С. В. Задорожна за редакцією В. Є. Шубравського. – К. : Вища школа, 1989. – С. 20.
97. Неділько Г. Я. Тарас Шевченко і Чернігівщина / Г. Я. Неділько. – Ніжин, 1992. – 69 с.
98. *Шевченківський словник* : у 2 т. – К. : УРЕ, 1976.
99. Самойленко Г. В. Георгій Якович Неділько. Бібліографічний покажчик / Г. В. Самойленко. – Чернігів, 1990. – 12 с.
100. Комишанченко М. П. З історії українського шевченкознавства: Творчість Т. Г. Шевченка в оцінці дожовтневого літературознавства / М. П. Комишанченко. – К. : Вид. КДУ, 1972. – С. 97.

101. Україна. – 1927. – Кн. 3. – С. 15–16.
102. Записки НІНО. – 1932. – Кн. 12. – С. 209–218.
103. Наливайко Д. С. Т. Г. Шевченка у французькій критиці XIX століття / Д. С. наливайко // Тези доповідей наук. конф. викладачів, присвяч. 100-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка. – Ніжин, 1961. – С. 19–21.
104. Тези доповідей наукової конференції викладачів, присвяченої 100-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка. – Ніжин, 1961. – С. 11.
105. Наукові записки НДПУ ім. М. Гоголя. – Ніжин, 1960. – Т. XI. – Вип. 1. – С. 24–37.
106. Методика проведення літературно-музичних композицій та їх роль в естетичному вихованні учнів за мотивами життя і творчості Т. Г. Шевченка // Тези доповідей наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня смерті Т. Г. Шевченка. – Ніжин, 1961. – С. 16–18.
107. Наливайко Д. С. Шевченко у французькій критиці кін. XIX – поч. XX ст. / Д. С. Наливайко // Збірник праць XII наукової Шевченківської конф. – К., 1964. – С. 30–58.
108. Тези доповідей і повідомлень на конференції НДПУ за 1964. – Ніжин, 1965. – С. 8–10.
109. Наливайко Д. С. Шевченко в Німеччині / Д. С. Наливайко // Збірник праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 268–322.
110. Жомнір О. В. Повний англійський "Кобзар" / О. В. Жомнір // Вітчизна. – 1967. – № 3. – С. 166–169.
111. Жомнір О. В. Із спостережень над новими англійськими перекладами з "Кобзаря" / О. В. Жомнір // Збірник праць п'ятнадцятої наукової Шевченківської конференції. – К. : Наукова думка. – С. 329–363.
112. Жомнір О. В. Англійські переклади "Заповіту" // Вітчизна. – 1968. – № 3. – С. 159–166 ; він же. Переклади поезії "Заповіт" англійською мовою // Збірник праць XVI наукової Шевченківської конференції. – К., 1969. – С. 243–263.
113. Всесвіт. – 1968. – № 3. – С. 113.
114. Збірник праць 27 наукової Шевченківської конференції. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 100–107.
115. Шевченко Т. Г. і Переяслівщина : зб. тез. – Переяслав-Хмельницький, 1990. – С. 214–215.
116. Методичні рекомендації з питань вивчення творчості Т. Г. Шевченка у школі. – Чернігів, 1990. – С. 10–14.
117. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2012. – Вип. 71. – С. 24–32.

Зміст

Життєві та творчі взаємини Т. Шевченка з випускниками Гімназії вищих наук кн. Безбородька (1838–1843).....	5
Подорож Шевченка по Україні у 1843 р. та зустрічі з випускниками Ніжинської вищої школи	22
У Петербурзі (1844–1845 рр.).....	39
Знову в Україні (березень 1845 – квітень 1847 рр.).....	47
Шевченко у Ніжині (1846 р.).....	54
Солдатчина та життя Т. Шевченка після заслання в Петербурзі.....	74
Знову в Україні	90
Останні роки життя в Петербурзі.....	93
Поховання Шевченка	99
Увіковічення спадщини Шевченка.....	104
Відзначення пам'яті Шевченка	107
Ніжинське шевченкознавство	115
Література	150

Наукове видання

Самоїленко Григорій Васильович

**ТАРАС ШЕВЧЕНКО
І НІЖИНСЬКА ВИЩА ШКОЛА**

Монографія

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка, макетування – В. М. Косяк
Літературний редактор – О. М. Лісовець
Коректор – А. М. Конівненко
Дизайн обкладинки – В. М. Косяк
На обкладинці: Т. Шевченко. Автопортрет. 1840–1841;
Ліцей кн. Безбородька. Літографія К. Савицького XIX ст.

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 11,65
Ум. друк. арк. 8,37

Папір офсетний
Тираж 500 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.